

ТРАНТ

2(22) 2002

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації та виконавчого
комітету Дніпропетровської
міської ради

*Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.*

*Передрук – тільки з
дозволу редакції.*

ЗМІСТ

Поляков М. В., Дронь М. М., Іваненко В. В. Класичний університет і регіон: досвід співробітництва	3
ІСТОРІЯ	
Світленко С.І. «Піквікі» Катеринослава.....	10
Майкл Кремо. Еволюція в епоху палеоліта: вплив знайденого питекантропа на визначення крайньої давності походження людини.....	17
Луняк Є.М. Актуальні проблеми сучасної історіографії Кирило-Мефодіївського товариства.....	24
Гула Р.В. Особливості розвитку світоглядної основи охоронної ідеології царизму в Україні в 1900-1914 рр.	28
Архирейський Д.В. Анархіст-комуніст Авраам Буданов.....	33
Лебєдєва Г.О. Проголошення Української Народної Республіки та ставлення до неї російських соціалістів.....	37
Волосник Ю.П. Підприємці України та державний апарат у роки НЕПу.....	42
Терлецкая И.В. Сталин и сталинизм: основные тенденции в историографии периода 1991-2001 гг.	47
Пахоменков Ю.Г. Організація українських військових частин на Катеринославщині в 1917 — на початку 1918 років.....	55
СОЦІОЛОГІЯ	
Kenneth Roberts. Problems and Priorities for the Sociology of Youth.....	61
Бродецкая Ю.Ю. Феномен маргинальності в контексті соціокультурного виміру.....	68
Махмадімова Г.А. Традиції сімейної соціалізації в рамках української ментальності.....	71
ФІЛОСОФІЯ	
Талько Т.М. Релігійно-міфотворчий, історіософський та етно-антропологічний аспекти феномену РУНВІРИ у контексті української культури.....	77
Ятченко В.Ф. Проблема формування моральної свідомості в текстах українських казок.....	82
Газнюк Л.М. Персоналістичні реалії соматичного світу людини в соціумі.....	85
Конох М.С. Науково-технічний прогрес і філософія освіти.....	88
Золкіна С.Е. Русская судьба Заратустры Ф.Ницше.....	94
Шевцов С.В. Вильгельм Дильтей и закат метафизики.....	97
Марченко О.А. Ментальність: мова: музичне мислення.....	102
Моргун Е.А. Социокультурные векторы развития Приднепровско-Криворожского этнорегиона.....	106
ПОЛІТОЛОГІЯ	
Якунин В.К. Почему заблудился призрак... («Манифест Коммунистической партии» К.Маркса и Ф.Энгельса в свете исторического опыта XX столетия).....	113
Давлстов О.Р. Маастрихтська угода і узгодження дій країн Європейського Союзу та НАТО у безпеці та обороні (90-і роки ХХ ст.).....	122
Батуріна О.Є. Риторика як елемент політичного конфлікту та політичної згоди.....	126
РЕЦЕНЗІЇ	
Васковський Р.Ю. Досвід минулого.....	129
ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ	
Майкл Кремо. Цикл лекцій по історії антропології в Дніпропетровську (23-28 квітня 2002 року).....	131
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ	
Колесников К.Н., Матеріали к курсу «Украинская и зарубежная культура». Исторические условия и особенности развития украинской культуры в XIV-XVIII веках.....	132
НА ГРАНІ	
Заиченко В.Г. Размышления о сущем (часть III).....	143
АНОТАЦІЇ	

GRANI

2(22) 2002

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2002

CONTENTS

EDUCATION AND SOCIETY	
Poljakov.....	3
HISTORY	
Svitlenko S.I. Pikviks in Katerynoslav.....	10
Michel Cremo. The Evolution in Paleolit's Age: The Influence of The Looking For Pitecantrop on The Definition of Human Genesis.....	17
Lunyack E.M. The Actual Problems of The Modern Historiography of Kirilo-Mephodievsky Fellowship.....	24
Gula R.V. The Specifics of The Development of The World Outlook's Foundation of The Protecting Ideology of Tsarizm in Ukraine in 1900-1914 years.....	26
Arhireysky D.V. Anarchist-communist Abraham Budanov.....	33
Lebedeva G.O. The Proclaiming of Ukrainian Popular Republic and The Attitude of Russian Socialists To It.....	37
Volosnyk Yu.P. Businessmen of Ukraine and Bureaucrats in NEP's Period.....	42
Terletskaia I.V. Stalin and Stalinism: The Basic Tendencies in Historiography During 1991-2001.....	47
Pahomenkov Yu.G. Organization of Ukrainian's arms forces in the Katerynoslav in 1917 — beginning 1918 years.....	55
SOCIOLOGY	
Kenneth Roberts. Problems and Priorities for The Sociology of Youth.....	61
Brodetskaia Yu.Yu. To The Analysis of Sociocultural Aspects of The Phenomenon of The Marginality.....	68
Mahamatdinova G.A. The Traditions of The Family Socialization in The Limits of Ukrainian Mentality.....	71
PHILOSOPHY	
Talko T.M. Religion-Mythcreational, Historiosophical and Ethnic-Anthropological Aspects of The RUNFaith's Phenomenon in The Context of Ukrainian Culture.....	77
Yatchenko V.F. The Problem of The Moral Consciousness Formation in The Ukrainian Fairy-Tails.....	82
Gaznyuk L.M. Person's Realities of Human Somatic World in Society.....	85
Konoh M.S. Scientific-Technical Progress and Philosophy of Education.....	88
Zolkina S.E. Russian Fate of Nietzsche's Zaratustra.....	94
Shevtsov S.V. Wilhelm Dilthey and The Sunset of The Metaphysics.....	97
Marchenko O.A. Mentality: Language: Musical Thought.....	102
Morgun E.A. Sociocultural Vectors of Development of The Pridneprovsk-Krivorozhsky Ethnic-Region.....	106
POLITICAL SCIENCES	
Yakunin V.K. Why The Ghost Got Lost... («The Manifest of The Communist Party» K.Marx and F.Engels in The Light of The Historical Experience of XX century).....	113
Davletov O.R. Maastricht's Agreement and Concordance of The Actions of European Union and NATO in Safety and Defense (90-years of XX century).....	122
Baturina O.E. The Rhetoric as The Element of The Political Conflict and Political Agreement.....	126
REVIEW	
Vaskovsky R.Yu. The Experience of The Past.....	129
CHRONICLE OF SCIENCE LIFE	
Michel Cremo. The Cycle Lectures from History of Anthropology (23-28 April 2002 Year).....	131
HELPING OF TEACHER	
Kolesnikov K.N. The Materials To The Course «Ukrainian and Foreign Culture». The Historical Conditions and The Peculiarities of The Development of Ukrainian Culture in XIV-XVIII Centuries.....	132
ON THE EDGE	
Zaichenko V.G. Meditations About Being (Part III).....	143
ABSTRACTS	

ОСВІТА І СУСПІЛЬСТВО

М. В. ПОЛЯКОВ, М. М. ДРОНЬ, В. В. ІВАНЕНКО

КЛАСИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ І РЕГІОН: ДОСВІД СПІВРОБІТНИЦТВА

Поляков Микола Вікторович – ректор ДНУ, доктор фізико-математичних наук, професор

Дронь Микола Михайлович – проректор з наукової роботи ДНУ, доктор технічних наук, професор

Іваненко Валентин Васильович – проректор з гуманітарних питань та виховної роботи ДНУ, доктор історичних наук, професор

Протягом століть класичні університети були й залишаються освітніми, науковими і духовними осередками світових цивілізацій. Вступивши в нове тисячоріччя, вони, цілком природно, мають стати могутніми інтеграційними центрами, здатними самостійно чи у взаємодії з іншими структурами вирішувати нагальні проблеми людства. Показовим є той факт, що нерідко там, де політики, дипломати і чиновники не доходять згоди, університети плідно налагоджують зв'язки на користь освіти і науки, а відтак і на користь мільйонів людей.

Сутність нової державної політики щодо вищої професійної освіти полягає в розумному поєднанні галузевого й регіонального компонентів управління, що, зрештою, забезпечить регіонам суттєвий виграв у науково-технічному, соціально-економічному й культурному розвитку, підвищить їх конкурентоздатність на ринках праці та інвестицій.

Вищі навчальні заклади з повним правом можна віднести до вкрай необхідних складників інфраструктури сучасного великого міста, скільки-небудь вагомого регіонально-адміністративного утворення, а їх кількість і рівень розвиненості слугують своєрідними індикаторами науково-технічного та соціально-культурного поступу урбанізованого середовища, його міграційної привабливості, одним з основних показників якості життя населення в цілому. До того ж міста й регіони, що мають такі вищі навчальні заклади, завжди були й залишаються, порівняно з іншими, більш конкурентоздатними, стимулюючи, разом з тим, процеси інвестиційної активності вітчизняних і зарубіжних партнерів, створення нових виробництв, робочих місць, залучення до практичної діяльності нової генерації енергійних людей, обдарованої молоді тощо. Отже, можна впевнено стверджувати: чим ефективніший розвиток закладів вищої освіти, тим більші можливості за інших однакових умов має регіон для прискореного демографічного, соціально-економічного і культурного розвитку.

Особливої значущості набуває стан університетської, як і вищої взагалі освіти у процесі реформування економіки. Зокрема, вищі навчальні заклади дають змогу збільшувати масштаби перепідготовки й підвищення кваліфікації фахівців, що, у свою чергу, дозволяє зменшити рівень структурного безробіття. Провідні ВНЗ можуть бути свого роду «інкубаторами» для наукомістких технологій, створювати сприятливі стартові умови до впровадження сучасних, передусім інформаційних, технологій, наукового і кадрового забезпечення інвестиційних проектів. Аналіз показує, що темпи проведення економічних реформ у регіонах корелюють з показниками темпів розвитку вищих навчальних закладів, що функціонують у них, питомою вагою осіб з вищою професійною освітою і кількістю студентів. Ці тенденції спонукають місцеву владу приділяти дедалі більшу увагу розвитку вищої освіти, створювати спеціальні органи управління, забезпечувати їм суттєву фінансову підтримку. Водночас місцеві органи влади можуть узгоджувати діяльність окремих навчальних закладів на території регіону, виявляти проблеми, «вузькі місця» й пропонувати шляхи їх вирішення, визначати цілі та пріоритетні напрямки розвитку освітніх установ, давати рекомендації щодо відкриття нових спеціальностей, розробки регіональних наукових програм та ін.

Варто додати, що в нових для нашої країни соціально-економічних умовах помітно послабшав вплив столичних закладів освіти на регіональні структури вищої освіти. Сьогодні вони мають обмежені можливості щодо селекції й добору обдарованої молоді в регіонах, організації централізованої підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів через цільову аспірантуру й докторантуру, інститути й центри підвищення кваліфікації викладачів. Численні соціологічні дослідження відзначають різке зниження міграції молоді через необхідність одержання вищої освіти чи навчання в аспірантурі у столиці.

Стратегічний напрям організаційної перебудови регіональних університетів пов'язаний, як відомо, з переходом до багатоступеневої, гнучкої, відкритої, територіально розосередженої і, головне, самодостатньої моделі вищого навчального закладу, здатного оперативно й адекватно реагувати на вимоги часу, швидко адаптуватися до нинішньої демократичної парадигми суспільних перетворень, ринкового маневрування. У першу чергу це стосується класичних університетів як визнаних флагманів науково-освітнянського життя регіонів, де зосереджений могутній інтелектуальний потенціал. У них готуються висококваліфіковані фахівці за широкою номенклатурою найсучасніших спеціальностей, функціонують відомі наукові школи природничо-технічного і гуманітарного профілю, де духом реформаторства, модернізації сповнені, образно кажучи, усі клітини багатогалузевого університетського організму.

Отже, університети були й залишаються «головними полігонами» апробації і впровадження нових ідей, технологій навчання та виховання молоді, перспективних наукових програм і міжнародних проєктів.

З огляду на вищезгадане, доходимо висновку, що діяльність класичного університету сьогодні вимагає вирішення таких питань: підготовка висококваліфікованих кадрів з урахуванням потреб регіону; інтегрування інтелектуального й виробничого потенціалу з метою виконання комплексних програм, що сприятимуть пожевліттю виробничої активності в регіоні, конкурентоздатності його продукції, підвищенню життєвого рівня населення; формування навколо себе гнучких освітніх структур, що включають загальноосвітні й професійні навчальні заклади; створення випускникам цих закладів сприятливих умов для продовження навчання в університеті; ліквідація дублювання в підготовці кадрів, вивчення потреби в них; участь у створенні нових типів загальноосвітніх і професійних навчальних закладів високого рівня для потреб регіону; організація перепідготовки й підвищення кваліфікації за пріоритетними для регіону спеціальностями.

Результати взаємодії нашого національного університету з владними структурами переконують у правильності вибраної політики реформування системи управління закладом освіти, яка враховує основні напрямки роботи, що найбільш повно відображають вимоги нового часу:

– турбота про підвищення ролі класичного університету як об'єднаного інтелектуального й культурного центру в регіоні;

– визначення й підтримка на належному рівні такої якості освіти й культури, що тривалий час буде задовольняти вимоги життя регіону;

– послідовне впровадження органічної єдності освіти і науки як основного принципу діяльності;

– відображення в навчальному процесі нових досягнень науки і технології освіти, взаємодії різних наукових і навчальних дисциплін на основі забезпечення співробітництва з іншими, перш за все провідними, університетами в регіоні, країні та за її межами;

– збереження своїх традицій і досягнутого раніше, розвиток, рух уперед, відповідно до вимог часу, і праця на перспективу.

Безумовно, успішна реалізація лідерської місії класичного університету, повноцінне виконання ним своїх функцій на території великого регіону забезпечується взаємодією цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників, серед яких далеко не останню роль відіграє так звана інтегруюча складова частина його багатогранної діяльності. Йдеться про всебічний розвиток системи філій, активне застосування дистанційних методів навчання, включення до структури вже існуючих чи організацію в рамках регіонального університету нових спеціалізованих ліцеїв, гімназій, навчально-виховних комплексів та інших середніх закладів освіти нового типу з метою цілеспрямованої підготовки обдарованих школярів до одержання університетської освіти, коледжів з підготовки бакалаврів за університетськими напрямками навчання, центрів перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців, лінгвістичних центрів з удосконалення мовної підготовки різних груп населення – від школярів до профільних спеціалістів, центрів нових інформаційних технологій, Інтернет-центрів, фундаментальних наукових бібліотек тощо. Саме через такі структури регіональний університет має можливість впливати на всю систему освіти регіону, бути свого роду камертоном, стандартом високої якості для різних ступенів та організаційних форм регіональної освітньої системи.

Класичним університетам, як правило, властива добре розвинута наукова інфраструктура. Найчастіше в них традиційно сформовані такі науково-дослідні структурні підрозділи, як інститути, центри, науково-дослідні лабораторії за більшістю напрямків підготовки фахівців, що дає можливість тісного співробітництва з академічною і галузевою наукою, формування навчально-наукових комплексів тощо.

Останнім часом у регіональних університетах стала помітною тенденція до збільшення частки науково-дослідних робіт з історичної, економічної, соціологічної, правознавчої, психолого-педагогічної проблематики. Усе частіше з'являються ґрунтовні наукові праці регіональної спрямованості, що сприяють поглибленню сучасних уявлень про природу, народонаселення, економіку, політику, екологію, культуру, мову, фольклор, етнічну історію. Національний універ-

ситет, наприклад, є співзасновником двох таких часописів – науково-теоретичного і громадсько-політичного альманаху «Грані» й літературно-мистецького, публіцистичного та науково-популярного щомісячника «Борисфен», а також засновником власного наукового журналу «Світова цивілізація і міжнародні відносини». Цей факт свідчить про природне прагнення до наукового осмислення закономірностей та особливостей свого історичного, економічного, соціального і духовного поступу.

Однією з тенденцій формування сучасної моделі регіонального університету є реалізація принципу самодостатності в основних сферах діяльності вищого навчального закладу. Насамперед університет має реалізовувати пакет освітніх програм за тим переліком природничих, гуманітарних та інженерно-технічних спеціальностей, що забезпечують потреби у фахівцях, а також освітні і професійні запити населення регіону. При цьому слушно вважається, що становлення університетської спеціальності відбулося, якщо за цим напрямком є аспірантура й функціонують спеціалізовані ради із захисту дисертацій. Це обов'язкова передумова формування наукових шкіл, що складає стратегічну мету розвитку будь-якого класичного університету. Сьогодні в ДНУ відкрита аспірантура за 54, а докторантура – за 20 спеціальностями, річний набір в аспірантуру складає понад 100 чоловік або 5,5% від щорічного випуску студентів денної форми навчання. У нас діють 6 спеціалізованих рад із захисту докторських і 5 – кандидатських дисертацій за 30 спеціальностями, в яких щорічно захищається до 60 дисертацій, причому співробітниками не тільки університету, а й інших ВНЗ регіону, учителями шкіл, співробітниками науково-дослідних інститутів і промислових підприємств.

Важливий складник функціонування класичного університету – його міжнародна діяльність, головним завданням якої є подальше інтегрування у світове освітнє співтовариство шляхом розширення академічної мобільності студентів, аспірантів і науково-технічних працівників, а також участі університету в міжнародних проектах, програмах і спільних наукових дослідженнях.

Серед освітніх програм найвизначнішою й найпривабливішою продовжує залишатися програма ТЕМПУС. Ще з 1994 р., із самого початку розгортання проекту в Україні, ДНУ є лідер серед регіональних вузів як за якістю проектів, так і за їх кількістю. Нещодавно реалізований проект «Моделювання та ІНТЕРНЕТ-курси в спеціальних науках», шостий проект ТЕМПУС в університеті за останні шість років.

До досягнень ДНУ минулого року слід віднести також перемогу одразу трьох проектів у конкурсах фонду «Відродження»: «Соціологія: категорія «Партнерська кафедра», «Історія: катего-

рія «Партнерська кафедра», «Економіка: категорія «Центр».

Привабливою для вчених ДНУ є й міжнародна програма ІНТАС. Вдалося зберегти стійку тенденцію до зростання кількості студентів, які перемагають у міжнародних конкурсах на отримання грантів на навчання за кордоном.

Університет як член Асоціації євразійських університетів проводить роботу за договорами про науково-технічне співробітництво з Московським державним університетом, Вищим технічним університетом ім. Баумана та іншими університетами СНД. Укладені договори про науково-технічне співробітництво та обмін з університетами Котбуса і Кобленца (Німеччина). Близько ста викладачів та співробітників науково-дослідної частини університету щорічно перебувають у ділових закордонних відрядженнях.

Кафедри ДНУ плідно співробітничать з провідними науковими центрами США, Канади, країн Європи, Азії. Серед них: Інститут історії університету м. Лінц (Австрія), Гвельський університет (Канада), Амстердамський університет (Нідерланди), Університет Північного Лондона (Великобританія), Віденський університет (Австрія), Міжнародний центр теоретичної фізики (Трієст, Італія), Центр молекулярної нейробіології (Гамбург, Німеччина), Національний центр наукових досліджень (Марсель, Франція), Університет Сорбонна (Париж, Франція), Університет м.Мейн (США).

Плідно функціонує в ДНУ інститут українсько-німецьких історичних досліджень. Університет створив широкі можливості для діяльності громадської організації «Альянс Франсез» і вже вп'яте став співорганізатором проведення в Дніпропетровську Днів науки та культури Франції, а безпосередньо на базі ДНУ – представницьких наукових форумів міжнародного рівня.

Є надія, що реалізація запропонованої моделі регіонального університету, яка передбачає розширення мережі його структурних підрозділів, подальший розвиток філій у містах регіону, відкриття нових спеціальностей і спеціалізацій, сприятиме суттєвому зростанню контингенту студентів та аспірантів, а отже, практичному втіленню одного із стратегічних пріоритетних напрямків розвитку вищої школи, визначених новою Національною доктриною освіти.

Динамічні процеси ринкової трансформації українського суспільства, зростання чисельності студентів, аспірантів, науково-педагогічного персоналу та інші новації сьогодення потребують суттєвого осмислення й перегляду традиційних моделей внутрішньовузівського управління. У будь-якому разі, на великому факультеті з кількома напрямками підготовки фахівців існуюча схема, за якою декан та його заступники виконують менеджерські функції за сумісництвом, у перервах між лекціями і семінарськими занят-

тями, уже не відповідає повною мірою вимогам часу й не може бути ефективною. Тому у міру створення необхідних кадрових, фінансових і матеріально-технічних передумов доведеться йти шляхом укрупнення факультетів і створення на їх базі нових структур – інститутів, шкіл, центрів тощо, зі значним розширенням їх автономії у вирішенні конкретних питань організації навчально-виховного процесу, наукових досліджень, функціонування взагалі. Управлінська робота за таких умов має стати окремим важливим видом діяльності.

У цьому ми переконалися, коли не так давно створювали в університеті фізико-технічний інститут й інститут довузівської та післядипломної освіти, центр гуманітарних проблем освіти та інші підрозділи. Відтак прийнято рішення про реорганізацію двох факультетів економічного профілю в інститут економіки. На черзі відкриття інститутів філології та мистецтвознавства, математики і механіки, природничих наук, фізики та радіоелектроніки, права і філософії та ін. Причому організація цих структур не потребує додаткових фінансових витрат, тому що університет має як відповідну матеріальну базу, так і кадровий потенціал. Тим більше що сама назва таких структур точніше віддзеркалює сутнісну особливість і практичну спрямованість університетської освіти.

На перший погляд, декому може здаватися, що пошук нових організаційних структур у сучасному вищому навчальному закладі – данина моді. Проте це зовсім не так. Адже, як підтверджує досвід провідних університетів, та й наш власний, у багатьох випадках саме організаційні інновації забезпечують додатковий управлінський ефект, стимулюють творчі зусилля колективів. Це стосується також і вдалого вибору назв кафедр, факультетів, центрів.

Звичайно, реальну самодостатність внутрішньовузівських підрозділів, які дедалі сміливіше й впевненіше виходять на ринок освітніх та наукових послуг, конкурентоспроможність цих підрозділів неможливо забезпечити без делегування їм належної управлінської самостійності. Тому створення в новій моделі регіонального університету нових підрозділів, інститутів, центрів обумовить також підвищення службового статусу, повноважень їх керівників.

Наш час дедалі нагальніше диктує необхідність створення в структурі університету комерційних підрозділів подвійного призначення, що, з одного боку, забезпечить потреби університету, а з іншого – надасть послуги організаціям і населенню регіону. У багатьох ВНЗ з'явилися такі нетрадиційні формування: ремонтно-будівельні управління, проектно-конструкторські й консультаційні центри, аптеки, автосервіси, художні салони, центри харчування, друкарні тощо. І такі підрозділи повинні не тільки перебувати в структурі університету, але, вико-

нуючи його замовлення, ще й заробляти собі «на життя» шляхом надання послуг для регіону.

Сьогодні ВНЗ працюють у нових ринкових умовах, і це кардинально змінює характер управлінської діяльності, вимагає ґрунтовного перегляду традиційних схем управління, упродовження сучасного стилю, форм і методів роботи. Керівники ВНЗ, його основних структур мають бути як авторитетними в науковому плані фахівцями, так і висококласними менеджерами, що досконало знають чинне законодавство, специфіку фінансового регулювання, а також, безумовно, саму систему вищої школи. Тому по-важному вченому, професору, керівнику наукової школи доводиться опанувати стратегічний менеджмент, найскладніші механізми фінансових і правових відносин, бо керувати повсякденною діяльністю закладу в умовах юридичної та економічної нестабільності й невизначеності, у перервах між навчальною і науковою діяльністю, без цього практично неможливо. Тому в разі, коли професор переходить на адміністративну роботу в ректорат, він змушений багаточим поступитися особисто, щоб сотні інших співробітників закладу мали необхідні умови для успішної навчальної й наукової діяльності. До того ж у сучасних умовах ректор і його заступники значну частину часу віддають роботі з місцевими органами законодавчої й виконавчої влади, фінансовими структурами, суб'єктами договірних відносин.

Постійне поглиблення екологічної кризи, а точніше, кризи відносин суспільства й природи, наприкінці ХХ століття викликало необхідність радикальних змін щодо цілей і пріоритетів розвитку суспільства. І в нове тисячоріччя людство увійшло зі свідомим розумінням того, що, досявши надзвичайно високого рівня пізнання, воно тим самим створило реальну загрозу своєму існуванню. За оцінками авторитетних інститутів та фахівців, економічний ефект не можна вимірювати лише національним доходом, без огляду на безліч небажаних наслідків у сфері природокористування. Більше того, заходи щодо охорони навколишнього середовища суттєво сприяють підвищенню ефективності виробництва шляхом скорочення витрат, мінімізації втрат і переробки відходів. Європейський ринок поступово залишають конкуренти, нездатні витримати високі екологічні вимоги, і українському бізнесу необхідно підготуватися до твердих правил світової торгівлі. Але це лише економічний аспект проблеми. Не менш важливим, на наш погляд, є і морально-етичний її вимір. На зміну спожи-вацькій психології «суспільства екстенсивної індустріалізації» повинні прийти принципи стійкого екологічно безпечного розвитку. І тут важко переоцінити роль науки й освіти, які цілком закономірно сьогодні розглядаються як провідні сфери формування людського капіталу, що генерує нові світоглядні цінності.

Особливе місце серед усіх видів наукової діяльності займає фундаментальна наука. Вона постійно веде пошук нових фундаментальних закономірностей, принципово нових явищ у природі і суспільстві, відкриває нові напрямки в проведенні прикладних досліджень, дослідно-конструкторських розробок та інновацій. Крім того, саме фундаментальна наука визначає інтелектуальний рівень суспільства й ступінь його готовності до застосування досягнень сучасної цивілізації.

У науково-дослідній і освітньо-виховній діяльності Дніпропетровського національного університету, з нашого погляду, органічно поєднується вивчення всіх аспектів екологічної проблематики: біологічного, промислово-економічного, правового й морально-етичного. З 1996 року фізико-технічний інститут ДНУ готує фахівців з охорони навколишнього середовища для підприємств машинобудівного, металургійного, гірничодобувного комплексів. Україні, що зіткнулася з проблемою демонтажу ракетної техніки й утилізації відходів хімічної промисловості, такі фахівці конче потрібні. Ученими розроблені спеціальні контейнери для збереження високоактивних і радіоактивних відходів. Унікальна технологія одержала високу оцінку західних експертів, уже випущені експериментальні зразки і є пропозиції від американських підприємств щодо їх серійного виробництва. Дуже важливим, як нам здається, є також моніторинг озонного шару Землі, постійно здійснюваний науковцями кафедри безпеки життєдіяльності. Регулярна обробка супутникової інформації про озонний шар Землі базується на використанні комп'ютерних технологій, і крім того, на залученні даних.

Вагомі здобутки в науковій діяльності мають і колективи біолого-екологічного факультету, науково-дослідних інститутів біології і геології, що входять до структури університету. Вони вивчають стан біологічних видів в умовах трансформації екосистем промислової Наддніпрянщини й розробляють заходи щодо збереження й відновлення біологічного різноманіття. Цьому напрямку також приділяється належна увага в процесі реалізації договору, укладеного в 1999 році між Дніпропетровським національним університетом і облдержадміністрацією. Договір передбачає довгострокове й широкомасштабне співробітництво в різних галузях, але вирішення проблем, про які тут йдеться, є пріоритетним. Наші вчені працюють над науковим обґрунтуванням необхідності розширення заповідних територій в умовах підвищеного впливу антропогенного фактора, створюють інформаційно-експертну систему комплексної оцінки й прогнозування стану водних екосистем і якості природних вод у Придніпровському регіоні, розробляють системи захисту підземних вод у районах складування промислових відходів, знаходять наукові ви-

рішення інших гострих проблем нашого промислового краю. Надзвичайно важливим є розкриття взаємозв'язків лісів з ґрунтами як для теорії степового лісівництва, так і для вирішення нагальних проблем, пов'язаних зі збереженням біологічного різноманіття, боротьбою людини з процесами опустелювання. Відомо, що загальна лісистість території України, а особливо степової зони, катастрофічно низька. І для ефективного виконання меліоративних функцій необхідно терміново створювати захисні лісові насадження загальною площею не менше ніж 1 млн. га. Комплексна експедиція університету із дослідження екології лісів степової зони працює вже 52 роки, Присамарський науково-освітній біосферний стаціонар ДНУ одержав міжнародний статус центру підготовки фахівців-екологів на півдні України. Тобто вивчення лісів степової зони, організатором якого був учень і послідовник академіка Г.М.Висоцького, патріарх лісової науки, засновник нової галузі знань «Степове лісівництво» професор ДНУ О.Л.Вельгард, продовжується під науковим керівництвом його учня й послідовника, члена-кореспондента НАН України, професора кафедри геоботаніки, ґрунтознавства та екології А.П.Травлесева.

Усього до нашого збірника бізнес-пропозицій увійшло понад 120 інвестиційних проектів, розроблених з урахуванням сучасних вимог у галузі природокористування, ресурсо- і енергозбереження, вторинної переробки й утилізації відходів.

У тісному творчому союзі науковців ДНУ і міської влади здійснюються такі види діяльності:

- проведення науково-практичних семінарів і конференцій міжнародного рівня, присвячених актуальним проблемам філософії, історії, соціології, економіки міста;
- утворення й діяльність Дніпропетровського відділення Міжнародної АН соціальних технологій та місцевого самоврядування;
- видання науково-теоретичного й громадсько-політичного альманаху «Грані» та журналу «Час відродження»;
- організація разом з підприємцями міста виставок досягнень вищих навчальних закладів і наукових організацій;
- пропаганда інноваційних пропозицій серед підприємств міста й регіону;
- упровадження науково-технічних проектів, а також реальних дипломних і курсових проектів у місцеву промисловість.

Актуальні проблеми регіону в першу чергу стають предметом дослідження дипломних і курсових робіт студентів, в яких розробляються нові системи очищення промислових стоків для ВО «Південний машинобудівний завод», вирішуються конкретні завдання щодо нейтралізації свинцю на акумуляторному заводі «Іста» тощо. Такі промислові гіганти, як виробничі об'єднан-

ня «Нижньодніпровський трубопрокатний завод», металургійний завод ім. Петровського, «Дніпрококс», «Дніпровський машинобудівний завод», зацікавлені в тому, щоб наші молоді фахівці працювали над вирішенням їх природоохоронних проблем, і ці теми будуть обов'язково розкриватися на захисті дипломних проєктів. А це є невід'ємною складовою частиною успіху в процесі переходу українського суспільства на принципи стійкого екологічно безпечного розвитку. Інакше кажучи, ми сьогодні дбаємо про те, щоб на зміну нашому поколінню прийшла нова генерація молодих фахівців, здатних забезпечити стабільний розвиток суспільства, що задовольнятиме власні потреби без втрат для майбутнього.

Важливою сферою діяльності вищих навчальних закладів є наукове співробітництво з промисловими підприємствами з метою створення експериментальних або промислових зразків технологічного обладнання, а також в галузі підготовки висококваліфікованих фахівців. Останнє є центральним, ключовим завданням системи вищої освіти, вирішення якого просто неможливе у відриві від сучасних досягнень виробництва та врахування його потреб. Адже добре відомо: підготовка фахівців будь-якого освітньо-кваліфікаційного рівня без практичного ознайомлення їх з технологічними процесами та методиками, що застосовуються, наприклад, у ракетобудуванні, у хімічній промисловості, біоінженерії, а також і в медицині, психології, журналістиці і т.д., без залучення до процесу їх підготовки провідних фахівців з виробництва та установ відповідної галузі є утопією. Це стосується й самої освіти, підготовку фахівців для якої здійснюють вищі навчальні заклади й, зокрема, класичні університети.

Зауважимо принагідно, що в даному контексті надзвичайно гострим і злободенним залишається питання щодо працевлаштування випускників вищих навчальних закладів України, що навчаються за кошти державного бюджету, процедура якого визначена статтею 52 закону України «Про освіту», Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. № 992 і відповідними наказами та листами Міністерства освіти і науки України. Разом з тим, як підтверджує життя, ці нормативні акти та документи часто не спрацьовують, оскільки апріорі виходять із передумови узгодженості між обсягами державного замовлення на фахівців певної кваліфікації та потребою в них підприємств, установ та організацій, а також із можливості замовників забезпечити молодим фахівцям соціальні гарантії та надати відповідні компенсації. На жаль, донині ні стовідсоткової узгодженості між планами випуску та потребами у фахівцях, ні можливостей замовників повністю забезпечити вказані гарантії та компенсації поки що немає.

Який з цього становища вбачається вихід? Державі, напевно, доречно було б скоротити бюджет на вищу освіту, плани прийому до вищих навчальних закладів як неприбуткових установ. Але ми повинні віддати належне й Президенту України Л.Д.Кучмі, і уряду, які ставляться до освітянської сфери як до галузі, що продукує майбутнє України, зберігає та відновлює її інтелектуальний потенціал.

Навіть у нелегкі з економічного погляду роки обсяги прийому до вищих навчальних закладів не тільки не зменшились, а й дещо зросли. Нам відомі плани керівництва держави довести в Україні кількість студентів на 10000 мешканців до рівня розвинутих країн Європи. Саме такий підхід до освітянської галузі ми схвалюємо й усіляко підтримуємо.

Саме поняття працевлаштування передбачає наявність місць, де випускники закладів освіти будуть працювати. Тому першим із напрямків у вирішенні цієї проблеми має стати створення нових робочих місць на підприємствах, заводах, в установах та організаціях шляхом впровадження у виробництво нових технологій, освоєння випуску нових товарів, послуг тощо. І тут вищим навчальним закладам не слід очікувати зміни ситуації на краще. Потрібно самим наполегливо шукати вихід, робити все можливе, щоб спрямувати науковий потенціал закладу на створення відповідних робочих місць.

Прикладом такого пошуку може слугувати, зокрема, наш договір про співробітництво з обласною державною адміністрацією, у рамках якого вченими ДНУ було запропоновано понад сто бізнес-пропозицій, що можуть бути реалізовані на підприємствах регіону. Одним з конкретних результатів впровадження нових технологій у виробництво і буде створення нових робочих місць.

Другим напрямком вирішення питань працевлаштування молодого людини має стати надання їй можливості вийти на ринок праці завдяки суміжній або й додатковій спеціальності, що створює певні перспективи в адаптації майбутніх фахівців до нових умов. Такий досвід позитивно зарекомендував себе в багатьох розвинутих країнах світу й досить успішно, на наш погляд, реалізується факультетом додаткових професій університету.

Одним із напрямків вирішення проблеми працевлаштування як засобу соціального захисту громадян у сучасних умовах є перенавчання за новими спеціальностями дорослого населення регіону. Скажімо, наслідком тісного співробітництва факультету підвищення кваліфікації Дніпропетровського національного університету та Обласного центру зайнятості населення за цим напрямком роботи стало можливим працевлаштування більше 72% слухачів відповідних курсів за 9 спеціальностями.

Стосовно працевлаштування наших випускників за кордоном, то проблем, крім мовних, судячи з усього, не існує завдяки досягненню достатньо високого рівня фундаментальної підготовки наших студентів. Як свідчать численні експертні оцінки він цілком відповідає не тільки кращим вітчизняним, але й міжнародним стандартам.

На сьогодні проблема працевлаштування турбує молодь уже на етапі закінчення середніх загальноосвітніх закладів і підготовки до вступу до університету, академії, інституту, коледжу тощо. Цей висновок підтверджують як питання, що задають майбутні абітурієнти під час проведення Днів відкритих дверей на факультетах університету, так і показники конкурсу на різні його спеціальності. Поряд із традиційними, пов'язаними з теорією та практикою використання комп'ютерної техніки, або модними економічними чи юридичними фахами, останнім часом спостерігається тенденція зростання попиту на технічні спеціальності, зокрема, на механіко-математичному, хімічному, радіофізичному факультетах, у фізико-технічному інституті університету.

Це, з одного боку, є наслідком відродження відповідних галузей виробництва в державі та регіоні, а з іншого – свідченням того, що молодь чітко відчуває подих часу, стежачи за котируванням фахівців на ринку праці й добре розуміючи, що саме фундаментальні знання дадуть у майбутньому змогу найбільш повно реалізувати отриманий у вищому навчальному закладі потенціал і знайти своє «місце» в житті, мати тверду заробітну платню та перспективи.

До речі, соціологічне опитування, проведене фахівцями університету серед наших студентів 1-4 курсів з метою визначення їх життєвих пріоритетів, показало, що перше місце займає матеріальне забезпечення (розмір стипендії) під час навчання, друге місце серед пріоритетів студента відводиться питанню працевлаштування.

Дніпропетровський національний університет – це багатопрофільний вищий навчальний заклад. Наші випускники працюють і в ракетно-космічній галузі, і в освіті, і в медицині, і в хімічній промисловості, і в засобах масової інформації, і в практичній психології. Тому говорити про заходи щодо покращення співробітництва університету з промисловістю – означає висвітлювати лише малу частку такої роботи. Що ж

стосується співробітництва університету із замовниками його випускників у цілому як засобу вирішення проблеми працевлаштування молоді, то тут не тільки планується, а й зроблено вже чимало.

Університет виходить із аксіоми, що попит на випускника (незалежно від місця працевлаштування) визначається рівнем його знань і професійної підготовки. Математик, механік, економіст, біолог або юрист з освітою, отриманою в класичному університеті, повинен мати потенціал працювати на відповідній посаді незалежно від галузі господарства: чи то освіта, чи машинобудування, чи науково-дослідна установа.

Щоб мати можливість реалізації такого стратегічного спрямування, університет створив та розвиває систему безперервної освіти (освіти впродовж усього життя), складниками якої є: середні загальноосвітні заклади, що функціонують при університеті (чотири ліцеї, гімназія, спеціалізована середня школа); вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації, створені в структурі університету (коледж, два технікуми, педагогічне училище); університет; інститут післядипломної освіти.

Зв'язок з виробництвом та організаціями-замовниками, які безпосередньо беруть участь у підготовці фахівців, університет реалізує через низку філій своїх кафедр, таких, наприклад, як на ВО «Південний машинобудівний завод», на ВАТ «Мотор-Січ», у закладах охорони здоров'я тощо.

Тісні зв'язки університет має з управліннями освіти і науки обласної державної адміністрації та міськвиконкому, а також із закладами середньої освіти міста та області, які є його замовниками на спеціалістів.

Глибоко переконані: будь-який ВНЗ, що діє в умовах конкретного регіону, більш того, який є важливою науково-освітньою, культурною складовою частиною цієї специфічної системи, повинен своєчасно та оперативно реагувати на запити регіонального співтовариства, ураховуючи їх при коригуванні напрямів своєї діяльності, дотримуючись при цьому, звичайно, державних стандартів вищої освіти. Разом з тим слід зважати на те, що регіоналізація вищої освіти може бути ефективною тільки в системі загальнодержавного освітнього простору, що потребує від вищих навчальних закладів погоджених і збалансованих дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Поляков М.В. Дніпропетровський національний університет: учора, сьогодні, завтра. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 52с.
2. Университеты и общество. Сотрудничество университетов на рубеже веков: Материалы Первой международной конференции университетов стран СНГ и Балтии. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 768с.
3. Развитие университетов в условиях рыночной экономики: Сб. науч. тр. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 202с.
4. Шаффаров – Куцев Г.Ф. Университет и регион. – Тюмень: Изд-во Тюмен. ун-та, 1997. – 223с.
5. Яблонський В.А. Вища освіта на рубежі тисячоліть. – К.: 1998. – 188с.
6. Огаренко В.М. Недержавна вища освіта в Україні: перше десятиліття. – Запоріжжя: РПВ «Видавець», 2000. – 164с.

ІСТОРІЯ

С. І. СВІТЛЕНКО

«ПІКВІКИ» КАТЕРИНОСЛАВА

Світленко Сергій Іванович – завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету, професор, доктор історичних наук

У середині 50-х рр. XIX ст. катеринославське «суспільство» помітно вирізнялося від міського і навколишнього сільського простолюддя, нараховуючи приблизно одну тисячу осіб. Тодішнє суспільне життя Катеринослава було провінційно уповільненим і спокійним. Приміром, у 1857 р. губернський центр представляв собою «суцільно танцювальне місто». Усі дні тижня заповнювалися для учасників катеринославського суспільства нескінченими вечірками у різних обивателів, де молодь розважалася танцями до ранку, а літні люди віддавалися грі в карти [5, 59]. Незабаром такий темп і зміст суспільного життя Катеринослава істотно змінився. Порушником традиційного спокою став «Піквікський клуб», започаткований в Катеринославі Миколою Петровичем Баллінім.

«Патріарх» катеринославських «піквіків» М. П. Баллін (1829–1904 рр.) народився у Санкт-Петербурзі в інтелігентній сім'ї, де шанували книги та знання. Улюблена бабуся Миколи Петровича перечитувала історичні романи, нерідко давала книжки для читання онуку. Його батько був розумною, освіченою, чесною і суворою людиною, не терпів хабарників. Мати теж відзначалася освіченістю, полюбляла французькі романи.

Початки інтелектуального розвитку Миколи Петровича заклав Гринарх Іванович Введенський – перекладач творів письменника Ч. Діккенса, вчитель російської мови. На пам'ять про свого вчителя наставника М. П. Баллін і заснував «Піквікський клуб», у назві якого прямо відбився вплив «Посмертних записок піквікського клубу» Ч. Діккенса [5, 6, 13].

Микола Баллін вчився у І. І. Введенського лише один рік, у підлітковому віці. Проте яскрава постать цього педагога, сина саратовського священика, який у юнацтві втік з бурси і пішки дійшов до Санкт-Петербурга аби вступити до університету, а потім присвятив себе розвитку освіти та письменству, залишилася на все життя [5, 6].

Улюбленим предметом Миколи Балліна була

історія. Він читав історичні твори, починаючи від Плутарха, добре знав російське минуле. Одного разу він зізнався своєму вчителю, що хоче стати «Істориком, Тацитом» [5, 8, 12].

Наступним етапом формування світогляду М. П. Балліна стало навчання у столичному училищі правознавства, де, завдяки спілкуванню з товаришами, особливо М. Є. Ковалевським, Микола познайомився з вченнями А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Луї Блана, П.-Ж. Прудона. Неабиякий вплив на Миколу Балліна мали події «весни народів» – революції 1848–1849 рр. У цей час М. П. Баллін та його однодумці захоплювались «Марсельезою», романтичною поезією Дж. Байрона, А. Міцкевича та ін. [5, 19–21].

Разом зі своїми друзями Микола Баллін проживав на Васильєвському острові, в особливому приміщенні – фаланстері. Там юні фур'єристи бачили петрашевців – Ф. М. Достоевського та П. М. Філіппова. Розправа царського режиму над діячами цього гуртка справила на Миколу Балліна «враження дуже глибоке». «Це була суміш, – писав він у мемуарах, – комедіанства, лицемірства, нелюдяності та насильства суспільства над особою» [5, 25, 28].

Закінчивши навесні 1849 р. училище правознавства, М. П. Баллін отримав чин колезького секретаря, оскільки через «ліберальну» поведінку не міг претендувати на чин титулярного радника. У той же час Микола Петрович був уже настільки соціаліст, що навіть відмовився від батьківської спадщини. Спочатку він працював столоначальником карного Департаменту, поєднуючи чиновницьку службу з подальшим самовдосконаленням: багато читав, почав писати, займатися поезією [5, 29–30, 31, 32].

Згодом М. П. Баллін одержав нове призначення на місце губернського стряпчого у Симбірськ. У цьому губернському центрі на Волзі книжковий фонд складався переважно з журналів та класичних романів, а суспільне життя було глибоко провінційним. У симбірський період життя М. П. Баллін обмежувався ліберальними розмовами з товаришами і прияте-

лями, участю у вечірках та службовою діяльністю директора в'язничного комітету [5, 32, 37, 49, 51].

У цій провінції М.П.Баллін організував літературне товариство, де нечисленні місцеві інтелігенти читали й обговорювали твори Дж.Байрона, О.І.Герцена, І.Гете, А.Міцкевича. Невдовзі симбірський губернатор відправив до столиці донос, обвинувачуючи М.П.Балліна у підтримці «ліберальної партії» [7, 119-120].

Наслідком губернаторського доносу став переїзд М.П.Балліна до Санкт-Петербурга, де йому надали місце в Департаменті Міністерства юстиції. У столиці Микола Петрович займався підготовкою проєктів різних офіційних листів з викладом дрібних перетворень, що направлялися до вищих чиновників. Утім ця робота не захоплювала М.П.Балліна, як і перебування у столиці, яку він вважав «чиновницьким містом». Тому Микола Петрович із радістю зустрів нове призначення – на місце стряпчого у Катеринославі [5, 48, 54, 55].

Виїжджаючи на південь, до Катеринослава, 28-річний Микола Петрович мав цілком сформований світогляд. Він ототожнював себе з людьми, на чолі яких стояв один з ідейних лідерів російського демократичного руху М.Г.Чернишевський. Безсумнівним людським пріоритетом М.П.Балліна був морально-етичний: «Наша справа одна – правда. Все інше – дурниці». При цьому суспільні інтереси ставилися вище особистих. Микола Петрович вважав, що власного щастя не може бути, поки у всесвіті є хоча б одна скривджена особа. М.П.Баллін не вірив у суспільство «сучасної брехні» і «сучасного валяння», його правдолюбство розраховане на майбутнє [5, 52].

Микола Петрович був людиною позитивної суспільної філософії і склав певну теорію, що нагадувала толстовський «неспротив злу». Її суть полягала у тому, що «зла немає», а тому опиратися йому нічого. Треба тільки розвивати добро, тобто прагнення. М.П.Баллін вважав, що опиратися злу – все одно, що вести боротьбу з негармонійністю життя. Значно продуктивніше виробити засоби його гармонізації [5, 6].

За своєю вдачею Микола Петрович належав до людей вразливих, напевно й через те, що в ньому текла частина французької крові від діда – генерала російської служби Ляба. Іншими прикметами натури М.П.Балліна були знаттєлюбність, працездатність, критичний розум, прагнення до системності своїх знань, злагодність і незлобність [5, 2, 3, 5].

Узимку 1857 р. М.П.Баллін без жалю покинув столицю на Неві, яка втомлювала його своєю «мертвою природою». Микола Петрович прагнув пожити на півдні, де сподівався зустріти нові місця, нових людей. З цікавістю сприймав М.П.Баллін незнайомі для нього українські пейзажі. Проїхавши Харків, Перещепине та Ново-

московськ, Микола Петрович прибув до місця призначення – Катеринослава. Сталося це 16 червня 1857 р. [5, 55, 59].

Напевно, місто на Дніпрі сподобалося М.П.Балліну. Не останню роль у цьому зіграло й те, що відразу ж визначилося його службове становище, яке було значно вигіднішим, ніж у Симбірську. За згадками Миколи Петровича, у волзькому місті була «якась кріпосна залежність», а в Катеринославі «більш серйозно дотримувалась якась законність». Трирічне перебування в Катеринославі поклато початок найбільш дієвого етапу життя цього громадського діяча, що тривав упродовж цілих двадцяти років [5, 55, 58].

Попервах Микола Петрович мешкав разом із губернським стряпчим С.П.Демосто, який вирізнявся музичною, артистичною вдачею, а також неповторною зовнішністю, за що здобув прізвисько Квазімодо. Невдовзі М.П.Баллін зажадав тиші й оселився спочатку один, а згодом – з одним учителем місцевої гімназії М.Аніскевичем. Їхня квартира розташовувалася на верхньому поверсі будинку, і включала дві великі світлі кімнати, що розділялися широким і довгим коридором. Краєвид із великих круглих вікон був чудовий. Нова квартира сподобалася М.П.Балліну. В цій оселі він писав, читав, познайомився з В.М.Єлагіним та М.М.Стопановським, які стали його однодумцями [5, 63].

Володимир Миколайович Єлагін (1831-1863 рр.) був одним з найвизначніших катеринославських «п'іквіків» і найближчим другом М.П.Балліна. Його батько належав до збіднілого російського дворянства, який, хоч і був головою Тульської швільної палати, не мав ані гроша. Втім Володимир Миколайович здобув гарну освіту в Московському університеті, за спеціальностями юридичного і медичного факультетів. Із університету він вступив до Военної академії, але не завершив навчання і направився на театр воєнних дій Кримської війни. Під час одного бою В.М.Єлагіну контузило голову, внаслідок чого він був відправлений на лікування до Катеринослава.

Випадково опинившись у місті на Дніпрі, В.М.Єлагін назавжди пов'язав з ним свою долю. Це був ще достатньо молодий чоловік до 30-ти років, який виділявся передовими поглядами, безкомпромісністю, навіть жовчністю, щодо місцевої бюрократії. Ці прикмети вдачі помножені на літературну обдарованість висунули його з ряд найвидатніших письменників і суспільних діячів викривальницького періоду [5, 66, 74; 8, 44].

Третім діячем, котрий входив до ядра катеринославських «п'іквіків», став Михайло Михайлович Стопановський (1828-1877 рр.). Це син місцевого лікаря, який лікував майже всі хвороби капустою і зміг «від операцій за рекрутчини» «сколотити капітальчик». Михайло Стопановсь-

кий-молодший ідейно розійшовся з батьком і став літератором-викривальником [8, 43]. М.М.Стопановський був, безсумнівно, оригінальною людиною. Він писав вірші і, випустивши у світ невеликий збірничок з обкладинкою канареечного кольору з величезними літерами М.С., дарував своє творіння знайомим і незнайомим катеринославцям [8, 42]. Він був гострий на язик, вигадник, хоча й не позбавлений дріб'язковості й нещирості [5, 74].

М.М.Стопановський познайомив М.П.Балліна та В.М.Єлагіна з Ігнатієм Барановським. Це був весьми люб'язний, послужливий поляк, пристрасно відданий польській ідеї. Ігнатій Барановський, Микола Баллін та Михайло Стопановський здружилися і майже завжди ходили разом, а невдовзі дістали у місті звання викривальників [5, 65; 8, 42].

Гурток М.П.Балліна та його друзів поповнили й деякі вчителі місцевої гімназії. Це, зокрема, вчитель законодавства гімназії І.С.Косенко, який відзначався, насамперед, розумністю, доброзичливістю і винятковою чесністю. Він був молодим, хоча вже й повним за статуєю чоловіком, з мовчазною і «наполегливо впертою» вдачею [5, 65]. До М.П.Балліна заходив й учитель російської мови Солнцев, котрий пишався своїм знайомим – письменником Г.П.Данилевським, який тоді приїздив у Катеринослав. Солнцев належав до розумних людей, хоча й не вирізнявся особливою ширістю та ідейною близькістю стосунків. До цього кола примикав ще один гімназичний учитель – Щербаков, хоча й характеризувався цілковитою добромисністю [5, 66]. Через В.М.Єлагіна до гуртка приєднався лікар Стрельцов, попри свою молодість, дуже серйозна людина, яка здобула репутацію кращого медика Катеринослава [5, 67].

Квартира М.П.Балліна швидко стала місцем постійних сходин вказаних молодих людей, які започаткували Товариство самовдосконалення. Його учасники звернули увагу на те, що у них бракує книжок і достатніх знань узагалі. Тому було вирішено систематично займатися самовдосконаленням, а на щотижневих зібраннях доповідати в реферативній формі про прочитане [5, 63, 65].

Незабаром Товариство самовдосконалення перетворилося на справжнє літературне товариство – «Піквікський клуб». Тепер його учасники вже не обмежувались рефератами, а й читали написане ними впродовж тижня, обговорювали свої дописи та ділилися задумами на майбутнє [5, 70]. Катеринославський «Піквікський клуб» був виявом громадсько-політичної активності в російському суспільстві періоду першого демократичного натиску на царизм. Як згадував М.П.Баллін, «з кінця п'ятидесятих років молодіжне життя в губернських і навіть часткою в повітових містах почало розіграватися. Почалась весна «викривань», утвори-

лись різні товариства «самовдосконалення», літературні «клуби», студентські гуртки» [1, 1].

Світоглядні засади учасників катеринославського «Піквікського клубу» відбилися у програмно-статутному документі – «Закони піквіків», що дійшов до нас у російськомовному рукопису. У ньому в десяти пунктах стисло віддзеркалювались ідейні та організаційні принципи діяльності цього суспільного товариства. Згадана пам'ятка засвідчує достатньо демократичну внутрішню структуру організації «Піквікського клубу», в межах якого виділявся лише «головний піквік», або «патріарх», який мав об'єднати всіх «піквіків» «вірою у добротність». «Піквіки» цінували високі морально-етичні якості. Тому «патріарх» товариства мусив бути богобоязливим, злагідним, миролюбним та нетерпимим до зла. Таким же критерієм мали відповідати всі учасники клубу. «Закони піквіків» декларували такі принципи «піквіків», як гласність, правдолюбство, віра у добротність, нетерпимість до зла і бездіяльності.

«Піквікський клуб» був об'єднанням однодумців, «братів за переконаннями». Особлива роль у їхній світоглядній системі відводилася просвітництву, знанням, що розглядалися як запорука поступу. Головною формою діяльності учасників клубу були щоденні сходини, де «піквіки» мали працювати на загальне благо і відпочивати. «Закони піквіків» відстоювали ліберальні життєві цінності учасників товариства. У них йшлося про любов до поезії, вина, жінок і природи, що свідчить про прихильність «піквіків» до здорового, повноцінного способу життя і про їхнє заперечення пуританства і ханжества. Взагалі «Піквікський клуб» оголошувався «органом любові». В цьому, напевно, відбилася найширше, шанобливе ставлення «піквіків» до людей, природи, суспільства, яким ці діячі зичили добра, краси і прогресу [10, 3-3 зв.]. Отже, аналіз програмно-організаційного документа катеринославських «піквіків» доводить, що у їхньому світогляді переважавали гуманістичні, просвітницькі, демократичні, ліберальні та християнські цінності.

Саме на цьому ідейному ґрунті зроста «піквікська» опозиційність, що знайшла вияв, насамперед, у викривальній літературній діяльності. «Патріарх» піквіків М.П.Баллін з часом згадував: «Ми всі були згодні, що насамперед необхідна провінційна викривальна література, тому що викривальна література не провінційна – метафізична; вивчати й викривати можна тільки конкретності» [2, 1].

Катеринославські «піквіки» щотижня читали й обговорювали літературні твори, а деякі з них (М.П.Баллін, В.М.Єлагін, М.М.Стопановський) самі неодноразово виступали з своїми творами на сторінках демократичної преси [6, 301]. Найбільшим авторитетом серед на катеринославських «піквіків» користувався відомий рос-

ійський письменник М.Є.Салтиков-Шедрін, якого М.П.Баллін називав «першою людиною в усій Росії». «Піквіки» дуже шанували М.Є.Салтикова-Шедрина та провінційну викривальну літературу [3, 3, 4].

Не випадково, з самого початку літературне товариство катеринославських «піквіків» прийняло бік викривального напрямку в прозі і по суті стало опозиційним до тодішніх порядків. Заснування «Піквікського клубу» практично співпало з початком написання великого викривального роману Володимира Єлагіна «Откупное дело». У цьому талановито задуманому художньому полотні буття зовсім немає вигаданих героїв. Дійовими особами стали реальні персонажі катеринославського життя: місцеві владоможці-адміністратори, дворянські аристократи-кріпосники, лицемірні представники педагогічного світу тощо.

Використовуючи вигадані імена, письменник-викривач ретельно оповів про доктора Сципіонова (директор катеринославської гімназії Я.Д.Грахов), який однією рукою писав статті з археології, а іншою із задоволенням рахував удари різок по спинах своїх учнів. Не менш сатирично колоритними вийшли постаті відкупщика Щипакова (в дійсності Щербатов), обрусілого француза Шарля (К.О.Компер) та ін. Висміюючи представників катеринославського «світу», В.М.Єлагін з цензурних міркувань свідомо ідеалізував катеринославського губернатора О.К.Сіверса та слідчого [7, 125].

Роман «Откупное дело» друкувався на сторінках Санкт-петербурзького демократичного часопису М.Г.Чернишевського «Современник». Його публікація стала справжньою сенсацією в катеринославському суспільстві, адже кожний персонаж був швидко впізнаний. Книжки «Современника» читалися назахват, а передплатні примірники траплялося безслідно зникати на пошті. Дехто з катеринославців навіть переписував популярний роман і розповсюджував у рукописних списках. Нерідко читачі приходили прямо на квартиру В.М.Єлагіна, прохаючи письменника надати твір на короткий час або хоча б дозволити прочитати роман у помешканні автора [8, 45].

Читацький успіх роману, а також гонорар у 500 крб., надісланий В.М.Єлагіну за «Откупное дело» М.О.Некрасовим, окрили Володимира Миколайовича та інших «піквіків» [7, 125]. На цій хвилі ентузіазму М.П.Баллін висунув ідею написання нового роману – «Губернский карнавал», що став продовженням «Откупного дела». Володимир Єлагін швидко взявся за справу, тим більше що його читачі, під впливом від прочитаного у попередньому романі, почали надсилати автору нові матеріали, які відкривали завісу над таємницями катеринославського життя. Дехто прагнув зустрітися з письменником-викривачем, аби додати інші подробиці стосовно

діяльності виписаних у творі персонажів. М.П.Баллін згадував, що ефект від «Откупного дела» «був приголомшливий і надзвичайний» [5, 71].

«Губернский карнавал» вийшов ще більш гостро сатиричним. Згодом М.П.Баллін відмічав, що в цьому романі В.М.Єлагін «шмагав суспільство по лицю що є сил, навіть зі злобою» [5, 70-71]. Хоча в «Губернском карнавалі» бич сатири торкнувся персони губернатора значно слабше у порівнянні з іншими персонажами, В.М.Єлагіну не пробачили його викривальної спрямованості. О.К.Сіверс поквапився з необхідними заходами, і «Современник» встиг надрукувати тільки дві перші частини роману, а третю, за влучними словами сучасника подій П.В.Бикова, «цензура повидзьобувала» [8, 45].

Перу катеринославського «піквіка» В.М.Єлагіна належить велика повість «Важное мёртвое тело», що вийшла у світ в одеському «Новоросийском сборнике». У творі майстерно представлено постать типового станового, який послужив матеріалом для окремого нарису під назвою «Флор Иванович». Викривальна літературна діяльність В.М.Єлагіна знайшла продовження в оповіданні «Подряд» [8, 46].

Заслуга В.М.Єлагіна полягала в тому, що цей діяч «Піквікського клубу» започаткував у Катеринославі викривальну літературу, яка в той період стала головним проявом опозиційності у нашому краї. Попри тимчасове демократичне піднесення в країні, ця діяльність передбачала неабияку громадянську мужність, чітку суспільну позицію. Сатиричні твори В.М.Єлагіна прямо зачепали навіть перших осіб губернської адміністрації, адже їх автор лише злегка змінював прізвиська і змальовував своїх літературних героїв цілком реалістично. Приміром, катеринославський губернатор, граф О.К.Сіверс, який, до речі, оцінювався сучасниками як дуже досвідчений адміністратор, представ «графом Бородавкіним» (через велику бородавку на симпатичному обличчі). Віце-губернатор, статський радник М.М.Большев, у минулому моряк, а тепер вже літній чоловік, став прототипом єлагінського «Меньшева». Дійсний статський радник, губернський предводитель дворянства А.М.Міклашевський, за В.М.Єлагіним, став «Боклашевським» [9, 277, 278, 282].

А.М.Достоевський – брат великого російського письменника Ф.М.Достоевського, – який в 1860 – 1865 рр. проживав у Катеринославі і став активним читачем єлагінських творів, згодом зауважував, що до всіх них дуже підійшов би епіграф, наведений у комедії М.В.Гоголя «Ревизор»: «На зеркало неча пенять, коли рожа крива». Усі літературні герої В.М.Єлагіна, за словами А.Ф.Достоевського, були «дзеркально-подібні оригіналам» [9, 277].

Викривальний літературний напрямок виявився у творчості іншого відомого катеринос-

лавського «піввіка» – Михайла Стопановського. Наприкінці 1850-х рр. цей діяч налагодив співробітництво з Санкт-Петербурзьким журналом «Искра», редагованим В.С.Курочкіним. У своїх статтях із життя міста «Грязеславля» Михайло Михайлович гостро викривав губернатора О.К.Сіверса та його сподвижників, художньо змальовуючи їх під іменами Надеждіна, Чичихіна, Рилобейшикова та ін. [8, 43].

У 1858 – 1859 рр. М.М.Стопановський написав роман «Обличители», видрукуваний у журналі «Отечественные записки» [5, 70]. Твір мав автобіографічний характер і тому не позбавлений суб'єктивності. Це особливо помітно в постаті Хренковського, випсаного з любов'ю. Ще б пак, під іменем цього персонажа приховувався сам автор. Поряд були подані образи його друзів – катеринославських прогресистів – Колесников (М.П.Баллін) і Баскаков (В.М.Слагін) [5, 70; 7, 124].

Як бачимо, катеринославські «піввіки» активно співробітничали з найпопулярнішими виданнями легальної російської преси демократичного напрямку. Їхні літературні праці друкували журнали «Современник», «Отечественные записки», «Искра», «Русское слово», газети «Московские ведомости», «Одесские ведомости», «Новороссийский литературный сборник», інші центральні та місцеві видання [7, 124].

Літературна діяльність об'єднувала у лавах «піввікського клубу» людей з різними поглядами. М.П.Баллін відзначав у спогадах наявність серед «піввіків» як «крайніх правих», так і «крайніх лівих». Стосовно програмних або тактичних принципів «піввіків», то М.П.Баллін не бачив принципової різниці між «правими» і «лівими». «Рецепти, пропоновані і правими, і лівими, – писав «патріарх» «піввіків» у спогадах, – суттєво однакові; праві пропонують упокорення і застій, ліві – гниття і смерть» [3, 5 зв.-6]. Це дає підстави вважати, що диференціація «піввіків» не набула чітких організаційних та ідейних форм.

Однак М.П.Баллін неодноразово виділяв ядро «справжніх піввіків». Зокрема, він підкреслював: «У нашому піввікському клубі, що мав за мету викриття, тобто суб'єктивне вивчення місцевого життя, було всього троє справжніх піввіків...» [4, 2]. Безумовно, до цих діячів належав сам М.П.Баллін, а також його найближчі однодумці В.М.Слагін та М.М.Стопановський. «Справжні піввіки» задавали тон у викривальній діяльності. Причому вважали своїм обов'язком робити щотижневі публічні звіти про свою роботу. Окрім цього, вони широко сповідувались один одному. «Справжні піввіки» ототожнювали себе з «хорошими людьми», які вірили в необхідність викриття і самовдосконалення, хоча розуміли їх по-різному. Втім головне, що всі вони були готові «допомагати спільній справі, тобто справі свободи і любові – взагалі» [1, 6].

Навколо «справжніх піввіків» групувалося кілька десятків осіб різних звань і занять, які ділилися на «простих піввіків» і «співчуваючих». Представники першої з цих категорій робили звіти про доручення, які виконувались самостійно. «Співчуваючі» здійснювали доручення, як правило, під наглядом «справжніх» або «простих» «піввіків». Утім і вони інколи робили повідомлення на засіданнях «Піввікського клубу» [1, 2 зв.].

Близькими до засновників «Піввікського клубу», яких, напевно, можна вважати «простими піввіками» були такі діячі, як друкар П.Чеховський, губернський стряпчий Шемякін, учитель І.С.Косенко, студент Ю.О.Романов, поміщики Кудрявцев і О.М.Поль, вчений-садівник Катеринославського саду Вільєгорський, лікарі Пчелкін і Цеткін та ін. На зібраннях «піввіків» бували й катеринославські гімназисти, яких, скоріше за все, слід залучити до категорії «співчуваючих» [5, 72].

Якщо «справжні піввіки» займалися безпосередньою літературною викривальною діяльністю, то «прості» часто виконували репортерські функції. Будучи «своїми» у певних колах катеринославського суспільства, вони постачали звітні достовірну інформацію, що ставала фактичним підґрунтям для літературних творів «піввіків». Так, М.П.Баллін мав репортерів у найвищому чиновницькому світі губернського рівня, В.М.Слагін – серед поліцейських чинів, службовців з акцизів та в інших відомствах, а М.М.Стопановський – здебільшого у середовищі дрібного чиновництва. Кращими «піввіками»-репортерами вважались І.Барановський, доктор Цеткін, друкар П.Чеховський, адвокат Рейх [5, 75].

Засновники «Піввікського клубу» залучали до літературно-викривальної діяльності здібну молодь. Так, М.М.Стопановський вплинув на молодого П.В.Викова, який написав декілька епіграм до портретів місцевих тузів чиновницького світу. Невдовзі цей доробок було опубліковано Михайлом Михайловичем в «Искре», а сам автор познайомився з В.М.Слагінін В.С.Курочкіним [8, 43-44].

Серед учасників «Піввікського клубу» було чимало талановитих, неординарних людей. До їх числа безсумнівно належав молодий поміщик Олександр Миколайович Поль (1829-1890 рр.). Напевно, «Піввікський клуб» привернув його увагу, передусім, своєю просвітницькою діяльністю. Адже в той час він уже ґрунтовно займався вивченням історії Придніпров'я: оглядав могили, городища, урочища. У мемуарах М.П.Балліна зазначалося, що О.М.Поль «був безперечно піввік, хоча і не бачив особливої користі у викритті і вважав необхідним не суб'єктивне вивчення, об'єктивне».

На думку М.П.Балліна, за своїм світоглядом Олександр Миколайович був меншим ідеалі-

стом, ніж «півківи», але останні вплинули на нього і обумовили до певної міри його наступну діяльність. «Півківи», за словами мемуариста, переконали О.М.Поля «працювати на користь суспільства», зробили для нього цю працю сенсом життя. Приміром, Олександра Миколайовича зацікавив задум «півківів» започаткувати катеринославський журнал «Новороссийская летопись». М.П.Баллін припускав можливість того, що саме ця ідея надихнула О.М.Поля облаштувати згодом свій історичний музей, підтримувала його енергію у справі організації розробки запасів криворізької залізної руди тощо [5, 97, 98].

О.М.Поль належав до поміркованого, ліберально-демократичного крила «півківів». Щодо цього В.М.Єлагін, один з представників останніх, висловлював думку О.М.Полю: «Ви не півків, але будете дуже корисним півківам. Півківи діють натиском, а ви того ж досягаєте послідовністю». На це О.М.Поль стверджував: «Я – малорос» [6, 300]. Говорити так в Олександра Миколайовича були підстави, адже його рід був німецько-український. Якщо дід О.М.Поля – німецький дворянин, уродженець острова Езель, то бабуся – українка зі славного козацького роду Полуботків. Остання обставина обумовила стійкий інтерес Олександра Миколайовича до козацького минулого, що виявлявся вже в дитячі роки. У подальшому любов до ріднокраю розвинулася в О.М.Поля під впливом педагогів-патріотів Полтавської гімназії. «Навіть за зовнішнім своїм виглядом, – писав про Олександра Миколайовича катеринославський педагог, вчений і громадський діяч А.С.Синявський, – він скоріше був також сином південноруського народу, ніж нащадком німецького лицаря! Смуглявий, худорлявий, з чорними журливо задумливими очима, з великими малоруськими вусами, з мовою з сильним південноруським акцентом, усією своєю іннервацією він походив на нащадка козацького роду, з якого по матері й походив» [13, 74–75].

Закінчивши Дерптський університет у 1854 р., О.М.Поль повернувся в рідні місця. Хоча за освітою він був природничником, його справжнім покликанням, навіть пристрастю, стали історія та археологія. «Закінчив я курс, повернувся в рідні степи, – розповідав Олександр Миколайович А.С.Синявському, – взяв паличку і пішов пішки оглядати могили, городища і урочища» [13, 75]. Закоханість О.М.Поля у рідну українську природу, минуле, старожитності, усвідомлення ним своїх «малоросійських» етнічних коренів не розвинулися у більш чітку світоглядну систему українського спрямування. Напевно, це можна пояснити і п'ятирічним перебуванням у далекій Прибалтиці під час здобуття університетської освіти, і російським духом суспільної та інтелектуальної атмосфери в тодішньому Катеринославі. «Півківи», виховані на

російській освіті та культурі, просто не могли ініціювати якихось українських починань. У другій половині 1850-х рр. український національний рух у Наддніпрянщині тільки започатковувався і ще не поширився на Катеринославщину. Прикметно, що М.П.Баллін згодом відмічав, що «звичаї» півківів нічого не мали спільного з громадськими. Ми навіть по-малоруськи не знали» [4, 2].

«Півківський клуб» притягував небайдужих катеринославців конкретними справами. Одним із перших суспільних проектів «півківів» стало питання про заснування, а точніше відновлення, місцевої публічної бібліотеки. Адже цей культурно-просвітницький заклад було започатковано у Катеринославі ще в 30-х рр. XIX ст. «зусиллями катеринославського суспільства» [11, 43]. У 1858 р. «справжні півківи» М.П.Баллін, В.М.Єлагін і М.М.Стопановський вирішили відродити бібліотеку. З цією метою була відкрита передплата на пожертвування і зібрано 300 крб. Про цей факт сповістила газета «Одесский Вестник», після чого В.І.Кокорев пожертвував на користь катеринославської громадської бібліотеки ще 500 крб. У 1859 р. бібліотека відчинила свої двері, а бібліотекар – Василь Ульман, чиновник притулку громадської опіки, – відкрив при ній власний книжковий магазин [5, 76].

М.П.Баллін зазначав, що «кількість хороших людей поступово, але постійно зростала», а «разом з тим зростало й зближення їх, розвивалася єдність прагнень». У межах «Півківського клубу» утворилось багато невеликих гуртків, що переслідували «почасті півківські, але дуже дрібні й іноді навіть фальшиві цілі». Їхня діяльність набувала різних конкретних форм, зокрема, створювалися недільні школи, артілі, клуби «чесних й шляхетних людей», літературні починання, споживчі товариства, бібліотеки, жіночі товариства, «університети» тощо [3, 4 зв.–5]. Як бачимо, в «півківському» середовищі зростала диференціація поглядів й інтересів.

За вказаних обставин дії «справжніх півківів» з часом набули певної конспіративності. Коли на «балах», що влаштовували «півківи», з'являлися випадкові або сумніні особи, «розмова – за словами М.П.Балліна, – приймала звичайно негативну спрямованість, відбувалося висміювання». Пізніше «півківи» перестали планувати свої засідання, а на «бали» запрошувались тільки надійні люди [1, 3].

«Справжні півківи» діяли доволі цілеспрямовано у справі розширення свого впливу і прагнули налагодити зв'язки не тільки у Катеринославі, а й в інших містах. У 1858 р. М.П.Баллін і В.М.Єлагін вирушили в подорож на південь, до Одеси, ставлячи на меті встановити нові літературні контакти й одержати дозвіл на заснування катеринославського журналу «Новороссийская летопись». Крім того, вони мали намір «зустріти нових півківів» [7, 128].

Під час подорожі М.П.Баллін з В.М.Єлагіним зустрілися у Херсоні з учасником Харківсько-Київського таємного товариства В.М.Раєвським, який мав через Одесу зв'язок з відомими «лондонськими пропагандистами» О.І.Герценом і М.П.Огарьовим. Цілком можливо, що саме через В.М.Раєвського – першого кореспондента «Колокола» в південноукраїнських губерніях – у 1859 р. до Лондона почали надходити кореспонденції від «півкіків» Катеринослава. Незабаром на шпальтах первістка «вільної російської преси» було надруковано кілька матеріалів, підготовлених М.П.Балліним та В.М.Єлагіним. У цих кореспонденціях гостро викривалося свавілля царського правосуддя та чиновництва на місцях, засуджувалися жорстокості поміщиків-кріпосників [12, 51-52, 54].

Вказана опозиційна діяльність швидко викликала перемини у ставленні до «півкіків» з боку місцевої влади й губернської аристократії, яка, за словами М.П.Балліна, «уся суціль – була ворожа півкікам». «У Катеринославі слово півкік, – підкреслював М.П.Баллін, – швидко зробилось ім'ям узагальненим, стало рівнозначним до старого слова ліберал, з деяким місцевим відтінком: півкік значило – діяльний і ширий катеринославський ліберал». Прикметно, що «дрібнота, молодь, всі принижені та скривджені» ставилися до «півкіків» співчутливо. Як зазначав М.П.Баллін, «моральний вплив «півкіків» на місцеве населення був незаперечний» [1, 3].

На початку 1860 р. владі стало відомо про зв'язки «півкіків» з представниками революційного підпілля. 18 лютого того ж року начальник Катеринославської губернії повідомив Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора про зносини членів Харківсько-Київського таємного товариства з катеринославськими «півкіками», про знайдені «закони» останніх і прохав встановити найсекретніший і негласний нагляд за дружиною

М.П.Балліна – О.С.Римаренко, М.Ф.Темпінським та колишнім студентом Харківського університету І.Очкіним. За цими особами, що знаходились «у тісному знайомстві» з М.П.Балліним, було встановлено нагляд [10, 1, 2, 5].

Тиск влади на «півкіків» наростав. На М.П.Балліна надійшов донос з обвинуваченнями у належності до українофільської партії і в політичному сепаратизмі. «Патріарх» «півкіків» не отримав дозволу на видання журналу «Новоросійская летопись», був виключений з катеринославського дворянського клубу і наприкінці 1860 р. виїхав з Катеринослава до Костроми, куди отримав нове призначення. Тоді ж подав у відставку і переїхав до Санкт-Петербурга М.М.Стопановський. Особиста трагедія спіткала В.М.Єлагіна: після пологів померла його дружина та новонароджена дочка. Водночас талановитого «півкіка» уразив параліч, наслідки якого виявились невдовзі фатальними. Розпад дієвого ядра «півкіків» призвів до припинення діяльності «Півкікського клубу» [7, 129-130].

Вищевикладене свідчить, що в 1858-1860 рр. у Катеринославі активно діяли «півкіки», які започаткували ліберально-демократичний опозиційний рух у Придніпров'ї. Ці представники прогресивної частини дворянської і різночинської інтелігенції виступали з позицій гласності, правдолюбства, гуманізму та християнської моралі, піддаючи критиці тодішню бюрократію, чиновництво та кріпосництво. Заслуга М.П.Балліна, В.М.Єлагіна, М.М.Стопановського та інших «півкіків» Катеринослава полягає в тому, що вони зробили суттєвий внесок у розвиток викривального літературного напрямку в нелегальній і нелегальній пресі. Діяльність «півкіків» Катеринослава стала чинником позитивного впливу на процеси лібералізації й демократизації суспільного життя напередодні епохи царських реформ 60-70-х рр. XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баллін Н. Катеринославские воспоминания // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. І, спр. 20718, арк. 1-8.
2. Баллін Н. Заметка о разговоре с Елагиным // Там же. – Ф. І, спр. 20466, арк. 1-3.
3. Баллін Н. Заметки о пиквиках (о Катеринославском пиквикском клубе 1857 -1861 гг.) // Там же. – Ф. І, спр. 20513, арк. 1-24.
4. Баллін Н. Из воспоминаний о Харькове за последние 30 лет // Там же. – Ф. І, спр. 20741, арк. 1-22.
5. Баллін Н. Пятьдесят лет моей жизни // IP. ВР. – Ф. І, спр. 20778-20779, арк. 1-112 + 62.
6. Баренбаум И.Е. Мемуары Н.П.Баллина и общественное движение в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – Москва: Наука, 1970. – С. 295-322.
7. Баренбаум И.Е. Штурманы грядущей бури: Н.А.Серно-Соловьевич, Н.П.Баллин, А.А.Черкесов. – Москва: Книга, 1987. – 256 с.
8. Быков П.В. [Силуэты далёкого прошлого] // Російська національна бібліотека. – Ф. 118, оп. 1, спр. 7, арк. 1-47.
9. Воспоминания Андрея Михайловича Достоевского / Ред. и вступ. ст. А.А.Достоевского. – Ленинград: Изд-во писателей в Ленинграде, [1930]. – 431 с.
10. Законы пиквиков // Державний архів Одеської області. – Ф. 1, оп. 203, 1860 р., спр. 7, арк. 3-3 зв.
11. Залюбовский Г. Катеринославская публичная библиотека // Катеринославский юбилейный листок. – № 5. – 1887. – 19 апреля. – С. 42-43].
12. Світленко С.І. «Колокол» О.І.Герцена та суспільний рух у Катеринославі в період першої революційної ситуації кінця 50-х –початку 60-х років XIX ст. // Питання історії Придніпров'я: Масові та суспільно-політичні рухи: Зб. наук. праць. – Д.: ДДУ, 1990. – С. 47-57.
13. Синявський Антін. А.Н.Поль // Вибрані твори. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 73-83.

МАЙКЛ КРЕМО

ЭВОЛЮЦИЯ В ЭПОХУ ПАЛЕОЛИТА: ВЛИЯНИЕ НАЙДЕННОГО ПИТЕКАНТРОПА НА ОПРЕДЕЛЕНИЕ КРАЙНЕЙ ДРЕВНОСТИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Майкл Кремо – специалист в области истории археологии и археологических аномалий, член Общества Истории Науки, Всемирного Конгресса Археологов, Европейской Ассоциации Археологов

За последние два века во многих странах мира, и особенно странах Европы в геологических слоях эпохи плейстоцена, и более ранних периодов, исследователи обнаруживали останки и артефакты скелета анатомически современного человека. В последние годы XIX века такие открытия были сделаны археологами, геологами, палеонтологами и антропологами. В то время археология еще не отдавала приоритетов какой-либо схеме развития эволюционного процесса человека, и исследователи подходили к факту определения древности человека, основываясь на своих теоретических пристрастиях. С обнаружением питекантропа (яванского человека), в последние годы XIX века, и австралопитека, в начале XX века, археологи, и другие ученые смогли, наконец, построить правдоподобную и широко принятую теорию происхождения человека. Эти находки, привлекли к себе внимание научного мира и общественности и привели к тому, что из активного обсуждения были опущены, а затем и забыты, ранее установленные факты свидетельствующие о более поздней дате происхождения человека. В последние годы XX века продолжают происходить открытия, которые позволяют определить дату происхождения человека. Но археологи часто интерпретируют данные факты таким образом, чтобы подстроить их под общепринятую схему эволюции человека. Возможно, приверженность исследователей к определенной эволюционной концепции привела к процессу фильтрации знания. И, в следствии этого, большое количество археологических находок так и не оказались признанными. Такая фильтрация, хотя и не преднамеренная, оставила современных ученых без полного набора данных для формирования и пересмотра наших идей о происхождении человека.

Введение

Археологи становятся особо интроспективными, прилагая такие же усилия в определении эпистемологического, политического, идеологического и социального фундамента своей дисциплины, как и в раскопке физических останков прошлого. Проходит время и эпистемологические, идеологические, политические и социальные факты оказывают большое влияние на то, каким образом архивируют, рассматривают и интерпретируют физические останки. Например, эпистемологическая привержен-

ность к эволюционной биологии, сложившаяся в ранний период истории археологии, повлияла на интерпретацию фактов и определение дат происхождения человека археологами как в прошлом, так и в настоящем. В геологических слоях, возникших в плейстоцене и даже в более раннем периоде, за последние два века исследователи обнаружили много останков и артефактов скелета анатомически современного человека. (Кремо и Томпсон, За 1993) (1). Этот факт сопоставим с датой происхождения человека, найденной в Пуранах, исторических текстах древней Индии. В последней декаде XIX века, доклады об этом открытии получили широкое распространение среди археологов и исследователей в других сферах науки (геологии, палеонтологии и антропологии), порождая значительное, хотя и не всеобщее признание третичного человека. На ранней стадии развития истории археологии, когда еще не была создана устойчивая схема эволюции человека, исследователи подходили к фактам, определяющим дату происхождения человека, с меньшим теоретическим пристрастием, чем это происходит сегодня.

Вплоть до конца XIX века, неандерталец являлся единственным кандидатом на звание эволюционного предка современного человека. Но большинством ученых, даже эволюционалистами, кости неандертальца считались принадлежащими к примитивным, либо ненормально измененным представителям человеческого вида (Тринкауз и Шипман, 1992). Только с обнаружением *Pithecanthropus erectus*, яванского человека, в последние годы XIX века археологи, построили правдоподобную и в последствии широко принятую эволюционную картину происхождения человека. Эта теория основана на реальных раскопках человеческого типа анатомически современного человека, который появился на сцене эволюционного развития достаточно поздно. Яванский человек был обнаружен главным образом в раннем плейстоцене. Эта датировка, с учетом концепции постепенного эволюционного процесса, определила происхождение нашего вида *Homo sapiens* в позднем плейстоцене. Таким образом, яванский человек, послужил ключевым фактором для изъятия из активного обсуждения накопленных фактов присутствия человека в раннем плейстоцене, плейстоцене, и более раннем периоде. Обнаружение пилтдаунтского человека, *Sinanthro-*

pus и Australopithecus завершили этот процесс, и находки третичного человека (и раннего плейстоцена) были со временем полностью забыты. И сегодня археологи не подозревают о существовании этого человека. Признание этого процесса не является новым. О находке «раннего третичного» человека и о сокрытии его в пользу «яванского» человека антрополог Френк Спенсер (1984:13-14) писал: «На основе собранных фактов оказалось, как будто скелет современного человека был обнаружен много веков назад. Этот очевидный факт явился причиной того, что многие ученые пересмотрели или изменили свой взгляд на теорию эволюции человека. Одним из них был Альфред Рассел Веллас (1823-1913). В 1887 Веллас исследовал факты о раннем человеке в Новом свете и обнаружил не только значительные свидетельства древности доступных образцов, но также продолжительность существования этого типа во времени». Спенсер (1984:14) отметил, что случай крайней древности человека «потерял свою силу, также как и некоторых последователей, когда начали распространяться новости об обнаружении знаменитого поминида на Яве». Конечно, это был Pithecanthropus. Мое мнение отличается от Спенсера тем, что я хочу возродить третичного человека, который был несправедливо принесен в жертву на алтарь эволюционных предрассудков.

Примеры из девятнадцатого века

Открытия Калифорнийского золотого прииска являются примером того, как открытие яванского человека привело к утаиванию фактов о чрезвычайной древности человека.

Сотни каменных орудий и оружия, включая дробилки и копья из обсидиана, каменные ступки и пестики, многочисленные останки скелетов анатомически современного человека (достаточно отличного от печально известного Calaveras skull, которого многие рассматривали, как мистификацию) были обнаружены шахтерами золотых приисков Калифорнийского региона. Многие находки оказались глубоко захороненными под базальтовым слоем речного гравия периода эоцена, возраст которого определен от 33 до 55 миллионов лет, в соответствии с современными геологическими исследованиями (Слеммонс, 1966). Эти открытия обнаруженные в золотом гравии были сообщены научному миру Дж.Д.Уитни (1880), геологом штата Калифорния. Уитни посчитал и изложил возможность недавней интрузии. В своем обсуждении докладов Уитни, Веллас сказал: «Правильный способ того, как нужно рассматривать факты, касающиеся древности человека это записать их и признать при любых обстоятельствах, как это соответствовало бы случаям с животными, а не игнорировать их и не считать бесполезными, как это происходит

сейчас. И не подвергать их открывателей неразборчивым обвинениям, и не считать их самозванцами или жертвами самозванцев». В случае с Уитни влиятельный антрополог Вильям Х.Холмс из Смитсонского института использовал последний из перечисленных способов. Он сказал о докладе Уитни: «Возможно, если бы профессор Уитни полностью оценил историю человеческой эволюции, как ее понимают сегодня, он заколебался бы, сообщать ли ему сформулированные им выводы, несмотря на множество доказательств, с которыми он столкнулся». Другими словами, если факты, сообщенные Уитни бросили бы тень на существующую картину человеческой эволюции, то какими бы впечатляющими они ни были, нужно их проигнорировать. Оппозиция Холмса против открытий сделанных в Калифорнийском золотом прииске, была в большей степени обусловлена его приверженностью к теории яванского человека. Холмс (1899:470) сказал, что доказательства Уитни следует отвергнуть, так как это предполагает, что человеческая раса старше в полтора раза, чем Pithecanthropus erectus, из Дубаи, который может быть рассмотрен только, как зарождающаяся форма человека. Европейские ученые последовали примеру Холмса и использовали открытие яванского человека для того, чтобы проигнорировать Калифорнийские открытия. По мнению Роберта Мунро, члена Королевского Общества знатоков древности Шотландии, если бы исследователи приняли факт того, что анатомически современное человеческое существо жило в Калифорнии во время третичного периода и создавало различные виды каменных орудий и оружия прогрессивного образца, то «поддержка этого мнения, которое на самом деле истинно, была бы абсолютно разрушительной не только для существующей теории человеческой эволюции, но и для принципов, на которых зиждется современная археология». (Мунро 1905:106). Он привел в качестве доказательства череп Pithecanthropus, возраст которого он установил на границе плейстоцена. После того, как Холмс сделал утверждение, что Калифорнийские открытия принадлежат к более позднему периоду, чем существование питекантропа, Мунро (1905:106) сказал: «в соответствии с этими вычислениями череп «калифорнийского человека из золотомного гравия» был бы такого же низкого типа, что и обезьяноподобный предок Homo sapiens (т.е. Pithecanthropus), но вместо этого мы имеем... череп, который мог вместить мозг философа современности». Мунро упомянул знаменитый Кавалерасский череп, который многие считали мистификацией. Но Уитни сделал доклад о нескольких других скелетах анатомически современного человека из различных мест. В любом случае, идея Мунро заключалась в том, что в соответствии с эволюционными ожида-

ниями старый череп должен быть анатомически примитивным. Таким образом, если череп был анатомически современным, он не мог быть старым. В особенности он не мог быть древнее, чем череп *Pithecanthropus*, который был небольшого размера с выделяющимися бровями. Что касается артефактов, которые включали дротики, ступки и пестики, Мунро сказал (1905:108): «Если нам следует принять их, мы должны впредь исключить из археологической номенклатуры такие термины, как палеолитический и неолитический, которые не имеют больше хронологической значимости». Другими словами, ни кости анатомически современного человека ни искусно созданные артефакты не могут быть приняты истинно древними. Холмс и Мунро конечно выдвинули другие причины, для того чтобы проигнорировать Калифорнийские открытия (2). Но их главной заботой и абсолютной убежденностью было то, что доказательства, бросающие тень на теорию эволюции, были ложными.

Статуя Нампы. Холмс также использовал призрак яванского человека для того, чтобы разрушить открытие статуи Нампы. Эта маленькая человеческая статуэтка была выкопана в колодце на глубине 320 футов в глиняном слое в Нампе, Айдахо (Райт, 1912). По мнению Геологоразведователного управления Соединенных штатов (для ограниченного распространения от 25 февраля 1985) глиняные слои на такой глубине принадлежат, вероятно, к формации Гленз-Ферри, выше группы верхнего Айдахо, которую обычно относят к эпохе плио-плейстоцена (3). Среди других слоев колодца также обнаружили 15-ти футовый слой базальтовой лавы, который находился до глиняного слоя (Райт 1912). Даже такой критик открытий, как Холмс (1919) не смог отвергнуть тот факт, что это была глиняная женская статуэтка, сделанная человеком. Холмс писал (1919:70) «Время функционирования колодца принадлежит к позднему третичному или раннему четвертичному периоду; совершенно невероятно, чтобы искусно вылепленная человеческая фигура оказалась в слоях такой древности, поэтому такой факт приводит к серьезным сомнениям ее подлинность. Интересно заметить, что возраст этого объекта, даже если он и подлинный, относится ко времени существования зарождающегося человека, чьи кости были выкопаны дубайцами в 1892 году. Это поздняя третичная и ранняя четвертичная формация Явы». Другими словами, Холмс сомневался в подлинности статуи Нампы, в большей степени из-за того, что она не вписывалась в концепцию эволюции человека, основанная на идее о том, что *Pithecanthropus erectus*, был установлен, как культурно, так и физиологически примитивным предком человека, и неспособным сотворить такое утонченное произведение искусства (4).

Примеры из двадцатого века:

1) копьё Скёнингена и поздние открытия Буше де Перта. В последние годы XX века, ученые продолжают делать находки, определяющие крайнюю древность человека. Но археологи часто интерпретируют их таким образом, чтобы подстроить их под общепринятую схему теории эволюции человека. Например, Тим (1997) недавно сделал доклад об обнаружении деревянных охотничьих копий в слоях мягкого угля, которым 400 000 лет. Это произошло с Скёнингене, Северная Германия. Традиционно археологи связывали охотничьи копьё исключительно с людьми нашего типа. Но в соответствии с настоящей парадигмой анатомически современные люди не присутствовали в Европе или где-либо еще 400 000 лет назад. Таким образом, Тим решил отнести копьё ко времени существования культурно более развитого гоминида среднего плейстоцена (предположительно к *Homo erectus* или *Homo heidelbergensis*). Но, возможно, это было не так. Для того чтобы дать другое объяснение открытиям Скёнингенских копий, мы можем возродить открытие останков анатомически современного человека, сделанного Буше де Пертом в Авиле в слоях возраста около 400 000 лет (5). Эти открытия были сделаны в XX веке и они не очень известны среди современных археологов.

В 1840-х годах Буше де Перт обнаружил каменные орудия в верхних слоях гравия среднего плейстоцена в Сомме в Мулен-Киньон, и других местах и окрестностях Авилы. Поначалу научное сообщество, в особенности во Франции не было склонно принимать факт этого открытия за действительность. Некоторые считали, что орудия были подделками. Другие принимали их за чисто природные формы, которые напоминали каменные орудия. Позже ведущие британские археологи посетили раскопки Буше де Перта и признали его открытия истинными. Но вопрос, кто же изготовил эти орудия остался открытым. Затем в 1863 году Буше де Перт открыл новые каменные орудия и челюсти анатомически современного человека в Мулен-Киньон. Челюсть вызвала много противоречий и была предметом обсуждения совместной англо-французской комиссии (Фальконе и др., 1863, Деллес 1863). Английские члены комиссии посчитали, что последние обнаруженные каменные орудия были подделками, которые были заранее закопаны в пластах Мулен-Киньон. То же самое мнение у них сложилось и о челюсти. Что бы разрешить проблему комиссия без предупреждения появилась на месте раскопок. Пять кремниевых инструментов были найдены в присутствии ученых. Комиссия большинством голосов вынесла заключение в пользу достоверности недавно обнаруженных каменных орудий. Кроме того, что была доказана достоверность каменных орудий, ко-

миссия так же пришла к выводу, что нет доказательств того, что челюсть обманым образом очутилась в слоях гравия Мулен-Киньон (Фальконе и др. 1863:452). Английские скептики, включая Джона Эванса, который не смог присоединиться к комиссии во Франции, не отказывались от идеи продолжить поиски доказательств мошенничества рабочих в Мулен-Киньон и использовать их в качестве оружия против челюсти. Эванс послал во Францию своего доверенного помощника Генри Кипинга, который собирался найти доказательства того, что французские рабочие подложили орудия в слои Мулен-Киньон. Но, тщательно изучив отчет Кипинга, мы обнаружим очень мало фактов, подтверждающих это голословное утверждение. Тем не менее, доклад Эванса (1863), сделанный на основе отчета Кипинга, и напечатанный в английских периодических изданиях убедил многих ученых в том, что Буше де Перт был, несмотря на благосклонное решение научной комиссии, жертвой археологического обмана в отношении Мулен-Киньонской челюсти. Буше де Перт (1864), уязвленный обвинениями во лжи, предъявил новый набор находок останков скелета анатомически современного человека, выкопав более сотни костей и зубов. Эти поздние открытия едва упомянуты в стандартных историях, заставляя задуматься о противоречиях, связанных со знаменитой челюстью из Мулен-Киньона. Буше де Перт проводил свои новые исследования, чтобы избежать возможного обмана со стороны рабочих. Прежде всего, исследования проходили во время периода, когда карьеры в Мулен-Киньон были закрыты, и простых рабочих там не было (1864:219). Буше де Перт лично следил за раскопками, а также, почти всегда, там присутствовали специалисты с медицинским и специальным образованием. В некоторых случаях эти специалисты организовывали свои собственные исследования для того, чтобы найти доказательства, подтверждающие открытия Буше де Перта. Арман де Каторфаж (1864) выдающийся французский антрополог, выступил с докладом во французской академии наук, в котором хорошо отзывался о последних открытиях Буше де Перта в Мулен-Киньон. Эти последние открытия были направлены на то, что бы признать челюсть из Мулен-Киньон действительной. Вместе с недавними открытиями копий из Скёнингема они являлись хорошими доказательствами существования популяции анатомически современного человека в Северной Европе во время среднего плейстоцена около 400 000 лет назад.

2) отпечаток стопы в Лаэтоло и скелет в Кастенедоло. Другим примером того, как непреклонная приверженность к эволюционной концепции встала на пути признания возможных доказательств крайней древности человека, могут явиться Лаэтольские отпечатки стоп,

обнаруженные Мери Лики в Танзании в 1979 году. Следы оказались в слоях затвердевшей вулканической пыли, возраст которой 3,7 миллиона лет. По мнению самой Лики (1979:453) эти следы в точности напоминают анатомически современного человека. Ее мнение разделили другие физио-антропологи (Татл 1981:91, 1987:517). Тим Вайт сказал: «Нет никаких сомнений, они в точности напоминают следы современного человека» (Джоансон и Эди 1981:250). Ученые по-разному истолковывали человеческую природу отпечатков следов. Некоторые предложили, что гоминиды эпохи позднего плиоцена, такие как *Australopithecus afarensis* могли оставить эти отпечатки, но такие предложения не подтверждались скелетными находками полной стопы Австралопитека. Вайт и Сува (1987) пытались сложить вместе эту стопу, используя кости гоминидов трех различных видов. Но такая попытка естественно была измышлением (6).

В 1995 году Кларк и Тобиас сообщили об открытии частичной стопы *Australopithecus* в Стеркфонтейне (Бауер 1995) и в 1998 году — об открытии достаточно полного скелета *Australopithecus*, которому прилагались кости стопы. Четыре кости стопы, о которых было сообщено в 1995 году, принадлежали левой ноге. Большой палец был длинный и отходящий, как у шимпанзе, с признаками, указывающими на способность хватать. Тобиас и Кларк также как Вайт и Сува, использовали кости восточно-африканских гоминидов, чтобы восстановить целую стопу, которая, по словам Тобиаса, совпала с Лаэтольскими отпечатками (Бауер 1995). Физиоантрополог Майкл Дей из Британского музея заявил, что Стеркфонтейновская стопа не могла оставить Лаэтольские отпечатки, и поставил под сомнение точность реставрации стопы сделанной из костей гоминидов из различных частей Африки (Бауер 1995).

В январе 1999 года на Всемирном Археологическом Конгрессе в Кейптауне, Южная Африка, я видел, как Кларк пытался отстоять мнение о том, как Стеркфонтейновская стопа, похожая на стопу шимпанзе, могла оставить отпечатки, принадлежащие человеку. Он объяснял, что иногда шимпанзе ходят, прижав обычно отходящий большой палец к остальным так, что они образуют одну линию. Другие пальцы стопы, хотя они длиннее, чем человеческие, должно быть загибались вниз, но это практически невозможно, чтобы три индивидуума, которые оставили свои отпечатки в Лаэтоле, все ходили таким образом. Подобное предположение было сделано ранее Стерном и Сасменом (1983), но другие (Татл 1985:132, Вайт и Сува 1987:495) указали, что на отпечатках не было следов суставов и что наверняка при наличии такого большого количества отпечатков, представляющих трех индивидуумов, некоторые отпечатки дол-

жны были бы проявить удлинённый палец ноги. Кларк также сделал ссылку на недавнее исследование Делойсена (1997), который в противовес почти всем предшествовавшим докладам заявлял, что Лаэтольские отпечатки указывают на отличительные признаки стопы примата (шимпанзоида). Таттл и др. (1998) говорили, что демонстрация наблюдений Делойсена была ложной интерпретацией, основанной на артефактных тафономических чертах, с использованием отдельных экземпляров гипсовых слепков первого поколения Лаэтольских отпечатков, без учета отпечатков, найденных на тропях. Было бы разумнее предположить, что анатомически современные люди оставили отпечатки стоп в позднем плиоцене. Это предположение становится еще более разумным на фоне других доказательств существования анатомически современного человека в плиоцене. Полные скелеты анатомически современного человека обнаружены в глине эпохи среднего плиоцена в Кастенедоло геологом Рагацони (1880), который определил, что верхние слои были не затрону-

ты. Европейские археологи позже отвергли открытия, основанные на голой теории. Например, Макалистер (Macalister) (1925:183) сказал: «Где-то там должно быть что-то неправильное». Принимая во внимание анатомически современный вид скелетов, он предположил (1921:184): «...итак, если они действительно принадлежали к пласту, в котором они были найдены, это бы подразумевало чрезвычайно долгую паузу в эволюции; вероятнее всего, что произошли какие-то упущения в наблюдениях» (7).

Вывод

К чему был весь этот разговор? Оказывается, что приверженность к эволюционной картине происхождения человека, появившаяся с открытием питекантропа привела к процессу фильтрации знания, в результате которого большое количество археологических фактов остались за горизонтом признания. Такая фильтрация привела к тому, что современные ученые остались без полного набора информации для построения идей о происхождении человека.

Перевод с английского Мартыненко Ирины

ЗАМЕТКИ

Надрезанные и выгравированные кости млекопитающих относят к эпохе плиоцена (Деснойерс 1863, Лаусдат 1868, Каролини 1877) и миоцена (Гарижу и Филол 1868, Ван-Декер 1873). Дополнительные сведения об обработанных костях эпохи плиоцена и миоцена мы можем обнаружить в обширном обзоре большого скептика де-Мартье (1883). Ученые также сообщали о находках острых акульих зубов эпохи плиоцена (Чарльзвот 1873), искусно вырезанных костей эпохи миоцена (Калвер 1874) и искусной резной раковины эпохи плиоцена (Стопс 1881). Выгравированные кости млекопитающих найденные Мваром (1917) могут быть отнесены к эоцену. Очень грубые каменные орудия появляются в среднем плиоцене (Прествич, 1892) и, возможно, в эоцене (Мвар 1927, Брэй 1910:402). Можно заметить, что большинство этих открытий были сделаны в XX веке. Но подобные артефакты находят и сейчас. Грубые каменные орудия эпохи плиоцена были обнаружены в Пакистане (Баней, 1987), в Сибири (Данилов и Копф 1986), в Индии (Санкхьян 1981). Каменные инструменты эпохи миоцена также были найдены в Индии (Прасад, 1982). Более сложные каменные орудия, появившиеся в олигоцене, находят в Европе (Руто 1907). Орудия эпохи миоцена находят в Европе (Рибейро 1873, Буржуа 1873, Верворн 1905) и Азии (Ноулинг 1894). Орудия эпохи плиоцена – в Южной Америке (Ф. Амегино 1908, С.Амегино 1915). Усовершенствованные орудия находят в слоях земли Калифорнии, Северной Америки, их относят к плиоцену и миоцену (Витни 1880). Райт (1912:262-269) обнаружил глиняную статуэтку эпохи плиоцена. Интересная праща, сохранившаяся, по крайней мере, с периода плиоцена или эоцена, была найдена в Англии (Мвар 1929:63). Отпечатки, напоминающие следы человека, были найдены в Африке, их относят к плиоцену (М.Лики 1979). Останки человеческого скелета эпохи среднего плейстоцена, по описанию принадлежавшими к анатомически современному типу, находят в Европе (Ньютон 1895, Бертран 1868, де Мортье 1883). Кейт просмотрел все эти открытия и дал о них хороший отзыв (1928). Другие останки анатомически современного человека эпохи раннего и среднего плейстоцена находят в Африке (Рек 1914, Л.Лики 1960, Зукерман 1954:310; Патерсон и Хоувелс 1967, Сенат 1981, Р.Лики 1973), эпохи раннего плейстоцена в Северной Америке (Грдличка 1912:319-44), эпохи плиоцена в Северной Америке (Грдличка 1912:346; Бомэн 1921:341-42), эпохи плиоцена в Англии (Осборн 1921:567-69), в Италии (Рагацони 1880, Исел 1868), эпохи миоцена во Франции и эоцена в Швейцарии (де Мортье 1883:73), и даже каменноугольного (Carboniferous) периода в Северной Америке (Геолог 1862). Было сделано несколько открытий на золотых рудниках Калифорнии, эти находки относят к плиоцену и эоцену (Витни 1880). Некоторые из вышеупомянутых останков человеческого скелета подверглись химическому и радиометрическому анализу, которые указывали на их более молодой возраст, чем тот возраст, который определяется их стратиграфическому положению.

Даже, несмотря на погрешности в анализах, не совсем понятно, почему нужно пренебрегать фундаментальными стратиграфическими исследованиями открывателя и отбрасывать изначальные возрастные границы, которые указали на сходство между этими костями и другими артефактами из недавней истории, и определили, что есть несколько путей, каким образом они могли попасть в золотоносный гравий третичного периода.

Мой ассистент, исследователь Стивен Вернат, послал копию записей, сделанных во время бурения колодца, в Геологоразведательное управление Соединенных Штатов, и геолог определил возраст глиняного слоя, в котором лежала статуя Нампы. Осознавая весомость этого факта Холмс (1919:70) не осмелился заявить, что статуя «могла спуститься с поверхности земли через расщелины и водные потоки, пролегающие на дне лавы и, пройдя через слои ползучего песка, благодаря подводным водам, оказалась на том месте, где ее нашли археологи».

В недавней синоптической таблице Европейских плестоценовых местностей Карбонел и Родригез (1994:306) указали дату появления Абвиля – 430 000 лет, и я думаю, что мы можем принять ее как рабочую гипотезу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ameghino, C., 1915. El femur de Miramar. Anales de Museo nacional de historia natural de Buenos Aires 26:433-450.
2. Ameghino, F., 1908. Notas preliminares sobre el Tetrarprothomo argentinus, un precursor de hombre del Mioceno superior de Monte Hermoso. Anales de Museo nacional de historia natural de Buenos Aires 16:105-242.
3. BARKER, H., R. BURLEIGH, and N. MEEKS, 1971. British Museum natural radiocarbon measurements VII. Radiocarbon 13:157-188.
4. Bertrand, P. M. E., 1868. Crane et ossements trouves dans un carriere de l'avenue de Clichy. Bulletin de la Societe d'Anthropologie de Paris (Series 2) 3:329-335.
5. Boman, E., 1921. Los vestigios de industria humana encontrados en Miramar (Republica Argentina) y atribuidos a la época terciaria. Revista Chilena de Historia y Geografia 49 (43):330-352.
6. Boucher de Perthes, J., 1864. Nouvelles découvertes d'os humains dans le diluvium, en 1863 et 1864, par M. Boucher de Perthes. Rapport a la Sociéte; t; Imp; riale d'Éacutemulation. In J. Boucher de Perthes (ed), Antiquité; s Celtiques et Anté; diluviennes. Memoire sur l'Industrie Primitive et les Arts à leur Origin (Vol. 3): 215-250. Paris: Jung-Treutel.
7. Bourgeois, L., 1873. Sur les silex considé; r; s comme portant les margues d'un travail humain et d'éacutecouverts dans le terrain miocé; ne de Thenay. Congrè; s International d'Anthropologie et d'Arché; ologie Pré; historiques, Bruxelles 1872, Compte Rendu:81-92.
8. BOWER, B., 1995. Hominid bones show strides toward walking. Science News 148:71.
9. Breuil, H., 1910. Sur la pré; sence d'éacutepolithe a la base de l'Éacutecene Parisien. L'Anthropologie 21:385-408.
10. Bunney, S., 1987. First migrants will travel back in time. New Scientist 114 (1565): 36.
11. Calvert, F., 1874. On the probable existence of man during the Miocene period. Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 3:127.
12. Capellini, G., 1877. Les traces de l'homme pliocé; ne en Toscane. Congrè; s International d'Anthropologie et d'Arché; ologie Pré; historiques, Budapest 1876, Compte Rendu. Vol. 1:46-62.
13. Carbonell, E. and X. P. Rodriguez, 1994 Early Middle Pleistocene deposits and artefacts in the Gran Dolina site (TD4) of the "Sierra de Atapuerca" (Burgos, Spain). Journal of Human Evolution 26:291-311.
14. Charlesworth, E., 1873. Objects in the Red Crag of Suffolk. Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 2:91-94.
15. Cremo, M. A. and Thompson, R. L., 1993. Forbidden Archeology: The Hidden History of the Human Race. San Diego: Bhaktivedanta Institute.
16. Daniloff, R. and c. Kopf, 1986. Digging up new theories of early man. U. S. News & World Report September 1:62-63.
17. Day, M. H. and T. I. Molleson, 1973. The Trinil femora. Symposia of the Society for the Study of Human Biology 2:127-154.
18. Delesse, A., 1863. La mâchoire humaine de Moulin de Quignon. Mémoires de la Socié; t; d'Anthropologie de Paris 2:37-68.
19. DELOISON, Y. M-L., 1997. The foot bones from Hadar, Ethiopia and the Laetoli, Tanzania footprints. Locomotion of A. afarensis. American Journal of Physical Anthropology supplement no. 24 (AAPA abstracts):101.
20. De Mortillet, G., 1883. Le Pré; historique. Paris: C. Reinwald.
21. De Quatrefages, A., 1864. Nouveaux ossements humains d'éacutecouverts par M. Boucher de Perthes à Moulin-Quignon. Comptes Rendus Hebdomadaires de l'Acadé; mie des Sciences 59:107-111.
22. Desnoyers, J., 1863. Response à des objections faites au sujet d'incisions constaté; es sur des ossements de Mammiferes fossiles des environs de Chartres. Compte Rendus de l'Acadé; mie des Sciences 56:1199-1204.
23. Evans, J., 1863. The human remains at Abbeville. The Athenaeum July 4:19-20.
24. Falconer, H., g. Busk, and w. b. Carpenter, 1863. An account of the proceedings of the late conference

- held in France to inquire into the circumstances attending the asserted discovery of a human jaw in the gravel at Moulin-Quignon, near Abbeville; including the proceedings verbal of the conference, with notes thereon. *The Natural History Review* 3 (new series):423-462.
25. Garrigou, F., and H. Filhol, (1868) M. Garrigou prie l'Académie de vouloir bien ouvrir un pli cacheté; au nom de M. Filhol fils et au sien, le 16 mai 1864. *Compte Rendus de l'Académie des Sciences* 66:819-820.
26. *The Geologist* (London), 1862. Fossil man 5:470.
27. Holmes, W. H., 1899. Review of the evidence relating to auriferous gravel man in California. In *Smithsonian Institution Annual Report 1898-1899*: 419-472.
28. Washington, D. C.: Smithsonian Institution.
29. HOLMES. W. H., 1919. *Handbook of aboriginal American antiquities, Part I. Smithsonian Institution Bulletin*
30. Hrdlika, A., 1912. *Early Man in South America. Washington, D. C.: Smithsonian Institution.*
31. Issel, A., 1868. Résumé des recherches concernant l'ancienneté de l'homme en Ligurie. *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques, Paris 1867, Compte Rendu*: 75- 89.
32. JOHANSON, D. and M. A. EDEY, 1981. *Lucy: The Beginnings of Humankind. New York: Simon and Schuster.*
33. Keith, A., 1928. *The Antiquity of Man. Vol. 1. Philadelphia: J. B. Lippincott.*
34. Laussedat, A., 1868. Sur une mâchoire de Rhinoceros portant des entailles profondes trouvée à Billy (Allier), dans les formations calcaires d'eau douce de la Limagne. *Compte Rendus de l'Académie des Sciences* 66:752-754.
35. Leakey, L. S. B., 1960. *Adam's Ancestors, 4th edition. New York: Harper & Row.*
36. Leakey, M. D. (1979) Footprints in the ashes of time. *National Geographic* 155:446-457.
37. Leakey, R. E., 1973. Evidence for an advanced Plio-Pleistocene hominid from East Rudolf, Kenya. *Nature* 242:447-450.
38. MACALISTER, R. A. S., 1921. *Textbook of European Archaeology, Vol. I, Palaeolithic Period. Cambridge: Cambridge University Press.*
39. Moir, J. R., 1917. A series of mineralised bone implements of a primitive type from below the base of the Red and Coralline Crags of Suffolk. *Proceedings of the Prehistoric Society of East Anglia* 2:116-131.
40. Moir, J. R., 1927. *The Aniquity of Man in East Anglia. Cambridge: Cambridge University Press.*
41. Moir, J. R., 1929. A remarkable object from beneath the Red Crag. *Man* 29:62-65.
42. MUNRO, R., 1905. *Archaeology and False Antiquities. London: Methuen.*
43. Newton, E. T., 1895 On a human skull and limb-bones found in the Paleolithic terrace-gravel at Galley Hill, Kent. *Quarterly Journal of the Geological Society of London* 51: 505-526.
44. Noetling, F., 1894. On the occurrence of chipped flints in the Upper Miocene of Burma. *Records of the Geological Survey of India* 27:101-103.
45. Oakley, K. P., 1980. Relative dating of fossil hominids of Europe. *Bulletin of the British Museum of Natural History (Geology)*, 34.
46. Osborn, H. F., 1921. The Pliocene man of Foxhall in East Anglia. *Natural History* 21:565-576.
47. Patterson, B. and W. W. Howells, 1967. Hominid humeral fragment from Early Pleistocene of northwestern Kenya. *Science* 156:64-66.
48. Prasad, K. N., 1982. Was Ramapithecus a tool-user. *Journal of Human Evolution* 11:101-104.
49. Prestwich, J. (1892) On the primitive character of the flint implements of the Chalk Plateau of Kent, with reference to the question of their glacial or pre-glacial age. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 21 (3):246-262.
50. Ragazzoni, G., 1880. La collina di Castenedolo, solto il rapporto antropologico, geologico ed agronomico. *Commentari dell' Ateneo di Brescia April* 4:120-128.
51. Reck, H., 1914. Erste vorläufige Mitteilungen über den Fund eines fossilen Menschenskeletts aus Zentral-afrika. *Sitzungsbericht der Gesellschaft der naturforschender Freunde Berlins* 3:81-95.
52. Ribeiro, C., 1873. Sur des silex taillés, découverts dans les terrains miocène du Portugal. *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques, Bruxelles 1872, Compte Rendu*: 95-100.
53. Rutot, A., 1907. Un grave problem: une industrie humaine datant de l'époque oligocène. *Comparison des outils avec ceux des Tasmaniens actuels. Bulletin de la Société Belge de Géologie et d'Hydrologie* 21:439-482.
54. Sankhyan, A. R., 1981. First evidence of early man from Haritalyangar area, Himalchal Pradesh. *Science and Culture* 47:358-359.
55. Senut, B., 1981. Humeral outlines in some hominoid primates and in Plio-pleistocene hominids. *American Journal of Physical Anthropology*: 56:275-283.
56. Slemmons, D. B., 1966. Cenozoic volcanism of the central Sierra Nevada, California. *Bulletin of the California Division of Mines and Geology* 190: 199-208.
57. SPENCER, F., 1984. The Neandertals and their evolutionary significance: a brief historical survey. In F. H. Smith and F. Spencer (eds), *The Origin of Modern Humans: A World Survey of the Fossil Evidence*: 1-49. New York: Alan R. Liss.
58. STERN, JR., J. T. and R. L. SUSMAN, 1983. The locomotor anatomy of Australopithecus afarensis. *American Journal of Physical Anthropology* 60:279-318.

59. Stopes, H., 1881. Traces of man in the Crag. British Association for the Advancement of Science, Report of the Fifty-first Meeting: 700.
60. Thieme, H., 1997. Lower Paleolithic hunting spears from Germany. *Nature* 385:807-810.
61. TRINKAUS, E. and SHIPMAN, P., 1994. The Neandertals. New York: Vintage.
62. TUTTLE, R. H., 1981. Evolution of hominid bipedalism and prehensile capabilities. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B* 292:89-94.
63. TUTTLE, R. H., 1985. Ape footprints and Laetoli impressions: a response to the SUNY claims. In P. V. Tobias (ed). *Hominid Evolution: Past, Present, and Future*: 129-133. New York: Alan R. Liss.
64. TUTTLE, R. H., 1987. Kinesiological inferences and evolutionary implications from Laetoli biped trails G-1, G-2/3, and A. In M. D. Leakey and J. Harris (eds). *Laetoli: A Pliocene Site in Northern Tanzania*: 508-517. Oxford: Clarendon Press.
65. TUTTLE, R. H., C. MUSIBA, D. M. WEBB, and B. HALLGRIMSSON, 1998. False impressions from the Laetoli Hominid footprints. *American Journal of Physical Anthropology supplement 26 (AAPA abstracts)*: 221.
66. Verworn, M., 1905. Die archaolithische Cultur in den Hipparionschichten von Aurillac (Cantal). *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Mathematisch-Physikalische Klasse, Neue Folge* 4 (4):3-60.
67. Von Dücker, Baron, 1873. Sur la cassure artificielle d'ossements recueillis dans le terrain miocène de Pikermi. *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques*. Bruxelles 1872, *Compte Rendu*: 104-107.
68. WALLACE, A. R., 1887. The antiquity of man in North America. *Nineteenth Century* 22: 667-679.
69. WHITE, T. D. and G. SUWA, 1987. Hominid footprints at Laetoli: facts and interpretations. *American Journal of Physical Anthropology* 72:485-514.
70. Whitney, J. D., 1880, The auriferous gravels of the Sierra Nevada of California. *Harvard University, Museum of Comparative Zoology Memoir* 6 (1).
71. Wright, G. F., 1912. *Origin and Antiquity of Man*. Oberlin: Bibliotheca Sacra.
72. Zuckerman, S., 1954. Correlation of change in the evolution of higher primates. In J. Huxley, A. C. Hardy, and E. B. Ford (eds), *Evolution as a Process*: 300-352. London: Allen and Unwin.

Є. М. ЛУНЯК

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Луняк Євген Миколайович – аспірант кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету

Минуло вже більше ніж півтора сторіччя з моменту існування Кирило-Мефодіївського товариства. Проте інтерес до нього серед дослідників не зменшився, а навпаки виріс. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства містить ще багато спірних питань, що чекають на свою розробку. До того ж сучасна історична наука, звільнена від застарілих підходів і жорсткої заідеологізованості радянських часів, вимагає нових поглядів і об'єктивної оцінки стосовно історії товариства. При цьому, звичайно, треба намагатися уникнути суб'єктивних суджень і недоведених положень. Історичні дослідження ніколи не повинні залежати від політичної кон'юнктури. Відомо багато прикладів, коли історія «переписувалася» в угоду певним політичним силам, створюючи історичні міфи, які надовго вкорінилися в людській свідомості, і дуже важко було їх зруйнувати. Щоб уникнути міфологізації історії, потрібен всебічний аналіз усіх наявних джерел та літератури, а також об'єктивний і зважений підхід до проблеми.

Чому так актуальне питання про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в наш час? Зараз, у період розбудови молодого українського держави великої ваги набуває вивчення процесу українського національного відродження, провідне місце у якому займала діяльність кирило-мефодіївців. «Батько української історії» М.С.Грушевський розглядав товариство як етапне явище історії українського відродження, перехідне «з ґрунту чистої естетики і антикварської історіографії на підвалини соціально-політичні», називав кирило-мефодіївців першими речниками «української ідеї у політичній і суспільній сфері у дусі поступу і волі», вважав, що саме вони започаткували «сучасне українство» [1].

Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства нараховує майже півтора сторіччя. За цей період погляди на товариство в історичній літературі неодноразово змінювались. Його вважали і організацією українських сепаратистів, і культурно-просвітницьким гуртком, і релігійно-

містичним братством, і революційним осередком, і змовницькою організацією тощо. У дорадянській історіографії в залежності від позиції, яку займав історик, наголошувалося або на лояльності кирило-мефодіївців до російського уряду, або, навпаки, на боротьбі проти самодержавства. В радянські часи Кирило-Мефодіївське товариство відображалось як революційна, чи принаймні, демократична організація, що боролася проти царату. Основна увага приділялася соціально-економічним аспектам діяльності товариства, національно-визвольний характер цієї діяльності згадувався побіжно або не згадувався взагалі. В пострадянській період маємо дещо протилежну ситуацію, коли головну увагу приділено саме національно-визвольним аспектам, відтісняючи всі інші на задній план.

Але, незважаючи на великий об'єм уваги приділеної Кирило-Мефодіївському товариству в історичній літературі, треба зазначити, що практично відсутні великі сучасні дослідження з цього питання. В умовах досягнення Україною своєї незалежності дослідження історії Кирило-Мефодіївського товариства набуває особливо значення. Як зазначив академік НАН України В.А.Смолій: «Нині опанування багатомірною ідейно-творчою спадщиною діячів Кирило-Мефодіївського товариства диктується не лише етичними принципами засвідчення їм заслуженої шани і поваги, а й актуальними поточними завданнями активної участі вчених-гуманітаріїв у сучасному державотворчому процесі. Фахівці історики мають великим конкретно-фактичним матеріалом обирнувати, що коріння цього процесу сягають углиб віків, і почесне місце в ньому посідає Кирило-Мефодіївське товариство» [2].

Кирило-Мефодіївське товариство було етапним явищем процесу українського національного відродження. Кирило-мефодіївці першими почали широко використовувати поняття «Україна» й «українці», замість «Малоросія» і «малороси». Саме вони першими проголосили існування такої держави як Україна і окреслили її місце на політичній мапі. Тому викликає подив, що в незалежній Україні за десять років не побачила світ жодна велика праця, присвячена кирило-мефодіївцям, або, принаймні, не дійшла до широкого загалу. Останньою фундаментальною роботою з цієї проблеми стала книга П.А.-Зайончковського «Кирилло-Мефодиевское общество (1846-1847)», видана у Москві в 1959 році.

Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства доволі обширна, тому виникає потреба в її періодизації. За часів Радянського Союзу її ділили на дожовтневу і радянську. Такий розподіл виділяється, зокрема, у працях відомих істориків: П.А.Зайончковського, Г.Я.Сергієнка та ін. Після розвалу СРСР виникла необхідність внести корективи в періодизацію історіографії

Кирило-Мефодіївського товариства. Дослідник Г.Д.Казьмирчук запропонував поділити її на три умовні етапи: 1) дорадянська історіографія, 2) радянська, 3) пострадянська –сучасна [3]. Така періодизація є прийнятною для вітчизняної історіографії, але вона не торкається великого масиву зарубіжних досліджень з історії Кирило-Мефодіївського товариства. Але ж потрібно звернути увагу і на ці праці.

Кирило-Мефодіївське товариство як чинник українського державотворення є постійно в центрі уваги дослідників. Історична наука звільнена з кайданів заідеологізованості радянських часів і марксистських догматів висуває потребу по-новому розглянути це питання. Великий крок в дослідженні товариства нова українська історична наука зробила ще за радянських часів, коли у 1990 році у Києві нарешті вийшов трьохтомний збірник документів «Кирило-Мефодіївське товариство».

Збірник викликав цілу хвилю відгуків і пропозицій. Це свідчить про великий інтерес науковців і любителів історії до Кирило-Мефодіївського товариства. Однією з таких рецензій стала стаття тернопільського дослідника М.М.Клим'юка «Кирило-Мефодіївське товариство» (вміщена в «Українському історичному журналі», №4 за 1992). Він визначає велике значення цієї публікації, відмічає її позитивні моменти, але, водночас, критикує окремі неточності у публікації документів, а також те, що деякі важливі матеріали не ввійшли до цієї збірки. Хоча, безумовно, цей трьохтомник є найповнішим зібранням матеріалів з історії Кирило-Мефодіївського товариства [4].

Етапною віхою в історіографії Кирило-Мефодіївського товариства став 1996 рік – 150-річчя з моменту його заснування. В цьому році вийшла друком ціла низка статей, присвячених кирило-мефодіївцям. Відомий історик Г.Я.-Сергієнко надрукував статтю «Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі». В цій статті проблему відродження українського народу розглянуто через призму Кирило-Мефодіївського товариства у різних аспектах: 1) національному; 2) державно-політичному та міжнародному; 3) соціальному; 4) економічному; 5) культурологічному; 6) релігійному. Широко використані історичні документи та матеріали слідства над кирило-мефодіївцями [5].

Велику роль в популяризації досліджень з цієї теми відіграла Всеукраїнська науково-освітня конференція «Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції», що відбулася 7 травня 1996 року в Переяславі-Хмельницькому. Було зачитано ряд цікавих доповідей, присвячених кирило-мефодіївцям та їхнім поглядам на політику, культуру, релігію, а також стосовно осіб, доля яких тісно пов'язана з історією товариства. Конференція у Переяславі-Хмельницькому тор-

кнулася багатьох важливих проблем в історії Кирило-Мефодіївського товариства, які потребують подальшого пильного вивчення [6].

Але означенні роботи лише поклали початок сучасній українській історіографії. Нова історична наука повинна більш уважно підійти до проблеми Кирило-Мефодіївського товариства. При цьому історик не повинен виконувати певне соціальне замовлення, навіть якщо його робота обумовлена вимогами часу. Він має завжди дотримуватись принципу історичної об'єктивності. Треба також намагатися уникнути хиб, скоєних попередниками, дослідити ті джерела, які були обійдені увагою дослідників, чи не були вивчені достатньо.

В історіографії Кирило-Мефодіївського товариства існує велике коло проблем. Серед найважливіших питань можна виділити декілька. Звичайно, всі вони пов'язані між собою, тому досліджувати їх краще сукупно.

1) Хто входив до Кирило-Мефодіївського товариства? Після арешту кирило-мефодіївців у жандармському управлінні було зазначено, що Україно-слов'янське товариство – це товариство трьох осіб. Згодом один з кирило-мефодіївців Дмитро Пильчиков писав, що на момент розгрому товариство нараховувало майже сто братчиків. Отже, стосовно чисельності кирило-мефодіївців маємо у свідченнях великі розбіжності – від трьох до ста осіб. Яким же дійсно був чисельний склад кирило-мефодіївців? В історіографії, зазвичай, визначають дванадцять безпосередніх членів братства. Відомий український дослідник Кирило-Мефодіївського товариства Г.Я.Сергієнко крім дванадцяти найактивніших братчиків виділяв ще близько п'ятидесяти близьких до них осіб. Таким чином, питання про чисельність кирило-мефодіївців викликає багато суперечок. Можливо, чисельність братчиків взагалі не можна визначити через розмиті сутність товариства.

Віднесення певних осіб до числа кирило-мефодіївців є умовним. Виникає питання, чому інші особи, яких ми знаходимо серед людей близьких до братчиків, не являються учасниками товариства, хоча відіграли роль у товаристві не меншу за деяких братчиків? Отже, виділення дванадцятки кирило-мефодіївців слід визнати скоріше умовним, ніж абсолютно вірогідним.

Окремо виділяють питання: чи входили до Кирило-Мефодіївського товариства Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко? В своїх спогадах П.Куліш неодноразово відмічав, що і його, і Шевченка кирило-мефодіївці тримали «оддалік щодо братства». Таким чином, в історіографії Кирило-Мефодіївського товариства виникла «загадка Куліша». Чи можна його самого відносити до кирило-мефодіївців, адже більшу частину терміну існування Кирило-Мефодіївського товариства Куліш був у Петербурзі, а, отже, не

міг бути присутнім на зборах братчиків? І чи можна беззастережно вважати братчиком Великого Кобзаря? А якщо вони були кирило-мефодіївцями, якою була їхня безпосередня участь в діяльності товариства?

2) Кому належить авторство «Книги буття українського народу»? Майже доведеним тут вважається авторство М.І.Костомарова, але виникають наступні питання: чи дійсно цей твір був написаний виключно Костомаровим, чи не було у Костомарова співавторів, або хоча б ідейних помічників чи порадників, чи не була це переробка іншого твору і т.д.? На жаль, на ці питання відповісти практично неможливо, та все ж таки потрібно їх враховувати при дослідженнях.

3) Чого хотіли кирило-мефодіївці? В матеріалах Кирило-Мефодіївського товариства можна знайти різні думки і погляди стосовно майбутнього України. Всі кирило-мефодіївці широко любили свою Батьківщину і бажали для неї щасливої долі. Але яким бачили майбутнє України братчики – незалежність України чи автономія, федерація самостійних слов'янських держав чи слов'янський союз під протекторатом Росії? Розглядаючи це питання, треба зауважити, що кирило-мефодіївці не завжди приходили згоди в деяких положеннях, існували певні розходження в їхніх поглядах, значить, не можна цілком впевнено говорити про єдність прагнень і програмних засад братчиків. Інколи їхні твердження цілком протилежні і протирічать один одному. Вихід з цього становища дає умовний поділ кирило-мефодіївців на дві течії – лібералів і радикалів. Це ж допомагає вирішити і суперечку у наступному питанні:

4) Яким чином кирило-мефодіївці прагнули досягти своїх цілей? Відкинувши єзуїтський принцип «мета виправдовує засоби», деякі члени Кирило-Мефодіївського братства не заперечували шлях революційного повалення самодержавства і навіть фізичне знищення царської родини (М.Гулак, М.Савич), закликали народ до повстання (Т.Шевченко), інші покладали надії на урядові реформи (П.Куліш, І.Посяда, Г.Андрузький), просвітницьку діяльність (П.Куліш, В.Білозерський, М.Савич), божественну волю (М.Костомаров). Знов таки, вийти з протиріччя стосовно засобів діяльності Кирило-Мефодіївського товариства дозволяє умовний розподіл кирило-мефодіївців на радикалів і лібералів.

І, нарешті, найважливіше питання:

5) Чи існувало взагалі Кирило-Мефодіївське товариство як структурована організація? Микола Костомаров, якого вважають організатором і керівником Кирило-Мефодіївського товариства, писав, що товариство ніколи не утворювалося. Чи було це дійсно таємне товариство на зразок масонських лож або декабристських організацій, чи це був звичайний інтелігентський гурток, яких тоді було багато серед куль-

турних кіл столичних міст? Можливо також, що Кирило-Мефодіївське товариство взагалі не мало визначеної організації. Який характер мало Кирило-Мефодіївське товариство? Це питання є суттєвим і визначальним.

Слід також звернути увагу на те, що саме поняття «товариство» та його російський аналог «общество» є словами багатозначними. Кирило-мефодіївці дійсно використовували термін «товариство» («общество»), але на його багатозначність вказав ще під час слідства Микола Костомаров, відмітивши, що будь-яке зібрання людей можна означити таким поняттям.

Звичайно, це не є вичерпним переліком спірних питань в історіографії Кирило-Мефодіївського товариства. Існує також значний пласт проблем, які необхідно дослідити більш докладно. Великої уваги заслуговує також питання: звідки пішла ідеологія кирило-мефодіївців? Необхідно простежити зв'язок братчиків з представниками панславистського руху в Російській імперії і за кордоном, вплив на кирило-мефодіївців російського суспільно-визвольного, польського революційного та власного українського національно-автономістичного рухів. Не дослідженими в повній мірі залишаються ще біографії декотрих братчиків та їхні погляди, а також ідеологія братства в цілому тощо. Ці та інші питання вимагають пильного і докладного дослідження.

Історія має віртуальний характер. Праця історика є нічим іншим, як створенням певного образу. Вивчаючи минуле, дослідник намагається відповісти на питання: як це було? Але результатом його роботи є відповідь на питання: як це могло бути? Будь-яке історичне дослідження не є ідеальним і має певні вади. В сучасній історіографії історії України сформувався більш-менш прийнятний образ Кирило-Мефодіївського товариства: воно утворилося наприкінці 1845 – на початку 1846 р. у Києві; його засновниками стала трійця М.Гулак, М.Костомаров, В.Білозерський; до нього входило дванадцять членів (М.Гулак, М.Костомаров, В.Білозерський, Т.Шевченко, П.Куліш, О.Маркович, М.Савич, О.Навроцький, І.Посяда, Г.Андрузький, Д.Пильчиков, О.Тулуб), але зв'язок з товариством підтримували ще кілька десятків осіб; основним програмним документом товариства була «Книга буття українського народу», написана Миколою Костомаровим, а також статут,

складений Василем Білозерським; загалом програмні документи відбивали погляди усіх кирило-мефодіївців, хоча інколи між ними виникали і суперечки; найбільший радикалізм поглядів був притаманний Великому Кобзареві; у березні – квітні 1847 р. Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене за доносом студента Олексія Петрова.

В сучасній історичній літературі цей образ Кирило-Мефодіївського товариства з певними відхиленнями є загальноприйнятим. Інколи час заснування товариства відносять до зими – весни 1846р. Іноді вказують меншу кількість членів товариства, або не називають безпосередньо його учасниками Т.Шевченка та П.Куліша, а вказують на їхню надзвичайну близькість до братства тощо.

Складений образ товариства є багато в чому компромісним. Слід також зауважити, що документи з історії товариства були видані тільки у 1990р. (хоча були підготовлені до друку ще, принаймні, за двадцять років перед цим), а, отже, лише з цього моменту вони стали можливими для ознайомлення для широкого загалу. Це дало змогу багатьом історикам – фахівцям і аматорам скласти власне уявлення про Кирило-Мефодіївське товариство на підставі документів.

В багатьох розвідках з історії України, особливо популярного характеру, образ Кирило-Мефодіївського товариства створюється автором не на основі джерельної бази, а услід за історіографічною традицією.

Дослідження історії Кирило-Мефодіївського товариства являється актуальною проблемою сучасної історичної науки в Україні. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства містить багато спірних питань, які потребують уважного вивчення. Розглядаючи кирило-мефодіївців, не треба дивитись на них крізь призму ореолу мучеників України й народних героїв. Кирило-мефодіївці були дітьми свого часу, хоча, звичайно, в їх діяльності є багато такого, що викликає щірий подив і захоплення. Видатний український письменник і суспільно-політичний діяч І.Я.Франко писав, що «кожна нова деталь, яку дізнаємося про Кирило-Мефодіївське братство і про його тодішніх членів, побільшує нашу симпатію до них» [7]. Але їх не можна вивчати у відриві від історичного підґрунтя. В протилежному разі ми знову будемо говорити лише про історичний міф, яких і так вже багато в історичній науці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сарбей В.Г. Кирило-Мефодіївське товариство в контексті українського національного відродження // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції у Переяславі-Хмельницькому. -К., 1996. - С.3.
2. Смолій В.А. 150-річний ювілей Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали... - К., 1996. - С.2.
3. Казьмирчук Г.Д. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали... - К., 1996. - С.52.

4. Клим'юк М.М. Кирило-Мефодіївське товариство // Український історичний журнал. - 1992. - №4. - С.46-48.
5. Сергієнко Г.Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // Український історичний журнал. - 1996. - №1. - С.37-45.
6. Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції в Переяславі-Хмельницькому. - К., 1996. - С.2-74.
7. Франко І.Я. Твори: В 50 томах. - К., 1982. - Т.37. - С.69.

Р. В. ГУЛА

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОГЛЯДНОЇ ОСНОВИ ОХОРОННОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЦАРИЗМУ В УКРАЇНІ В 1900-1914 РР.

Гула Руслан Володимирович – аспірант кафедри української історії і етнополітики Дніпропетровського національного університету

У суспільно-політичному житті Росії в цілому і на її околицях на початку ХХ століття монархічна охоронна ідеологія займала домінуюче становище.

Панівні кола і класи своє правління забезпечували не тільки силою держави, економіки і політики, але й ідеологією, яка допомагала їм підтримувати пануючий стан.

Таким чином, саме пропаганда монархічних устоїв допомагала царизму утримати владу в умовах розвитку капіталістичних суспільних відносин і збереження залишків феодалізму і кріпацтва в економіці, політиці й духовній сфері.

Метою охоронної ідеології царизму було, з одного боку, створення і розвиток поглядів, які стверджують у свідомості мас непорушність існування монархічних устоїв з допомогою всебічного використання політичних і релігійних інститутів, створення умов розвитку політичної, економічної і духовної основи монархічного ладу.

Основними постулатами охоронної ідеології були принцип історичності, що відображав тезис про самотність історичного шляху розвитку Російської держави; принцип надкласовості, який базувався на ідеї народного початку самодержавної влади; принцип патерналізму – єднання царя з народом, батьківська турбота монарха про народ; принцип месіанства (націоналізму) – абсолютизація ролі російського народу, православ'я і самодержавної влади.

Розглянемо, яким чином проходив розвиток охоронної ідеології в російській суспільно-політичній думці ХХ століття. Основні положення охоронної ідеології, які до початку ХХ століття залишалися її стрижнем, виражалися у формулі – триаді: самодержавство – православ'я – народність.

Система поглядів правлячого класу складалася протягом століть і знаходила своє відображення у філософії, історичній науці, суспільній думці, літературі, мистецтві.

Найповніше тези охоронної ідеології відбивалися в історичних творах офіційної історіографії, яка переважала у всіх навчальних зак-

ладах України (школи, гімназії, училища, духовні семінарії, університети).

Особливістю функціонування монархізму як ідеології є його відносно стійка тенденція до стагнації, з допомогою створення жорстко замкнутої, суворо обмеженої в розвитку системи ідей та поглядів. У принципі, ідеї, розроблені ідеологами монархізму ХVI – ХІХ століть, мало відрізняються від ідей їх послідовників ХХ століття. Тобто концепція правих ідеологів ХХ століття була також укладена в прокрустове ложе традиційних охоронних початків. Підґрунтям ідеології був принцип «історичності», «ісконності», «народності» і вічне значення монархічних початків для Росії. В основі цього історичного тезису, як вказувалося вище, лежить ствердження самотності Росії.

Найбільш повно принцип самотності російського історичного процесу розкрив російський історик М.М.Карамзін. Він знаходився під великим впливом ідей французького просвітництва ХVIII століття і одночасно різко негативно сприйняв Велику Французьку революцію та її ідеї. Вчений протистояв реформаторським напрямкам початку ХІХ століття. Не будучи знайомим з програмою помірних реформ, запропонованою М.М.Сперанським, Карамзін виступав по суті проти неї, виражаючи позицію консервативного дворянства, викладену в «Заметке о древней и новой России». Позиція базується на формулі історика, що «наше правління є батьківське, патріархальне» [12, 120].

У цій «Заметке» Карамзін згадував про те, що «теперішнє буває засобами минулого» [12, 122]. Використовуючи історичні приклади, він доводить, що основою могутності Росії є самодержавство. «Самодержавство заснувало і воскресило Росію, зі зміною державного устрою вона загинула і повинна загинути, складена з частин таких багатьох і різноманітних, з котрих будь-яка має свої особливі громадянські користи» [12, 123].

Стверджуючи, що будь-яка новизна в державному порядку є «зло, до якого потрібно звер-

татися тільки в разі необхідності» [12, 124], Карамзін виступав проти ліберальних реформ. Державна мудрість, вважав він, «повинна бути більш охоронною, ніж творчою» [12, 120].

Прибичник самодержавства, М.М.Карамзін разом з тим відстоював дворянські права і привілеї, насамперед права і привілеї родової знаті, аристократії, закладені правлячим класом. В «Записке» говорилося: «Самодержавство це палладіум Росії, цілісність його необхідна для її частя: з чого не випливає, щоб государ, єдине джерело влади, мав право знищити дворянство, таке ж давне, як і Росія» [12, 120-121]. При цьому Карамзін посилається на слова Монтеск'є: «Без монарха немає дворянства, без дворянства немає монарха».

Розвиваючи цей тезис стосовно Росії, Карамзін формулює свою позицію: «Дворянство і духовенство, Сенат і Синод, як сховище законів, над всіма Государ, єдиний законодавець, єдине джерело влади, ось основа Російської монархії» [12, 119-120].

Таким чином, абсолютизуючи самодержавство як силу, що сприяє історичному розвитку Росії, підкреслюючи його непорушність, М.М.Карамзін уперше сформулював тріаду охоронної ідеології як самодержавство, православ'я і самобутність, яка трансформувалася згодом в «самодержавство, православ'я, народність», відображену в циркулярі 1847 року міністром освіти графом С.Уваровим.

Для свого часу М.М.Карамзін висунув класичну формулу державної ідеології, правильно відобразив її основні компоненти.

Офіційна охоронна ідеологія пізніше вважала М.М.Карамзіна прапором монархізму, а його «Историю государства Российского» сприймала, зі слів П.О.Вяземського, як книжку «єдину в Росії, щиро державну і народну, і монархічну» [21, 72-76].

Однак ряд монархічних істориків, зокрема М.Г.Устрялов, у 30-ті роки ХІХ століття, визнавши принципи самодержавства, історично обґрунтовані М.М.Карамзіном, відмічали його тенденційність в тому, що він «веде не нитку подій, які поступово виявлялися в нашій Вітчизні, а ряд великих князів і царів» [21, 72-76].

Продовжувачем справи М.М.Карамзіна в історичному ґрунтуванні самодержавства став С.М.Соловйов. Інтерес представляють його підходи до історичних подій Росії, що відображають, на думку історика, роль самодержавної влади.

Критично ставлячись до багатьох сторін реального політичного життя в Росії в 60-70-х роках ХІХ століття, Соловйов не тільки залишався монархістом, але й залишав за монархом право «самодержавної ініціативи». Розглядаючи самодержавство як головну рушійну силу в історичному розвитку Росії, високо оцінюючи державну централізацію, Соловйов рішуче за-

суджував усі антиурядові виступи як в минулому, так і в теперішньому часі.

Розвиток ідей історичного призначення самодержавства ми знаходимо в одному з великих історичних творів Д.І.Іловайського «История России», написаному в дусі охоронної ідеології М.М.Карамзіна.

Доповнив історичне обґрунтування непорушності самодержавних устоїв і видатний ідеолог монархізму Л.Тихомиров. Він пройшов складний шлях моральних пошуків від крайності революційного терору, народовольчого екстремізму до їх повного заперечення. Л.Тихомиров увійшов в історичну науку як найбільш ортодоксальний апологет необмеженої самодержавної влади. У своїй публіцистичній праці «Почему я перестал быть революционером?» він, обґрунтовуючи історичні корені самодержавства, підкреслює, що «самодержавний лад, це такий результат російської історії..., який ніким не може бути знищений» [19, 86].

Політичні погляди великого російського історика В.О.Ключевського на самодержавство можна охарактеризувати як непослідовні. У цілому розуміючи приреченість царизму, він визначає історичну роль монарха в розвитку суспільства. Ці ідеї знайшли своє відображення в «Похвальном слове» Олександрю III в день його поховання, де Ключевський відмічав миротворчий характер зовнішньої і мудрість внутрішньої політики царя, яка сприяла політичній стабілізації і громадянському миру в Росії. В.Ключевський прямо підкреслював, що «самодержавство потрібне нам поки що стихійна сила, яка своєю стихійністю може стримати інші стихійні сили, ще гірші» [13, 10].

Ще однією складовою монархічної ідеології була ідея «надкласовості» самодержавства і його народних початків, самобутності географічного, етнічного, національно-психологічного розвитку слов'ян, їх несумісності із західними формами державного устрою.

Відстоюючи політичні права дворянства, М.М.Карамзін виступав на захист кріпацтва як суто національного елемента історії. На його думку, «безпечніше поневолити людей, ніж дати їм не вчасно свободу» [12, 63]. Страх перед «жахливою французькою революцією» спонукає Карамзіна протиставити Росію державам Європи. Звідси його негативне ставлення до реформ першої чверті ХVІІІ століття. «Ми стали громадянами світу, але перестали бути громадянами Росії. Вина цьому Петро», – пише він у «Записке» [12, 126]. Звичайно, з цієї позицією ми можемо погодитися і сьогодні, коли бачимо настирне нав'язування нам європейських стандартів, американського способу життя; пропаганду такими діями, як В.Новодворська, А.Кох «убогості слов'янського менталітету».

На ідеї самобутності російського шляху розвитку базується трактування Карамзіном мину-

лого Росії в його «Історії». Зокрема, відзначаючи народний характер самодержавства, автор висловлює думку про добровільну відмову російського народу від вічового ладу на користь самодержавства, при цьому підкреслює жертовність мас заради високих державних ідеалів.

Про народний характер царюючого будинку писав у своїй історичній праці і К.Д.Кавелін (1818-1885). «Народний характер царської влади і велике її значення в долі російського народу проливає яскраве світло на... періоди російської історії» [11, 638].

Аналізуючи стан російської політичної думки 50-60-х років XIX століття, ми бачимо люту боротьбу двох течій в історичній науці – «західників» (К.Д.Кавелін) і слов'янофілів» (М.М.Погодін, О.С.Хомяков, І.С.Аксаков). Але в одному вони були єдині – принципи непохитності самодержавства, його народного характеру.

Основною ідеєю наукових робіт істориків «слов'янофільського» табору була концепція докорінної відмінності історії Росії від історії країн Заходу, божественного призначення Росії і самодержавства.

Розвиваючи думку М.М.Карамзіна про неприйнятність для Росії принципів конституційної монархії і буржуазної демократії, М.М.Погодін стверджував, що в цій державі «немає ні розподілу, ні феодалізму, ні середнього стану, ні рабства, ні навидності, ні гідності, ні боротьби» [14, 10].

І.С.Аксаков, підкреслюючи особливу роль Росії, особливість її історичного шляху, в своїй праці «Славянский вопрос 1860-1866 гг.» говорить «про божу і історичну правду в розвитку Росії, яка на його думку створювалася в глибокому народному характері, бо «Російська держава тільки до того часу сильна і міцна, поки вона проникнута духом Російської народності, поки залишиться вірним Російському народному початку, доки вона – Русь...» [1, 17].

Принцип суворої відповідності державної політики національній ідеї відстоював у своїх публіцистичних статтях і видатний історик кінця XIX, початку XX століття Д.І.Іловайський. Підкреслюючи, що «російська національність для мене на першому плані» [8, 373], він виводить свій ідеал державного устрою для Росії – це «поміркована монархія, на чолі з російським царем держави, який спирається на народне представництво, чисто російське і православне» [8, 420].

Якісно нового змісту теорія самобутності історичного розвитку Росії набула після поразки Росії у російсько-японській війні 1904-1905 років долі і революційних потрясінь 1905-1907 років.

У середовищі інтелігенції почався посилений пошук ідей, які визначали б вектор історичного розвитку Росії: захід чи схід. Одні діячі, такі, наприклад, як М.Горький вважали, що «настав

час, коли історія владно вимагає від чесних і розумних російських людей, щоб вони піддали це самобутне всебічному вивченню, безболісній критиці. Нам потрібно боротися з азіатським шаруванням у нашій психіці» [6, 382]. Інші, як М.Бердяєв, стверджували, що «російську самобутність не слід змішувати з російською відсталістю... Найбільш самобутньою буде... нова Росія». «де її відсталість буде переможена творчою активністю, культурним розвитком» [3, 61].

Треті, такі як О.Ільїн, бачили шлях розвитку Росії в синтезі європейського і азіатського шляхів розвитку, у так званому євразійстві.

Найбільш широке розповсюдження в історичних працях періоду, що вивчається, отримав принцип патерналізму: єднання царя і народу. Він розглядався крізь призму історичного процесу, державного будівництва, релігійних ідей.

Ці ідеї розвивав у своїй монографії К.Д.Кавелін, який стверджував, що «народ і царська влада в нас зжилися, як Англія зі своїм парламентом, обидва заклади глибоко національні» [11, 639].

М.М.Погодін у своїх «Історико-критических отрывках», як основу відмінності розвитку Росії і західних держав, пропонував тезис «єднання царя з народом» [14, 10].

Цікавою в ракурсі зміни підходів до трактування цього принципу є позиція Д.І.Іловайського. Послідовно відстоюючи принципи самодержавства, він стверджує, що «ідея самодержавної влади глибоко вкорінена в російському народі, що без цієї влади він не може уявити сам себе». Однак у 1905 році ілюзії Д.І.Іловайського розвіюються під натиском подій першої російської революції. Але, визнаючи непорушними стовпи самодержавства, провину за розторгнення зв'язку царя з народом він покладає на «розділяюче їх бюрократичне середостояння з безвідповідальними міністрами на чолі» [9, 590]. Вихід із даного становища Д.І.Іловайський бачить у проведенні реформ... «тільки з національним характером, який повинен підняти російський дух, пробудити нашу дремаючу національну свідомість і запровадити цільне єднання російського царя з російським народом, подолавши сильну перешкоду, яка створилася у вигляді широкого бюрократичного середовища» [8, 420].

Констатуючи факт, Д.І.Іловайський піддає його серйозному аналізу. При цьому відзначає, що «ідея і привабливість царської влади глибоко вкорінені у російських серцях і вони при будь-якій зручній нагоді виходять на зовні. Шкода, але ці почуття і вияви давно вже отримали більш-менш платонічний характер, а на ході державних справ, на політиці як на внутрішній так і особливо зовнішній, майже не відбиваються» [8, 373].

Відстоюючи принцип єднання царя з народом, Д.І.Іловайський на відміну від М.М.Карам-

зіна свідомо розширив соціальну базу самодержавства від дворянства і духовенства до всіх станів російського суспільства: «Ми гадали, що російське самодержавство існує для блага російського народу» [8, 421].

Цікава в цьому плані, у якомусь роді зворотна Д.І.Іловайському трансформація Л.О.Тихомирова, який перейшов зі стану революційного народництва в табір монархістів і не признає навіть найтонших нюансів у трактуванні охоронних засад самодержавства.

Пропагуючи непохитність царської влади, її тісний зв'язок з народом, він стверджує, «що могутня державна влада необхідна, і, думаючи про будь-які вдосконалення треба передусім бути впевненим, що не «нашкодиш її існуючим достоїнством» [19, 86] і далі: «Будь-який росіянин повинен визнати існування в Росії влади і думати про покращання, думати, як їх здійснити із самодержавством, при самодержавстві» [19, 70].

Незважаючи на певні розбіжності в підході до принципу єднання царя і народу, в цілому в офіційній науці панував охоронний напрям, який підсилено підтримувався консерваторами – клерикалами. Найбільш яскравими фігурами серед них були протоієрей О.Восторгов, отець Іоанн Кронштадський, що у своїх проповідях закликали паству до всесвітнього захисту самодержавних устоїв і царя – божого помазанника.

Особливе місце православ'я визначалося державним характером православної церкви, закріпленим в державних законах. «Свод основних государственных законов» містив в собі спеціальний розділ «О вере», в якому православна церква визначається як найважливіша і пануюча в Росії. Тут же імператора оголошено захисником і охоронцем догматів віри. Підкреслюючи зв'язок царя і православ'я, «Основні закони» ставили необхідність «підкорятися верховній владі не тільки за страх, а й за совість сам Бог велить» [17, 62].

Четвертим принципом охоронної ідеології є принцип націоналізму, з допомогою якого підкреслюється собою пріоритетний розвиток російської нації як засновниці великої імперії, «третього Риму».

Необхідно розрізнити підходи до висвітлення цього принципу, що має декілька відтінків. Принцип націоналізму в ряді випадків трансформується в месіанство. Найбільш вірно про це сказав М.Бердяєв: «Націоналізм у своєму позитивному ствердженні в моменти виняткового духовного підйому переливається в месіанізм» [3, 61], який відрізняється від націоналізму тим, що месіанізм «мислиться тільки на релігійній основі» [3, 90]. Тут ми бачимо синтез компонентів монархічної тріади з урахуванням національної винятковості.

Причинами розквіту цього принципу в охоронній ідеології ХХ століття були: загострення

національного питання в роки першої російської революції, зростання національно-визвольного руху на околицях Росії, пошук ідеї, необхідної для подолання кризового становища ідеології самодержавства.

Месіанська стадія російської ідеї хронологічно збігається з періодами 1905-1907 і 1914-1917 років. Духовно вона знайшла своє яскраве втілення у збірнику «Вехи. Сборник статей о российской интеллигенции» (1909) та роботі М.О.Бердяєва «Судьба России» (1915). «Веховці» побачили в провалі першої російської революції, розпалюваній ідеалами свободи, демократії і соціалізму, загрожуюче значення: російська монархічна держава довела в 1905-1907 роках своє історичне право на існування, а інтелігенція виявила свою неспроможність як політичний і ідейний вождь російського народу» [4, 14].

Шляхи пошуку національної ідеї призвели інтелігенцію до висновку, «що національна ідея, – за С.М.Булгаковим, – по-перше, спирається тільки на етнографічні та історичні основи, але перед усім на релігійно-культурне месіанство, у якому з необхідністю відображується будь-яке свідоме національне почуття...». Саме так розуміли національну ідею найбільші виразники нашої народної самосвідомості – Достоевський, слав'янофіли, В.Соловйов, зв'язуючи її зі світовими завданнями церкви або культури. Таке розуміння національної ідеї аж ніяк не повинно вести до національної винятковості, навпаки, воно тільки позитивним чином обґрунтовує ідею братерства народів, а не безнародних, атомізованих «громадян» або «пролетарів» усіх країн, які відрікаються від батьківщини» [5, 32]. Цю думку С.М.Булгакова розвиває М.Бердяєв: «Росія призначена до чогось великого, Росія особлива країна, несхожа ні на яку державу світу. Російська національна думка – почуття богообраності і богоносності Росії. Йде це від старої ідеї Москви як третього Риму, через слов'янофілізм – до Достоевського і до сучасних неослов'янофілів» [3, 100].

Розвиваючи ідею Москви як третього Риму в історичному аспекті, М.Бердяєв відмічав: «Після народу єврейського, російському народу найбільш властива месіанська ідея, вона проходить через всю російську історію упритул до комунізму. До історії російської месіанської свідомості дуже велике значення має історіософічна ідея інфафілофея про Москву, як про третій Рим» [3, 210]. Однак, М.Бердяєв говорить про подвійність цієї думки, де релігійні витики служили базисом для розвитку російського імперіалізму у формі необмеженого царського самодержавства і робить висновок, «що духовний провал ідеї Москви як третього Риму, був саме в тому, що третій Рим представлявся, як вияв царської могутності, міці держави» [3, 210].

І далі, «ідеологія Москви як третього Рима, сприяла зміцненню і могутності Московської держави, царському самодержавству, а не розвитку церкви, не зростанню духовного життя» [3, 90].

Тема месіанства знайшла свій розвиток і в працях історика і філософа культури Г.П.Федотова (1884-1954). Характерно, що Федотов майже повністю повторює теоретичні розробки Бердяєва, підводячи під них своє філософське обґрунтування.

Основним принципом російського месіанства була «спокуса... в гордості свого покликання».

Месіанська ідея розглядалася як форма виявлення особливої ролі Росії, як «російська ідея», у працях філософа І.О.Ільїна (1883-1945). «Росія не є пуста місткість, в яку можна механічно вкласти все що завгодно, не радуєчись із законами її духовного організму. Росія є жива духовна система, зі своїми історичними драмами і завданнями. Мало того, за нею стоїть божественний історичний задум, від якого ми не можемо відмовлятися і від якого нам би не вдалося відректися, якби ми навіть цього захотіли... і усе це вимовляється російською ідеєю» [10, 88-91].

Уперше принцип націоналізму розкрив у своїх публікаціях Д.І.Іловайський. Основою укріплення самодержавства він вважав зв'язок царя з великоруським народом як підвалиною національної єдності держави. У протилежному випадку, стверджував він «...здійснюється рух антимонархічний, рух антиросійський...» [8, 351].

До періоду 1906-1908 рр. розвивається процес ідеологічного забезпечення принципу націоналізму, як складової охоронної ідеології.

Таким чином, складовими принципу націоналізму (месіанства) були пріоритет ролі російського народу над іншими народами, абсолютизація православ'я, заперечення права націй на самовизначення.

На думку монархістів, виняткове значення російського націоналізму базується на таких принципах: самодержавство, православ'я, народність. «Російський націоналізм, немислимий без монархічних початків, без присутності самодержавства, православ'я, народності» [3, 90].

Могутнім поштовхом до розвитку російського націоналізму були події російсько-японської війни 1904-1905 рр. і російської революції 1905-1907 рр., які викликали зріст національно-визвольного руху і як реакцію на нього вияв в державній політиці ідей слав'янофільства, пропаганду великоруського шовінізму і антисемітизму.

Основною причиною сепаратизму на околицях монархічної ідеології вважали розмитість національних орієнтирів у внутрішній політиці самодержавства. Тут ми знаходимо розвиток ідей Д.І.Іловайського і В.Соловйова про необхідність зміни національної політики царизму, створення умов для зростання ролі російських рухів на противагу іноземницьким, підкрес-

лення історичної ролі російського народу, наділення його надприродними здібностями. Так, наприклад, І.О.Родіонов у доповіді IV Державній думі відмічав: «Великий народ... що створив світову державу, не міг мати таку волю, яка рухає гори...» [15, 12].

Іншою, не менш важливою причиною розвитку націоналізму було твердження про «іноземницький характер» російської революції. Так, Л.Алмазов, аналізуючи революцію 1905-1907 рр., зазначав, що «...наша революція, насамперед, не російська революція, а революція іноземницька і головним чином – єврейська, і не дарма ж контрреволюційний рух у нас має яскравий націоналістичний відтінок, націоналізм отримав останнім часом, а саме під впливом єврейської революції, явно антисемітичний характер» [2, 27]. Зміна підходів до націоналістичної пропаганди відмічається і в діяльності Клубу російських націоналістів: «...в іноземницьких питаннях клуб... протиставляє іноземницьким націоналізмам націоналізм російський» [18, 47].

Корекція національної політики пов'язана і з питанням російської єдності перед загрозою «іноземницької» експансії. Головним напрямком стає пропаганда ідеї спільності великоруського, українського і білоруського народів. Так, газета «За царя и Родину» пише: «не можна спиняти і дійсного пробудження великого народу, у даному випадку російського. який поза злий іронією долі відрізняється назвами: великороси, малороси, білоруси, але в дійсності одного цілого братського слов'яно-російського народу» [7].

Розвиваючи цю думку. головний редактор «Киевлянина» в 1913-1918 рр. В.В.Шульгін конкретизує її таким чином: «під словом «російський народ» я не маю на увазі одних тільки великоросів... Російським народом я вважаю великоросів, малоросів, білорусів, а також і всієї тієї іншої крові російських громадян, які підлягали процесу асиміляції і вважають себе росіянами» [22, 46].

Комплекс організаційних, політичних, ідеологічних заходів в 1905-1908 рр. завершив оформлення злагодженої системи державно-націоналістичної політики царизму, в основу якої лягла ідея «усвідомлення російської людини як вселюдини» [20, 191-199].

Таким чином, аналізуючи вищесказане, необхідно визнати, що до ХХ століття охоронна ідеологія являла собою жорстку структуру, сформовану на політичних, економічних, філософських, релігійних поглядах широких верств російського суспільства.

Пріоритетною тенденцією в охоронній ідеології була, без сумніву, необмежена підтримка, пропаганда і розвиток тріади «православ'я – самодержавство – народність», недопущення неоднозначності тлумачення цих принципів, що в кінцевому підсумку призведе до застійних процесів в ідеології монархізму, що до початку

XX століття перетворився, за словами В.Розанова в «ослаблений фетиш» [16, 24].

Зі зміною політичної ситуації в Росії, зростанням революційного, національно-визвольного руху в палітрі охоронної ідеології царизму з'являються і ліберальні відтінки. Вони не торкаються суті монархізму, який освітлюється крізь призму історії в охоронній позиції.

Вказані тенденції найяскравіше виявили себе в ювілейних виданнях, присвячених 200-річчю Полтавської перемоги, 100-літньому ювілею війни 1812 року, 300-річчю дому Романових. Ці видання ставили своєю метою показати історичне значення для Росії династії Романових, представники якої перетворили її в могутню і сильну державу, велику державу.

Чималий вклад у розвиток цього тезису зробили історики і публіцисти дворянського напрямку російської історіографії в Україні. До них слід віднести перш за все вчених Д.І.Піхно, О.С.Вязітіна, М.Ф.Юзефовича, публіцистів «Киевлянина» В.Шульгіна, О.Волинця, О.Савенко, М.Тихомирова.

Основними принципами охоронної ідеології, загальними для Росії і України, безумовно, були ідеї «історичності», «споконвічності» монархічного державного ладу в Росії. Підкреслювалася думка про неминучість виникнення і процвітання, велику роль і правлячої потужної світової держави.

Ідея «надкласовості» будувалася на визнанні постулату «народного начала» самодержавної влади, при цьому підкреслювалася самобутність російського народу, який обрав монархічний устрій держави, відкинувши тим самим «представницькі форми правління» держав Західної Європи.

Принцип патерналізму розвивався на основі тези про духовний зв'язок царя і народу, батьківську турботу самодержця про своїх підданих.

На початку XX століття в структурі цих принципів вкоренився націоналізм, що активно використовувалося для боротьби з революційним і національно-визвольним рухом в Росії і Україні в перше десятиріччя XX століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аксаков И.С. Сочинения, 1860-1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси». - М., 1886-1887. - Т.1. Славянский вопрос. Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878. - С.17.
2. Алмазов П. Наша революция (1905-1907). Исторический очерк. -К., 1908. - С.27.
3. Вердяев Н.А. Душа России. - М., 1990. - С.61.
4. Вердяев Н.А. Судьба России - М., 1918. - С.14.
5. Вежи. Сборник статей о русской интеллигенции. - Спб., 1909. -С.32.
6. Горький М.А. Избранные сочинения. - М., 1982. - С.382.
7. За царя и Родину. - 1907. - № 150.
8. Иловайский Д.И. Мелкие сочинения, статьи и письма 1857-1867 годов. - М., 1988. - С.373.
9. Иловайский Д.И. Сочинения. - М., 1884. - С.590.
10. Ильин И.А. О русской идее// Юность. - 1990. - № 8. -С.88-91.
11. Кавелин К.Д. Собрание сочинений - Спб., 1899. - Т.1: Монографии по русской истории. - С.638.
12. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России. - Спб., 1914.
13. Ключевский В.О. Собрание сочинений: в 9 т./ - М., 1990. -Т.6. - С.83.
14. Погодин М.Н. Историко-критические отрывки. - М.. 1846. Кн.1. - С.10.
15. Родионов И.А. Доклад 4-й Государственной думе. - Спб., 1912. - С.12.
16. Розанов В.В. Ослабнувший фетиш. Психологические основы русской революции. - Спб., 1906. - С.24.
17. Свод основных государственных законов. - Спб., 1906. - С.62.
18. Сборник клуба русских националистов. - К., 1913. - С.47.
19. Тихомиров Л.А. Почему я перестал быть революционером. - М., 1896. С.86.
20. Федотов Г.П. Судьба империй// Знамя. - 1992. - № 3. -С.191-199.
21. Циматули А. Право памяти // Звезда. - 1988. - № 4. -С.72-76.
22. Шульгин В.В. Что нам в них не нравится. - М., 1992. - С.46.

Д. В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

АНАРХІСТ-КОМУНІСТ АВРААМ БУДАНОВ

Архірейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат історичних наук

З-поміж найближчого оточення Нестора Махна найбільшою відомістю, і то завдяки художньо-літературній і кінематографічній славі, користується, напевно, лише Лев Задов. Кого ще з махновців може пригадати і назвати наш сучасник? Однак ж про життя

чи не кожного з них можна написати справжній пригодницький або детективний роман, не гірший за твори Ф.Купера, В.Скотта чи Р.Стівенсона. Взяти хоча б життєвий шлях махновської Реввійськради останнього складу Авраама Буданова.

За спогадами, які залишив після себе Віктор Білаш, начальник штабу повстанської армії махновців, А.Буданов народився бл. 1886 р. у селянській родині поблизу Луганська. Очевидно, його батько був з малоземельних чи безземельних селян, бо з малечого віку Авраам змушений був працювати на луганських заводах [1, 589]. Зростаючи у пролетарському середовищі, він не міг не втягнутися у революційні процеси: з 1905 р. пов'язує своє життя з впливовими у Донбасі анархо-комуністами. Природно припустити, що саме в ці часи Буданов був знайомий або навіть співдіяв з відомими луганськими бойовиками від революції К.Ворошиловим, О.Пархоменком та ін.

Що відбувалося з ним у період з 1905 по 1919 р. поки невідомо, але можна припустити, що він пройшов типовий революційний шлях анархіста-практика середньої руки.

У травні 1919 р., коли махновські підрозділи у вигляді 3-ї дивізії імені Батьки Махна тільки підпорядкувались червоному командуванню, А.Буданов пов'язує свою долю з махновщиною, що є цілком природним з огляду і на його партійну належність, і на походження, і на місце народження. Саме весною – влітку 1919 р. махновщина отримала, кажучи умовно, другу, після гуляйпільського, дїбрівського і новоспасівського ядра, хвилю своїх командирів (Бондаренко, Пархоменко, Ващенко, Павловський, Володін, Чайка, Обший, Свищ та ін.). Буданов, за даними Білаша, у травні 1919 р. обирається членом культпросвіту при штабі дивізії Махна [1, 589], що було, слід думати, визнанням його попереднього революційного досвіду.

Наприкінці серпня 1919 р. підрозділи Махна, розірвавши зв'язки з більшовиками, були реорганізовані у Революційну Повстанську Армію України (махновці) (РПАУМ). А.Буданов був обраний членом Реввійськради, а також був призначений начальником штабу 1-го Донецького корпусу РПАУМ, яким командував О.Калашников [1, 300]. 27 вересня під Перегонівкою махновцями у запеклому бою було розірвано денікінський фронт, а 28 вересня вони розпочали свій блискавичний марш трьома колонами на південний схід. За наказом штабу РПАУМ, очолюваного, до речі, Білашом, 1-й корпус повинен був розпочати свій похід у с. Новоархангельському і, подолавши 320 верст, зайняти Катеринослав. Але під Єлизаветградом Калашников змушений був прийняти бій, через що звернув з маршруту і не виконав наказу штабу [1, 310-311]. 1 жовтня Білаш поставив питання про необхідність покарання командування Донецького корпусу за невиконання наказу. Спеціальна комісія, складена з представників штабу і РВР РПАУМ, розібравшись у справі, обмежилась суворою доганою О.Калашникову і А.Буданову [1, 312].

Напевно разом зі своїми товаришами Буданов брав участь у жовтнево-листопадових боях з білогвардійськими формуваннями в районі дніпровських порогів. На жаль, детально простежити його роль в тих подіях поки не вдається.

Після епідемії тифу, яка по суті розвалила РПАУМ наприкінці 1919 – на початку 1920 р., і чергового оголошення більшовиками махновців поза законом, командне ядро останніх перейшло фактично на підпільне становище, розсередившись по селах Гуляйпольщини. Щоденник начальника махновської контррозвідки Л.Голика дозволяє встановити, що принаймні з лютого 1920 р. А.Буданов разом з Н.Махном, Д.Поповим, С.Каретниковим і автором щоденника на чолі невеличкого відділу кружляли навколо Гуляйполя, протидіючи регулярним, каральним і продовольчим загонам червоних. Зокрема, у щоденнику під 23 лютим зазначалось: «Увечері приїхали в Гаврилівку, де захопили одного червоного інженера і двох продармійців: їх тут же зарубали. Забудько виліз із підпілля і з 5 хлопцями пристав до загону. Махно, Буданов і Попов мітингували і власноруч розклеювали листівки» [1, 393]. 25 лютого А.Буданов залишився у селі Великий Янисоль для агітації і вербовки місцевих селян до махновського війська. 18-19 березня 1920 р., коли цим селом проходила група Махна, Буданов приєднався до неї [1, 394; 3, 12].

До травня ядро поступово обросло складом з махновців-ветеранів і селян. 29 травня 1920 р. на загальному зборі командного складу було обрано нову Реввійськграду РПАУМ, в якій Авраам Буданов зайняв посаду начальника культурно-просвітницького відділу. Членами культпросвіту стали Дмитро Попов та Антон Матросенко [1, 401].

Як член РВР армії, Буданов здійснив з військом два з трьох рейдів літа 1920 р. по червоних тилах, що супроводжувалися постійними боями, засідками, переслідуваннями, провокаціями. Рейдуючи, РПАУМ пройшла у підсумку бл. 1100 верст [1, 417-418]. Як повідомляв В.Білаш, «увесь подоланий шлях супроводжувався виділенням з резерву командного складу організаторів, які залишалися на місцях із загонами у 50-60 багнетів при декількох кулеметах кожний, із завданням формуватися, тобто об'єднувати навколо себе місцеві повстанські елементи, пропагувати ідеали анархізму-комунізму і самоврядування, пропагувати ідею Третьої Соціальної революції, руйнувати інститути насильства і сваволі» [1, 428]. Не керуючи безпосередньо військовим підрозділом, Авраам Буданов напевно перебував в армійському резерві, бо в першій половині серпня його було відряджено на Старобільщину із завданням відшукати місцевий повстанський загін на чолі з отаманом Каменєвим та активізувати його дії [1, 428].

Впродовж вересня 1920 р. основні сили РПАУМ на чолі з Махном, здійснюючи 3-й рейд, оперувати на Донщині. З одного штабного документа РПАУМ відомо, що в цей час Буданов, очолюючи окремих махновський загін, брав участь у спільних діях з основною армією в районі станції Міллерове. Приблизно 12-13 вересня будановський відділ у селі Криворіжжя об'єднався з 3-м піхотним полком РПАУМ, передавши своїх пораниених і хворих до армійського лазарету [1, 440]. Очевидно, що сам А.Буданов знов почав виконувати свої обов'язки начальника культпросвіту армії.

27 вересня 1920 р. між урядом УСРР і махновським керівництвом було підписано тимчасове перемир'я. Причиною цієї акції була загроза широкомасштабного врангелівського наступу в Південній Україні: ні червоні, ні махновці були не в силах боротися кожен на два фронти. Із членів Реввійськради РПАУМ було утворено «дипломатичну» комісію у складі А.Буданова, Хохотви і О.Клейна, які виїхали у Харків для розробки і підписання угоди з більшовиками [1, 449-450]. Незабаром до махновської делегації приєдналися В.Куриленко і Д.Попов.

16 жовтня делегація телеграфом повідомила махновське командування про постанову ВУЦВК щодо припинення судових переслідувань анархістів і махновців, звільнення і відновлення у громадських правах осіб, які обіцяли не здійснювати проти радянської влади зброю. Також було повідомлено про підписання більшовицько-махновської угоди, за якою військові підрозділи РПАУМ оперативне підпорядковувалися Південному фронту (ПФ) червоних на чолі з М.Фрунзе [1, 457-459].

9 листопада відбулося таємне засідання членів Реввійськради, членів штабу РПАУМ і відповідальних представників при червоному командуванні ПФ. Куриленко і Буданов виступили з доповіддю про переговори у Харкові. Засідання ухвалило: «Заслухавши письмову доповідь тов. Попова і усну т.т. Буданова і Куриленка про їх діяльність при Південному фронті і військово-політичних обставинах укладеної військової угоди між Револьюційним повстанством і Червоним командуванням..., ухвалили відкликати з Південного фронту представників Револьюційного повстанства тт. Хохотву, Клейна, Чаріна і залишити для подальшого представництва при Південному фронті тт. Буданова, Попова і О.Таратуту. Причому повноваження їх мають бути рівними, як у політичних, так і військових питаннях.

Засідання попереджає представників при Південному фронті, особливо тов. Попова, про необхідність поводитись коректно і бездоганно ставитись до своєї справи, яка тісно пов'язана з армією та її завданнями...» [1, 479].

11 листопада Буданов персонально звітував перед Радою про діяльність культпросвіту,

передавши всі справи Маріну. За відповідними розрахунками він також передав касу культпросвіту (500 тис. крб.) новому секретарю Ради Рибіну, залишивши при собі 200 тис. крб. для утримання махновського представництва при ПФ. А.Буданов і Д.Попов повинні були вирішувати проблеми постачання махновських військ амуніцією, спорядженням, зброєю, набоями [1, 480].

Проте недовго продовжувалася їхня діяльність. Наказом командування ПФ від 26 листопада армія Махна в черговий раз була оголошена поза законом. Махновці почали знищуватися за правилами полювання на вовків. У Харкові, зокрема, було заарештовано 346 махновців: членів представництва, відряджених, відпочиваючих та тих, хто лікувався у більшовицьких шпиталях. З командного складу були заарештовані Попов, Хохотва, Буданов, Середа, Зінченко, Колесниченко, Кусенко, Чарін та ін. 40 чоловік було відправлено до московської НК [1, 492]. О.Тимошук, фіксуючи цю подію, помилково називає тут Буданова Богдановим і, посилаючись на Кубаніна, зазначає, що разом з Поповим і Хохотвою його було відправлено до московської НК, де їх було незабаром розстріляно [5, 128]. Однак той же В.Білаш, описуючи характер повстанських дій у квітні 1921 р. серед інших регіональних махновських командирів називає прізвище і Буданова [1, 556]. Де ж правда? Виявити істину допомагає аналіз додаткових джерел.

Читаємо текст протоколу №40 засідання Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі України від 22 липня 1921 р.: «Просити ЦК КПУ проінформувати ЦК РКП про те, що вся група заарештованих бандитів-анархістів з Будановим, Хохотвою та іншими на чолі, котрих ВНК всіляко домагалася отримати у своє розпорядження, втекла з Рязанської в'язниці і знову з'явилась і діє у Донбасі. Просимо розслідувати цей факт, заявивши при цьому ЦК РКП, що відтепер органи, які ведуть боротьбу з бандитизмом на Україні, при ліквідації бандитських організацій будуть керуватися лише власним розсудом» [7].

Можемо зробити певні висновки. По-перше, заарештованих у Харкові махновських представників не відразу передали російським чекістам, певний час їх тримали в Україні. По-друге, переданих 40 чоловік або не встигли довести до Москви, і вони втекли з пересильної рязанської тюрми, або за якимось незрозумілим прилюдом постановили тримати під вартою саме в Рязані. По-третє, втікачі не розпорозшились по просторах Федерації, а повернулись тією ж групою і в ту ж місцевість, де, як вони вважали, могли більш ефективно продовжувати свою боротьбу з режимом. По-четверте, ця подія стала предметом розборів на рівні радянських урядів України і Росії, а також на рівні ЦК РКП(б) і КП(б)У, що свідчить про велике значення, яке

приділялось діяльності цієї групи більшовиками. Така увага, як здається, викликала якійсь складом групи Буданова-Хохотви (по-перше, керівні кадри РПАУМ, по-друге, ідейні анархісти). На жаль, невідомо, чим остаточно завершилися взаємні претензії українських і російських більшовиків з приводу даного інциденту. Невідомо також, коли точно відбулась ця втеча, що наробила стільки галасу в урядових колах. Зрозуміло, що в проміжок часу між груднем 1920 р. і липнем 1921 р.

Натомість відомо, що Авраам Буданов не зрадив ідеалам «третьої соціальної революції». Рязанські втікачі, обростаючи місцевими селянами-повстанцями, дуже скоро перетворилися на бойовий загін, який став на шлях збройного протистояння з пануючим режимом. В середині вересня 1921 р., за повідомленням чекістів, Буданов, об'єднавши свої сили з отаманом Балайбою, все ще діяв у Донецькій губернії [6].

Але на подальшу його долю, очевидно, все ж таки вплинули загальні процеси поступового згасання українського повстанства. Жорстокі репресії, голод 1921-1923 рр., прогресуюча зневіра повстанців у власну перемогу, – з одного боку, розвиток нової економічної політики множеній на ефект, хоча й не абсолютної, але все ж амністії, оголошеної діючим повстанцям, – з іншого, призвели до спаду селянського руху опору (1923 р.). Очевидно, що А.Буданов мав би піддатися загальним настроям і погодитись на припинення боротьби на умовах амністії. Принаймні, це давало йому персональну свободу, хоча, звичайно, безболісно вписатися в існуючу радянську систему він вряд чи зумів.

Період непу в Україні, як ми знаємо, тривав недовго. Починаючи з 1926 р., позначаються тенденції згортання цього курсу в бік вже апробованого «воєнного комунізму». Для селян це означало втрату самостійності у веденні господарства, позбавлення решток громадських прав і майна. Свого часу, погодившись на запровадження непу при збереженні державної влади в

руках більшовиків, селяни дали останнім, таким чином, змогу зміцнитись політично і забезпечити на майбутнє умови для зміни внутрішньої політики. Наприкінці 20-х років селянство вже не мало зброї, залишилось, за малим винятком, без досвідчених повстанських командирів, не мало можливості ефективно захищати свої права. Але згортання непу, акції по «розкуркуленню», перші спроби насильницької колективізації тощо змусили селян реагувати на це адекватно. І хоча рух опору наприкінці 20-х – на початку 30-х років не набув такого масштабу, як десятиріччя раніш, подекуди все ж таки доходило і до збройних повстань. Звичайно, що на чолі таких виступів, як правило, стояли колишні ветерани повстанства, в тому числі і махновці.

І ось у вирі цих подій востаннє згадується ім'я Авраама Буданова. В 1928 р. у Маріуполі репресивними органами була виявлена і ліквідована підпільна група колишніх махновців на чолі з Будановим. Мета, яку мала організація, свідчить, що її лідер, як і колись, плекав ілюзії про можливість справедливої соціальної революції. Буданов прагнув створити на основі своєї групи збройний селянський загін і, виступивши проти влади, підштовхнути таким чином селянство до загальної антирадянської боротьби. Колишній член Реввійськради махновської армії мріяв, що цей виступ очолить нова «Реввійськрада Повстанства України». Не судилося [2]. Владою все було передбачено, і поодинокі селянські виступи цього разу не злилися в єдину і масштабну селянську війну. Селянство програвало все.

Очевидно, що тепер А.Буданов, якщо і потрапив у полон, амністований вже не був. Але коли саме обірвалося життя невгамовного анархіста-комуніста і за яких обставин, невідомо. Принаймні, на процесі 1938 р. у справі Л.Зинківського-Задова, де свідками фігурували такі відомі махновці, як М.Зуйченко, Д.Зотов-Задов, П.Каретников, прізвище Буданова не згадувалося [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно – К. 1993.
2. Державний архів Служби безпеки України. – Фонд друкованих видань, спр. 20, т.1, арк. 13.
3. Кузьменко Г. 40 дней в Гуляй-поле. Воспоминания матушки Галины – жены батьки Махно. – Владимир-Москва, 1990.
4. Петров С. Лева Задов – бывший чекист? // Комсомольская правда. – 1990, 4 февраля.
5. Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симферополь, 1996.
6. Центральный державный архив высших органов власти и управления Украины. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 1, спр. 4, арк. 6.
7. Там же. – Спр. 9, арк. 120.

Г. О. ЛЕБЕДЕВА

ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ

Лебедева Ганна Олександрівна – асистент кафедри історії України і українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету

Після Жовтневої революції в Петрограді співвідношення політичних сил змінилося і в Україні. Різні політичні партії, кожний суспільно-політичний табір по різному діяли в ці дні. Так, більшовики, підтримані лівими течіями російських та українських соціалістичних партій, опираючись на Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, прагнули встановити радянську владу в Україні. Українські соціалістичні партії, перш за все українські соціал-демократи та есери, які грали провідну роль у Центральній Раді, відстоювали власне право на державну владу, на створення української державності. Табір прибічників поваленого Тимчасового уряду, який складався зі всіх загально-російських буржуазних та дрібнобуржуазних партій, намагався, спираючись на штаб Київського військового округу, зберегти стару владу. З цих трьох політичних сил більшовики виявились найбільш рішучими і ініціативними в наступних битвах. Підтримані лівими есерами і лівими українськими соціалістами, розгорнули боротьбу за встановлення влади Рад в нашому краї. В багатьох містах Донбасу, особливо в Луганську, відразу ж була встановлена Радянська влада. Але в інших містах, таких як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса та інших до влади прийшла національна політична сила.

За нових умов Центральна Рада опинилася перед вибором: або підкоритися урядові Леніна, або завершити державну будову, проголосивши Українську державу. Центральна Рада не визнала влади Леніна, оскільки той встановив політичну монополію партії більшовиків, відсуюючи всі інші політичні угруповання.

Повалення Тимчасового уряду прискорило політичну дезінтеграцію Росії, спричинивши утворення на її територіях регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. Не стояла осторонь і Україна. Київ поступово перетворювався на важливий політичний осередок. Навколо нього гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських та європейських революційно-демократичних партій. Ця тенденція виразно простежується у виступі М. Рафеса 26 жовтня 1917 року на засіданні Малої Ради. Лідер бундівців під впливом більшовицького перевороту заявив: «Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є українська Центральна Рада, до голосу якої прислуховується все населення» [4, 111]. На засіданні Малої Ради меншовики, праві есери, бундівці настійливо вимагали від українських соціалістів висловити своє негативне ставлення до збройного повстання в Петрограді, що і було зроб-

лено в резолюції Центральної Ради [17, 105-106].

Наслідки прийняття резолюції в цілому виявились невтішними. Це поклало початок розходження між Центральною Радою, Радами трудящих, українськими соціалістами і більшовиками, які заявили про свій вихід з Малої Ради.

28 жовтня в Києві з ініціативи більшовиків почалося збройне повстання робітників і солдат проти штабу округу для встановлення радянської влади у місті. Слабо підготовлене і недостатньо кероване повстання затяглося на три доби.

В цілому, події у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства та його політичної верхівки. Провінція звикла жити за імперативами центру. Коли ж вони несподівано перестали надходити, вона розгубилася, і лише потім постала проблема вибору.

В цей час на авансцену рішуче вийшла Центральна Рада. Можна сказати, що на той час в Україні не існувало політичних сил, впливовіших ЦР. Використовуючи принципово нову політичну ситуацію, вона ввела у Київ свої частини, зайняла всі державні і адміністративні установи міста і взяла, таким чином, всю повноту влади до своїх рук. 1 листопада Центральна Рада оголосила Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком владою по всій Україні [17, 108]. Це був вірний крок на користь української демократії.

Слід також підкреслити, що в ці гарячі жовтневі дні всі політичні партії, що діяли в Україні, розгорнули надзвичайно активну діяльність, яка відображена в чисельних постановах, рішеннях, деклараціях, резолюціях тощо. І це цілком зрозуміло. Необхідно було відносно до нової політичної ситуації розробити нову стратегію і тактику, нову лінію політичної поведінки.

Російські меншовики, бундівці, праві есери майже у всіх містах краю виступили проти встановлення Радянської влади, засуджували Жовтневу революцію, наполягали на рішучій підтримці Центральної Ради. Так, 1 листопада бюро Південного комітету Бунду надіслало всім своїм організаціям в Україні телеграму, в якій говорилося, що в наслідку кривавих боїв у Києві влада перейшла, «на щастя», до рук Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, до складу якого увійшов представник Бунду [13, 24].

Меншовики Києва відразу зайняли позицію активної підтримки «нової влади». 1 листопада на засіданні міської думи лідер місцевих меншовиків М. Балабанов говорив, що в обставинах, які утворилися в нашому краї може бути тільки влада Генерального Секретаріату [7]. 1-3 листо-

пада загальноміська конференція меншовиків Києва також заявила про підтримку влади ЦР [8]. Російські соціалісти вимагали замість влади більшовиків створити однорідне соціалістичне міністерство з представників від усіх соціалістичних партій, а в Україні, говорили вони, такою владою є Центральна Рада [2, 48].

Слід відмітити, що в Жовтневі дні не тільки меншовики-оборонці, а й меншовики-інтернаціоналісти виступили проти встановлення влади Рад. Так, Одеський комітет РСДРП (об'єд) в спільному засіданні з представниками партійних організацій Херсонської губернії 25 жовтня 1917 року постановив: «...спробу захопити владу більшовиками в Петрограді вважати сприяючою збільшенню анархії та контрреволюції. Тому необхідно відстоювати створення однорідного соціалістичного міністерства проти суто більшовистського» [19, 37-38].

Меншовики були впевнені в швидкій загибелі влади більшовиків і відновлення влади Тимчасового уряду. Тому меншовики Харкова, Одеси, Катеринослава та інших міст, виступаючи проти встановлення влади Рад, в той же час не поспішали визнати владу Центральної Ради в Україні [16]. Але по мірі того, як ЦР перетворювалася в осередок політичного життя України, меншовики почали чинити їй активну допомогу в боротьбі з більшовиками. Меншовики починають блокуватись з українськими соціал-демократами та есерами, щоб разом боротися проти Рад.

Якщо праві есери, меншовики та бундівці відчайдушно виступали проти встановлення влади Рад в Україні, то ліві есери Києва, Полтави, Одеси та багатьох інших міст визнавали, навпаки, неминучість Жовтневої революції, ухвалили рішення II Всеросійського з'їзду Рад про владу, землю, мир тощо, підтримували більшовицькі резолюції про встановлення Радянської влади на місцях, входили у створені більшовиками ревкоми, підтримували по ряду питань більшовиків.

Як же відносилися саме більшовики до Центральної Ради? Значна більшість більшовиків, які і тепер все ще вірили в революційний та соціалістичний характер ЦР, підтримали нову владу. Так, більшовики Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Миколаїва та інших міст зараз же визнали Центральну Раду крайовою владою по всій Україні. Але при цьому обумовлювалося реорганізування Центральної Ради за рахунок Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів [2, 48].

Така позиція більшовиків створювала дійсно унікальну можливість об'єднати зусилля двох різних таборів, злити два потоки – національний та соціальний в одне ціле заради побудови молодої української національної держави. Але Центральна Рада відмовилась від цієї пропозиції більшовиків. Рада стала на шлях конфрон-

тації і протиборства, боротьби з Радами робітничих, солдатських та селянських депутатів. Це була, на наш погляд, перша велика помилка Центральної Ради.

Враховуючи нову політичну ситуацію в країні і розуміючи необхідність більш рішучих дій по закріпленню своєї влади, Центральна Рада 7 листопада 1917 року прийняла свій знаменний III Універсал. Головне, що в цьому документі проголошувалося про створення Української народної держави: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою» [17, 127-128]. Це мало велике всесвітньо-історичне значення: уперше за 250 років український народ задекларував свою волю, своє право розпоряджатися всіма справами власної держави.

Про значення Універсалу так писав один із його творців Володимир Винниченко: «Тепер, нарешті, ми могли творити життя по нашому образу й подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Всі державні апарати переходили до рук Генерального Секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядження, вся військова сила підлягала його наказам... Все населення, вся демократія України дивилась на український уряд з надією і вірою» [3, 81].

В цілому текст III Універсалу мав явний про-соціалістичний характер. І це цілком зрозуміло, бо його створювали українські соціал-демократи та есери, які тоді ще широко вірили в свої соціалістичні догмати і знаходилися в ейфорії переможеної національної революції.

Проголошенню Універсала передувала внутрішня боротьба з неукраїнськими представниками в Центральній Раді, які вимагали чисельних поправок в тексті. Так, представники Бунда, меншовиків та есерів наполягали на тому, щоб в Універсалі було підкреслено прагнення України до єдності з Росією. Російські соціалісти також вимагали персонально – територіальну автономію для усіх національних меншин, і в першу чергу, для великорусів, євреїв та поляків. Російські меншовики висловили проти проголошення Української Народної Республіки. Так, представники меншовиків заявили, що РСДРП стоять на точці зору національного самовизначення, але тільки Загальноросійські Установчі Збори можуть встановити форми цього самовизначення. «Партія боїться, щоб від проголошення Універсалу не постраждала єдність революційного фронту» [15, 58].

Відомо, що меншовики з самого початку своєї діяльності завжди виступали за «єдну і неділиму» Росію, і тому їм були зайві ідеї створення української державності. Есери виступали за федерацію з Росією, але не з більшовицькою, і тому проголошення УНР вважали передчасним.

Таким чином, поіменне голосування Малої Ради в схваленні III Універсалу мало такий ре-

зультат: 42 члени – «за»; нікого «проти», 5 членів утрималось від голосування – це були російські соціал-демократи (меншовики) Кононенко і Балабанов, соціал-революціонери Скловський, Сараджиевта поляк Рудницький [11, 90].

В цілому, якщо раніше від лютого до жовтня головним водорозділом між правими та лівими соціалістами були питання про ставлення до війни і миру, Тимчасового уряду, коаліції з буржуазією, то тепер, після Жовтневої революції та проголошення УНР таким пробним каменем стали питання про відношення до Центральної Ради, більшовиків, корінних соціальних перетворень в соціалістичному дусі. Якщо праві меншовики та есери в цілому підтримували національну владу Центральної Ради, то ліві есери і меншовики, які відокремилися в самостійні партії лівих есерів та меншовиків-інтернаціоналістів, навпаки, рішуче підтримували, хоч з деякими застереженнями Радянську владу і більшовиків. Так завершився остаточний розкол партії меншовиків та есерів на дві частини, більше того – на дві партії.

В цілому в Україні після Жовтневої революції замість так званого «трикутника» влади, один кут якого був ліквідований, виникло тепер двовладдя. Одна – це національна влада Центральної Ради, яка 7 листопада 1917 року створила УНР. Друга – це Радянська влада. Між цими двома владами зараз же почалась жорстока і непримиренна боротьба за єдиновладдя.

Центральна Рада не визнавала декретів і законів Раднаркому, була проти їх здійснення в Україні. Раднарком також тривожив союз між Доном та Україною. 4 грудня 1917 року був проголошений Раднаркомом відомий «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», написаний В.Леніним і Л.Троцьким. З тексту бачимо, що РНК визнавав УНР: «Все, що стосується національних справ і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно». Саму ж Раду як «повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української Республіки» Раднарком не визнавав. Це був зовсім новий підхід до питання про владу в Україні. Виявилось, що Раднарком не ставив знака рівності між Центральною Радою і проголошеною нею УНР. Тому Маніфест був до українського трудящого народу, а Ультиматум-тільки Центральній Раді, від якої в дуже різкій формі вимагали не підтримувати контрреволюцію на Дону, фронті і особливо в Україні [10, 144].

Голова Генерального Секретаріату В.Винниченко і генеральний секретар міжнародних справ Шульгін негайно відповіли на ультиматум Раднаркому. Вони з обуренням писали: «Генеральний Секретаріат в заяві народних комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим

собі. Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада народних комісарів Великої Росії щодо Народної Української Республіки.» Усі вимоги Раднаркому були відкинута [18, 310-311].

Того ж дня, 5 грудня, О.Шульгін доповів Малій Раді про ультиматум і реакцію на нього українського уряду. Рада солідаризувалася з позицією уряду. Було вирішено припинити транспортування хліба на північ і негайно організувати власну грошову систему [17, 69].

Таким чином, на початку грудня 1917 року виріс гострий політичний конфлікт між Раднаркомом і Центральною Радою.

Безумовно, що це питання стало в центрі уваги на всіх крайових з'їздах і конференціях російських соціалістів. В умовах, коли після Жовтневої революції багато губернських есерів та меншовиків опинились фактично без постійного керівництва з боку ЦК своїх партій, а фракційна боротьба вносила багато плутанини в розробку єдиної політичної лінії, вони почали деякі кроки досягнення загальноукраїнського об'єднання своїх рядів, створення свого крайового постійного центру. Такі кроки були зумовлені, перш за все, створенням української державності, виникненням УНР, на території якої їм приходилося тепер діяти. З цією метою вони провели на початку грудня 1917 року крайові наради, або з'їзди у Києві.

Так 3-6 грудня 1917 року у Києві відбувся крайовий «Всеукраїнський з'їзд партії есерів». 30 делегатів були від 8-ми українських губерній. Вони представляли 70 тисяч есерів, а крім того ще 100 тисяч есерів було в діючій армії на Південно-Західному і Румунському фронтах [7].

На з'їзді переважали праві есери, чії рішення і були прийняті. Так, по головному питанню роботи з'їзду «Про відношення до українського руху та наша тактика», всупереч вимогам лівих есерів Терлицького (Полтава), В.Чернівського (Київ) виступаючих проти підтримки ЦР, яка «не виражає волі українського народу», з'їзд, по доповіді Л.Скловського (Київ) більшістю голосів прийняв резолюцію. Було прийнято рішення про визнання в Україні влади Центральної Ради, підтримку її політики і з'їзд послав своїх двох представників до її складу. З'їзд обрав також крайовий комітет із 8-ми чоловік тільки правої орієнтації. Ліві есери відмовились йти в комітет, тому, як казали вони, що в них є вже своя партія [8].

Водночас 3-5 грудня в Києві проходила також крайова нарада меншовиків України, на якій були присутні посланці Київської, Катеринославської, Чернігівської, Волинської, Полтавської, Херсонської губернських організацій, а також представники міської організації Києва та «Кримського союзу». Невелика чисельна пере-

вага була на боці правих меншовиків [14]. В центрі роботи наради меншовиків було питання «Про відношення до українського руху». Крім того, були розглянуті організаційні питання, обговорювалася платформа меншовиків на виборах в Українські Установчі збори, був затверджений список кандидатів в них.

Питання «Про відношення до українського руху» обговорювалося ще 2 грудня на нараді делегатів конференції. Меншовики –інтернаціоналісти при підтримці представників «центру» відмічали, що «Росія фактично розпалася... і іде процес створення федеративної республіки». В цьому процесі український рух «опинився в орожим до соціалістичної революції, зробив неможливою перемогу більшовиків в Україні». Виходячи з цього, меншовики – інтернаціоналісти робили такий висновок: «В теперішній час необхідна енергійна і активна підтримка Ради, активне співробітництво з українською демократією в справі державного будівництва України, участь представників партії в Генеральному Секретаріаті» [12, 28].

Друга точка зору висвітлювалася правими, меншовиками –оборонцями М.Балабановим та В.Дрелінгом і в своїх головних пунктах цілком співпадала з першою. Оборонці, як і інтернаціоналісти, позитивно оцінювали роль Ради в боротьбі з соціалістичною революцією та радянською владою. Вони також висловлювались за активну підтримку Центральної Ради, її Генерального Секретаріату, за тісне «співробітництво російської та української демократії». Але якщо ліві, меншовики –інтернаціоналісти були за створення федеративного устрою, то праві, меншовики – оборонці виступали проти федерації і були «За єдину і неділимую». З більшістю в один голос була прийнята резолюція правих [12, 28].

В центрі уваги на нараді встало питання про відношення до «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради». Ультиматум РНК був сприйнятий як «брутальніше» порушення Радянським урядом національних прав українців, як намагання втручатися у внутрішні справи України, як проголошення їй війни. Була прийнята резолюція «з питань про війну проголошену більшовиками Україні». В резолюції говорилося, що меншовики протестують проти «дій більшовитського уряду, висловлюють повну довіру Центральній Раді та обіцяють «рйшучу підтримку» Генеральному Секретаріатові в війні з РНК, більшовиками України. Нарада також прийняла рішення про необхідність створення крайового комітету меншовиків України [9].

Як бачимо, російські меншовики та есери дуже негативно відреагували на проголошення ультиматуму РНК Центральній Раді та виступили за цілковиту підтримку Центральної Ради.

Разом з тим слід відмітити, що на початку грудня 1917 року в загальноросійських партіях

меншовиків і есерів відбулися важливі події, які мали принципове значення для їх представників в Україні. Так, по-перше, ліві російські есери, з якими більшовики ще з жовтневих подій вели переговори з питання входження їх лідерів до Радянського уряду, погодилися на цю пропозицію, і переговори, нарешті, завершилися успіхом. 9 грудня 1917 року була укладена офіційна угода більшовиків і лівих есерів, згідно якої сім лівих есерів (із них двос – М.Алгасов і В.Карелін –впливові лідери лівих есерів Харкова), увійшли до складу Раднаркому. Ще 8 грудня Раднарком, ВЦК, ЦК партії більшовиків та інші впливові політичні організації звернулися з «Зверненням» до українського народу із закликком разом з російським народом виступити за встановлення влади Рад в Україні. Цей документ був підписаний також і ЦК партії есерів [1, 7-9]. Ці події мали великий вплив на лівих есерів України, які тепер міцно підтримували Радянську владу, співробітничали з більшовиками.

По-друге, 7 грудня 1917 року в Петрограді завершив роботу, почавшийся ще 30 листопада Надзвичайний з'їзд партії меншовиків, який повинен був розробити нову тактику в умовах радянської влади. Вперше з початку Лютневої революції в партії меншовиків на з'їзді значно переважали меншовики – інтернаціоналісти, тобто ліві, резолюція яких і була прийнята. Всупереч домаганням правих, ліві меншовики відмовились тепер від коаліції з буржуазією, виступили за співробітництво з більшовиками, проведення політики умовної підтримки Радянського уряду, який треба створити зі всіх соціалістичних партій, але тільки Установчими зборами. З'їздом був обраний новий ЦК, переважно з лівих, на чолі з добре відомим лідером меншовиків –інтернаціоналістів Ю.Мартовим [2, 54]. Такі рішення з'їзду мали велике значення і для меншовиків України, де також посилювався вплив лівих і значно послабилася довіра до правих меншовиків.

Згідно з даними мандатної комісії з'їзду, чисельність меншовистських організацій в Україні скоротилася з серпня до грудня майже вдвічі, а у великих пролетарських центрах Донецько-Криворіжського регіону втричі. Наприклад, Харківська організація меншовиків нараховувала в серпні – 3100, а тепер, в грудні – 1325чол., Макіївська – відповідно – 3000 і 1000. В цілому чисельність меншовиків складала на цей час 27-28 тис. чол. [2, 54]

Ось при таких політичних обставинах і новому співвідношенні політичних сил 11-12 грудня 1917 року відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. У ньому взяли участь більше як 200 делегатів від 90 Рад України. Більшість на з'їзді була за більшовиками, яких підтримували ліві російські і українські есери та соціал-демократи. Праві есери та меншовики склали всього 13 чоловік.

З доповіддю про поточний момент виступив лідер більшовиків краю Артем (Сергеев). З'їзд заявив про скинення влади в Центральній Раді, проголосивши про встановлення Радянської влади у краї і проголосив Україну республікою Рад, тобто Українською Радянською республікою. Разом з тим проголошувалося, що Радянська Україна знаходиться у федеративних зв'язках з Російською Радянською республікою, що відповідало бажанням трудящої частини українського народу. З'їзд обрав Центральний Виконавчий комітет (ЦВК) Радянської України у складі 41 чоловіка, в який увійшли 35 більшовиків, 4 лівих російських есери, 1 лівий український есер і 1 меншовик-інтернаціоналіст. Головою ЦВК був обраний лівий український соціал-демократ Є.Медведев. Незабаром був створений перший робітничо-селянський уряд України – Народний Секретаріат [13, 260-263]. Багаточисельні факти переконливо свідчать, що повідомлення про оголошення України Радянською Республікою було з радістю зустрінуто більшістю трудящих мас України. Про те українські соціалісти та кадети дуже вороже реагували на встановлення Радянської влади в Україні [13, 256-268].

Таким чином, в Україні тепер діяли дві різні політичні влади, два уряди. Один – Народний Секретаріат, уряд Української Радянської республіки у Харкові, другий – Генеральний Секретаріат Центральної Ради, уряд Української Народної Республіки у Києві. Між цими двома владами зараз же почалася збройна боротьба за єдиновладдя. І ця збройна боротьба між двома владами тривала протягом всіх трьох років громадянської війни, а ідейно-політична – протягом всіх подальших десятиріч ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 – апрель 1918). – К., 1962.
2. Ветров Р. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925). – Дніпродзержинськ. 1997.
3. Винниченко В. Відродження нації. Т. 2. – Київ-Відень. 1920.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993.
5. Земля и воля (Харьков). – 1917. – 9 декабря.
6. Земля и воля (Харьков). – 1917. – 13 декабря.
7. Киевская мысль. – 1917. – 3 ноября.
8. Киевская мысль. – 1917. – 4 ноября.
9. Киевская мысль. (газета правоменьшевистского оборонческого направления). – 1917. – 8 декабря.
10. Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 36.
11. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1994.
12. Партийные известия. Орган орг. комитета: с сентября 1917 – орган ЦК партии меньшевиков. – 1918. № 1-2.
13. Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні. Т. 1. – К., 1967.
14. Рабочая жизнь (Орган Киевской организации меньшевиков). – 1917. – 8 декабря; Наша борьба (Орган губернского комитета Ектеринославской организации меньшевиков). – 1917. – 12 декабря.
15. Рафес М. Два года революции на Украине. Эволюция и раскол Бунда. – М., 1924.
16. Социал-демократ (Орган Харьковского комитета меньшевиков). – 1917. – 27 октября; Борьба (Орган Екатеринославского комитета меньшевиков). – 1917. – 28 октября.
17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. – К., 1997.
18. ЦДАГО. ф5. Оп. 5-1. Спр. 16.
19. ЦДАГО. ф. 265. Оп. 1. Спр. 1.

Взагалі проголошення Української Народної Республіки стало визначною подією в історії України, яка знаменувала відродження української державності. Це було продовженням українського історичного державотворення (Київська Русь, Козацька Республіка) в новому суспільно-політичному єднанні.

Сьогодні вже не підлягає сумніву, що Центральна Рада має великі заслуги перед українським народом. Протягом свого нетривалого існування, долаючи величезні труднощі, вона пробудила його від рабської покори і пасивності, підняла на національно-визвольну боротьбу за відродження своєї давно втраченої державності, створила суверенну Українську Народну Республіку. Саме при ній було закладено основи майбутнього політичного, суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України, що ґрунтувався на засадах як найширшої демократії, свободи, справедливості. Невипадково нинішній процес будівництва незалежної Української держави багато в чому ґрунтується саме на досвіді державотворчої діяльності Центральної Ради.

Що стосується російських соціалістичних партій, то жовтневі події, а особливо проголошення Української Народної Республіки, неминуче сказалися і на корінній зміні внутрішнього становища в партіях меншовиків та есерів, в яких остаточно завершився розкол на правих та лівих. Якщо ліві есери і меншовики активно підтримували Радянську владу і більшовиків, то праві, навпаки, рішуче підтримували і захищали національну владу Центральної Ради, дивлячись на неї як на опору у боротьбі з більшовизмом.

ВОЛОСНИК Ю. П.

ПІДПРИЄМЦІ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНИЙ АППАРАТ У РОКИ НЕПУ

Волосник Юрій Петрович – докторант кафедри історії Росії Харківського національного університету, кандидат історичних наук

Сьогодні, коли в Україні створюється ринкова економіка, актуального значення набуває дослідження проблеми взаємовідносин між представниками ділових кіл і чиновниками державного апарату. Певну допомогу в цьому плані може надати ретроспективне вивчення того багатого, хоча й неоднозначного і суперечливого досвіду розвитку взаємовідносин між новою буржуазією та радянським держапаратом, що був накопичений в роки непу.

Дана тема знайшла певне відображення у вітчизняній історіографії [1, 5, 14, 20, 21]. Але багато питань потребують конкретного вивчення, особливо з урахуванням тих суттєвих змін, що відбулися у вітчизняній історичній науці протягом останнього десятиріччя.

У роки непу успішне здійснення підприємницької діяльності та функціонування підприємця як господарюючого суб'єкта часто багато в чому залежало від того, як складалися у повсякденному житті його взаємовідносини з представниками державної влади і передусім місцевих фінансових, контролюючих, господарських і адміністративних органів. Ця тісна залежність підприємців від держави, що проявлялася і в дореволюційний період, багаторазово посилювалася в радянських умовах. В.І. Ленін і більшовики, які робили ставку на побудову безринкової моделі соціалістичного суспільства, в умовах кризи «воєнного комунізму» змушені були легалізувати ринок і підприємництво, допустивши плюралізм різних видів власності. Але відмовившись від проведення політичних реформ, Ленін і РКП(б) не забезпечили ні політичних, ні правових гарантій приватної власності неупників та їх підприємницької діяльності. Соціально-детерміноване свавілля відносно приватних підприємців (особливо дрібних) і відкрите зневаження їхніх інтересів, традиційно характерні і для дореволюційної бюрократії, в умовах «диктатури пролетаріату» з її класовим принципом повинні були багаторазово зрости і фактично стали неминучими [2, 12].

Цьому сприяла низка чинників. Передусім потрібно сказати про те, що незважаючи на проголошений курс нової економічної політики абсолютна більшість вищих керівників РКП(б) і радянської держави (а в Україні практично все вище партійно-радянське керівництво на чолі з Д.З.Лебедем), не кажучи вже про функціонерів середньої і нижчої ланки і рядову партійну масу, не прийняли неп з

її навіть істотно усіченими ринковими відносинами*.

Знаходячись в обставинах найжорстокішої економічної і соціально-політичної кризи, номенклатура не бажала навіть частково втрачати своєї влади над економікою і розлучатися із звичними марксистськими догмами про побудову безринкової планово-розподільної економіки. За цих умов в діяльності представників партійно-радянського апарату, які були провідниками рішень вищого керівництва, систематично просто не могли не виявлятися «рецидиви» часів воєнного комунізму, до духу і методів якого була так схильна більша частина номенклатури.

Зрозуміло, В.І.Леніна також важко запідозрити в «любві» до ринку і приватнопідприємницької діяльності, хоч він, будучи творцем непу, і закликав більшовиків (на XI з'їзді РКП(б) в березні 1922 р.) «некомуністичними руками будувати комунізм» [15, т. 45, 98]. Але одночасно від «бойових органів Радвлади і передусім від Наркомюста Ленін вимагав визнавати лише державний капіталізм, а тому «...обмежити, приборкувати, контролювати, ловити на місці злочину, карати переконливо усякий капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму...» Для рішення цієї задачі націлював НКЮ «підтягнути, струсити, перетряхнути нарсуди і навчити їх карати безпошадно, аж до розстрілу, і швидко за зловживання новою економічною політикою» [15, т. 45, 98; т. 44, 397]. Таким чином, по відношенню до нової буржуазії, яка тільки народжувалася і якій відводилася другорядна роль, здійснювалася класова політика подвійних стандартів. Допустивши легалізацію приватнопідприємницької діяльності, вождь РКП(б) і в ринкових умовах непу вважав за необхідне «розширити застосування державного втручання в приватноправові відносини»; розширити пра-

* Н.Вольський (Валентинов) – колишній працівник ВРНГ (меншовик) і фактичний редактор «Торгово-промислової газети» – приводить виступи В.І.Леніна на одній з партійних нарад початку непу. Звертаючись до високопоставлених партійних функціонерів, Ленін говорив: «Коли я вам в очі дивлюся, ви всі неначе згодні зі мною і говорите так, а відвернувшись, ви говорите ні. Ви граєте зі мною в хованки» [3, 68]. Редактор газети «Известия» Ю.Стеклов, зі слів Н.Валентинова, зробив типову заяву: «Навчіться торгувати» – мені здавалося, що я швидше губи собі обріжу, а такого лозунга не викину. З прийняттям такої директиви треба цілі розділи марксизму від нас відрізати» [3, 67].

во держави відмінати «приватні договори»; застосовувати до «цивільних правовідносин» нашу революційну правосвідомість» [15, т. 44, 398]. Щоб «неповський» капіталізм був «вишколений» і «пристойний», Ленін вже взимку 1922 р. вимагав від наркома юстиції Д.І.Курського організувати ряд зразкових судових процесів і карати підприємців за зловживання непом «не ганебно-безглуздим, «комуністично-тупоумним» штрафом в 100-200 мільйонів, а розстрілом...» [15, т. 44, 397, 400]. Дані класові установки Леніна були втілені в повсякденній діяльності партійно-радянського апарату в центрі і на місцевому рівні. У зв'язку з цим відомий економіст і публіцист (один з ідеологів воєнного комунізму) Ю.Ларін писав в 1923 р. про «атмосферу робочої диктатури, розливу в країні» і про «неписану конституцію», які в радянських умовах реально (а не декларативно) визначали становище нової буржуазії в період непу [14, 54].

Неприйняття партійно-радянською номенклатурою приватнопідприємницької діяльності непманів не випало з уваги і такого тонкого спостерігача як відомий англійський економіст Джон М.Кейнс. Побувавши в 1925 р. в Радянському Союзі, він написав книгу про свої враження від неписької Росії: «Система начеб-то ніяк не забороняє торгівлі і посередницькі операції. І політика начебто їх не стримує, але займатися ними вважається або небезпечним, або негостим і ганебним. Приватні торговці – свого роду дозволені законом знедолені, як євреї в середні віки: тим, у кого є схильність до торгівлі, створена видимість віддушину, але вона не вважається природним схвальним заняттям звичайного громадянина» [11, 41].

Низький загальний культурний і освітній рівень представників радянського державного (і партійного) апарату, якість кадрів якого виявилася нижче дореволюційного «буржуазного» (на що неодноразово вказував В.І.Ленін в своїх останніх листах і статтях), в умовах, коли абсолютно більша частина колишніх «експлуататорів» і пов'язаних з ними культурних верств населення була відчужена від управління виробництвом і суспільством, був ще одним істотним чинником, що перешкодив як перебудові стосовно до нових обставин діяльності держaparату, так і елементарному розумінню радянськими чиновниками місця і ролі приватного підприємства в ринкових умовах [15, т. 45, 347, 357, 441]. У зв'язку з цим, характеризуючи стан партійних кадрів, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У на початку 20-х років зазначав, що в партії є групи членів робітничо-селянського походження, виховані виключно в умовах воєнного комунізму на роботах, які не давали їм можливості отримати яку-небудь спеціальність, в умовах непу, коли спеціалізація і кваліфікація є основними вимогами, що пред'являються до члена партії, вони мало або повністю непридатні для

використання [13, 220-221]. Навіть в такому всевладному контролюючому органі, яким в роки непу була НК-РКІ, в ряді її губернських організацій в Україні нараховувалося до 50-70% співробітників, що не відповідали своєму призначенню [23, ф. 539, оп. 1, од. зб. 74, арк. 77].

Згідно з матеріалами перепису держaparату в Україні, навіть до кінця непу (на 1 жовтня 1929 р.) вищу і середню освіту мали тільки 37,5% радянських службовців, тоді як 54% мали нижчу, т.з. домашню освіту. Серед вищого керівного складу становище з освітнім рівнем було ще гірше, оскільки серед його представників 80% не мало навіть середньої освіти [17, XXVIII]. Серед депутатів місцевих органів влади республіки (зокрема, міськрад) в період, що розглядається, нараховувалося 80% осіб, що мали тільки початкову або домашню освіту. Вищу освіту отримали лише 4% депутатського корпусу [5, 52]. Постійне дроблення і спрощення управлінських функцій з тим, щоб вони виявилися доступними елементарно грамотному пролетареві, практичне втілення ленінської ідеї про «кухарку», що уміє управляти державою, привело до розбухання держaparату, але не сприяло появі досвідчених кадрів управлінців-фахівців. Дефіцит досвідчених і просто грамотних кадрів породжував як в центрі і особливо на місцях некомпетентність і непрофесіоналізм і самим негативним чином позначався на рівні рішень, що приймалися владою з складних питань розвитку приватного підприємства, його кредитування і оподаткування, посилював схильність влади до прийняття «простих» (і, по суті, адміністративно-натискних) рішень і заходів, що нерідко носили популістський характер.

За роки непу апарат диктатури пролетаріату швидко відродив найгірші риси дореволюційної російської бюрократії: неповороткість, тяганину, безініціативність, корупцію і колосальну писанину, оскільки центральним установам було необхідно в численних інструкціях, циркулярах і листах скрупульозно роз'яснювати слабокомпетентним кадрам на місцях, що і як потрібно робити [18, 75].

В умовах адміністративної зарегульованості економіки, за допомогою якої радянська держава, виходячи з класових пріоритетів, мала намір жорстко контролювати і регламентувати всі сторони підприємницької діяльності і ринку загалом, створювалася сприятлива основа для корупції партійно-державного апарату. Щоб обійти обмежувальні закони і положення, отримати вигідні підряди і постачання, взяти в оренду прибуткове підприємство або торгове приміщення, придбати дефіцитні товари, отримати податкові пільги або кредити і т.ін., підприємці систематично були вимушені вдаватися до різних форм підкупу посадових осіб. Ситуація з корупцією в держaparаті і «розбазарюванням» держвласності в значній мірі усклад-

нялася тією обставиною, що частина радянських службовців, які до революції були приватними підприємцями, будучи призвані на держслужбу в госпоргани і на націоналізовані підприємства в роки воєнного комунізму (в зв'язку із законом, що діяв тоді про загальну трудову повинність), з початком непу прагнула знову відновити свій колишній статус підприємця і зайнятися підприємницькою діяльністю, для чого активно використовувала своє службове становище з метою накопичення необхідного початкового капіталу.

У зв'язку з цим, констатуємо ситуацію, що склалася, один з керівних функціонерів НК-РСІ в середині 1923 р. був змушений з гіркотою записати: «якщо перевірити походження угод (держустанов з приватними підприємцями), то виявиться, що в основі укладення більшості з них лежить протекція, знайомство, зв'язки і особиста зацікавленість службовців держустанов і підприємств» [9, 90]. Д.М.Кейнс зазначив, що в СРСР «...не існує інших можливостей великих прибутків, крім тих, які пов'язані з певною часткою ризику повсюдних хабарів і розкрадання. Вони в Росії не зникли, навіть почастишали, хоч будь-хто, що примушується до них своїм марнотратством, наражається на серйозну небезпеку викриття і покарання, включаючи смертну кару» [11, 41].

Внаслідок початої ударної кампанії по боротьбі з корупцією (а саме в такі форми частіше за все і виливалася протидія цьому соціальному злу) тільки за рік – 1 жовтня 1921 р. по 1 жовтня 1922 р. в ревтрибунали УСРР (губернські і залізничні) поступило 1276 справ про хабарництво і здиранство з боку посадових осіб. З цього числа більше ніж половина всіх справ були припинені виробництвом. Репресії відносно винних були жорсткими. З загального числа 294 осуджених за цей злочин губревтрибунали засудили до розстрілу 7,4% і до позбавлення волі – 76,3%; залізничними трибуналами до розстрілу засуджено 2,7%; 71,3% – до ув'язнення [19, XVI-XVII, 4-6].

Найбільш враженими хабарництвом ланками в цей час були залізничні службовці та податківці. Уже в 1922/23 р. з фінансових органів УСРР було звільнено 632 чол. як ненадійні та скомпрометовані [22, 139]. Для отримання оперативної інформації за діяльністю працівників податкових органів ДПУ УСРР з січня 1925 р. зобов'язало свої окружні відділи «взяти під свій невисипуший нагляд всі низові апарати наркомфіна і... очистити їх від бур'яну, яким вони виявилися засміченими». Місцеві органи ДПУ повинні були «збирати необхідні для цього компрометуючі матеріали» на працівників райфінвідділів [7, 136].

Але корумпованими виявилися не лише залізничні та фінансові службовці, але й представники інших ланок державного та господарського апарату. Проте влада вбачала корінь цього

зла не в реальних умовах радянської дійсності, а виходячи з пануючих класово-ідеологічних догм, вважала головною причиною корумпованості апарату те, що носіями цього явища в держапараті були кадри дореволюційного чиновництва, що перебували на радянській службі, або «класово-чужі» і «класово-ворожі» елементи, що різними шляхами проникли в апарат державної влади. Для боротьби з ними широко застосовувались чистки, що періодично проводились у 20-і роки органами НК-РСІ.

Крупномасштабна чистка держапарату була проведена в кінці 1924 – на початку 1925 рр. Внаслідок чистки в Одеській губернії з 26,5 тис. службовців, перевірених комісією, за чисткою позбавилися роботи більше за 20% складу, звинувачені в різних зловживаннях [16, 1925, 5 травня]. На Катеринославщині з 7000 перевірених службовців було знято з роботи 12%, серед яких переважали колишні торговці, заводчики, власники шахт і священослужителі [16, 1925, 15 лютого]. У Харкові з 14,5 тис. перевірених службовців було звільнено 8,4%, серед них велика кількість т.з. «класово-чужих» елементів, а четверту частину звільнених склали «політично неблагонадійні особи» [16, 1925, 5 травня]. Взагалі, в 1924-25 рр. внаслідок чисток НК-РСІ в Україні з перевірених 94 169 службовців було «вичищено» 10 209 чол. (або 10,8%). Як відмічалось в звіті НК-РКІ УСРР з числа звільнених на першому місці стояли особи, які «за своїм соціальним становищем в минулому і сучасному (торговці, поміщики і т.п.) вороже відносилися до Радвлади», а на третьому місці знаходилися особи, які використали службове становище в особистих інтересах і інтересах заможних верств населення» [10, 337]. Однак потрібно зазначити, що періодичні чистки як засіб поліпшення держапарату не приводили до бажаного результату, оскільки не усували причин, що породжували посадові злочини і корупцію. Ефект чисток був незначним, незважаючи на їх широкий масштаб і суспільний резонанс. Більш того, «вичищаючи» з апарату кваліфікованих фахівців з числа «колішніх» чиновників і «експлуататорів» (кількість яких в радапараті УСРР складало наприкінці 20-х рр. всього 10,1 тис. чол., або 6% від загального числа службовців), РСІ часто сприяла погіршенню якості складу держапарату, оскільки вакансії, що звільнилися, нерідко заповнювалися малоосвіченими «висуванцями» [17, XXIV].

Періодична преса того часу – центральна і місцева – регулярно інформувала про факти корупції, безгосподарності, розкрадання, випадки розкладання апарату, про всі «гучні» судові процеси, пов'язані з даними явищами. В умовах відносної відкритості 20-х рр. такі факти не приховувались від громадськості (передусім пролетарської її частини). Це робилось передусім з пропагандистськими цілями, щоб показати обличчя підступного «класового ворога» і його по-

сібників (агентів) з держaparату, для висвітлення активної і успішної боротьби радянської держави проти приватнокапіталістичної стихії, що загрожувала підвалинам «пролетарської диктатури».

Починаючи з 1925 р. тема корупції в адміністративних, правоохоронних і судових органах і матеріали про зв'язки працівників цих відомств з приватними ділками-підприємцями отримує досить широке в порівнянні з попереднім періодом висвітлення в центральній і місцевій пресі. Особливо широкий суспільний резонанс викликали такі «гучні» судові процеси над керівними працівниками міліції, суду і відповідальними працівниками окружної і районної влади, як: «Справа київської губернської міліції», «процес харківських судових працівників», «Бердянська справа», «справа Хмельницького райвиконкому», «процес сумських судових працівників», «репкінський гнійник» та інші, що відбулися в Україні наприкінці 1925-1926 рр. Дані судові процеси, які проходили вже в умовах розпочатого наступу на приватний капітал, розкрили явища, що були надзвичайно поширені і міцно укорінилися в радянському апараті, такі як: корупція, перевищення влади, посадові злочини, розкрадання і розтрата і, що особливо вважалось небезпечним з точки зору класової ідеології, тісний зв'язок з приватними підприємцями, надання їм різних пільг за хабарі і послаблення встановлених державою обмежень в їх діяльності. Так, ДПУ УРСР під час розслідування «справи київської губернської міліції» виявило, що з приходом до керівництва київською міліцією Ф.Коваленко, починаючи з 1922 р. і до 1925 р. включно, в губернському і районному апаратах стала складатися «нездорова» атмосфера. Набули широкого поширення розкрадання і розтрата виділених міліції державних коштів. У той же час пишним цвітом розквітла корупція. Головним хабарником був сам начальник київської губміліції Ф.Коваленко. Він зі своїм заступником Фрадью і начальником карного розшуку Горським систематично отримували від різних осіб (в тому числі від підприємців) цінні речі, золоті вироби, гроші. Начальники райвідділів міліції Менабде, Карпов, Петров і інші регулярно робили Коваленко підношення продуктами, вином і грошима. Районні начальники міліції в свою чергу через міліцейських дільничних наглядачів отримували «подарунки» від приватних торговців і власників ресторанів. Один з крупних підприємців, власник готелю «Марсель» у Києві Гельфанг особисто неодноразово дарував дружині Коваленко і його заступника Фрадью золоті прикраси і багато інших цінних речей. За це міліцейські начальники «оберігали» готель Гельфанга, хоч і чимало знали про зловживання, що відбувалися там. Крім того, Коваленко закуповував у приватних торговців спорядження для міліції за значно завищеними цінами, отримуючи за це від них

хабарі. Усього за обвинуваченням у справі було пригнано 139 чол. і викликано 120 свідків. З числа обвинувачених, що проходили у справі 61 чол. – службовці міліції і адміністративного управління губвиконкому (в тому числі 10 начальників райвідділів міліції, 10 службовців центрального апарату губадмін-управління, 25 дільничних наглядачів міліції, 5 співробітників карного розшуку і т.д.), 31 приватний підприємець і торговець та інші. Сам Ф.Коваленко в момент арешту покінчив життя самогубством (застрелився). Чотирьох керівників губміліції суд засудив до розстрілу, 30 підсудних були виправдані, інші «отримали» різні (в основному тривалі) строки ув'язнення [16, 1926, 16 січня; 20 січня; 13 квітня; 22 квітня; 29 травня; 30 травня; 16, 1926, 10 квітня].

Восени 1926 р. – взимку 1927 р. виізною сесією Верховного Суду УРСР була осуджена група колишніх відповідальних працівників м. Бердянська і округа – голова Бердянського окрвиконкому Тітов, керівник окрвноторга Бро, начальник адмінвідділу Жебеленко, секретар окрвиконкому Красногоров (т.зв. «Бердянська справа», як її охрестили газети). Їм інкримінувалися зв'язок з приватними підприємцями, зловживання владою, хабарництво, «моральне розкладення» (пияцтво, бійки) тощо [4, 1926, 29 жовтня; 1927, 13 січня].

Практично в один час з названими судовими процесами пройшли в 1925-27 рр. «гучні» судові процеси у справі: «Укрсільмаштреста», «Укрмута» (Українського мукомельного тресту), Харківського відділення ВТС (Всесоюзного текстильного синдикату), «Укртоспосередника», Кременчугського філіалу Промбанку, Харківського орендного і будівельного відділів комунального господарства окрвиконкому та інш. [16, 1925, 1 січня; 1926, 15 жовтня, 19 жовтня, 3 листопада; 4, 1926, 8 вересня; 1927, 14 жовтня]. В цих справах фігурували десятки (якщо не сотні) корумпованих чиновників і приватних підприємців-хабародавців. У той же час дані факти свідчили, що зміцнілий за роки непу приватнопідприємницький сектор прагнув таким шляхом забезпечити політичні гарантії своїх економічних інтересів**.

** Цікаво зазначити, що деякі сучасні дослідники, що вивчають характер взаємодії держави і підприємницьких структур в умовах перехідної економіки, вказують на такий закономірний феномен, як взаємопроникнення держави і підприємницьких структур на рівні конкретних персоналій. При цьому представники приватного капіталу прагнуть різними шляхами асимілюватися з державними структурами (або ж увійти до складу владних структур з метою зміцнити своє становище), а представники державного апарату – використати своє становище з метою первинного накопичення капіталу. Таке взаємопроникнення має деструктивні наслідки для формування ринкових відносин [12, 10-11].

Таким чином, відносини, що склалися між підприємцями і представниками державного апарату в Україні в роки непу, набули досить складного, суперечливого і напруженого характеру. Радянсько-партійне чиновництво з явною недовірою і неприхованою ворожістю ставилось до підприємницької діяльності непманів, підозрюючи останніх у намірах реставрувати (в купі з іншими представниками «контрреволюційних сил») в країні капіталістичний лад. Стан відносин, що склалися, був обумовлений, насамперед, антиринковими («антикапіталістичними») ідеологічними догмами державної партії та класовою спрямованістю політики радянської держави щодо представників знову виниклої буржуазії. Серед інших чинників, що суттєво вплинули на стан цих відносин, слід вказати на прихильність більшої частини (особливо нижчої та середньої ланки) радянсько-партійного апарату духу та методам воєнного комунізму. Рецидиви воєнно-комуністичних методів буквально наповнювали всю практику стосунків чиновників держапарату з представниками ділових кіл, де завуюючи існуючу в країні видимість декларованих радянським законодавством прав підприємців, суттєво гальмуючи розвиток приватної ініціативи і підриваючи і без того слабку довіру підприємців щодо намірів і дій влади. Надто низький загальнокультурний та освітній

рівень радянського чиновництва (особливо місцевих органів влади) та їх некомпетентність і непрофесіоналізм при вирішенні складних соціально-економічних питань негативно впливали на рівень прийнятих рішень, особливо тих, що безпосередньо торкалися розвитку приватно-підприємницької діяльності.

З іншого боку, неп створив умови для розвитку корупції в середовищі радянського чиновництва різних ланок держапарату. Представники новонародженої буржуазії, прагнучи уникнути «червоного» чиновницького свавілля або їхнього некомпетентного втручання у свою комерційну діяльність, обійти чисельні класові обмеження приватної ініціативи в різних сферах економіки, а також намагаючись забезпечити політичні гарантії своїх економічних інтересів і власності, активно і досить успішно здійснювали багаточисельні спроби зрощування (на персональному рівні) з представниками партійно-радянського апарату. Для цього непмани широко застосовували різноманітні форми підкупу, особисті зв'язки, непотизм, користувались багатим арсеналом засобів впливу, що був напружаний ще з дореволюційних часів, оскільки інших можливостей для дійового захисту своїх інтересів у підприємців за умов існування однопартійної «диктатури пролетаріату» з її класовими засадами практично не існувало.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архипов В., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е - начало 30-х годов. - М., 1978.
2. Барышников М.Н. Деловой мир России: Историко-биографический справочник. - СПб, 1998.
3. Валентинов Н. (Вольский Н.). Новая экономическая политика и кризис в партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время нэпа: Воспоминания. - М., 1991.
4. Вісті ВУЦВК: Орган ВУЦВК.
5. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. 20-е - 30-е годы. - К.; Одесса, 1990.
6. Державний архів Харківської області (ДАХО).
7. Дукельский С. ЧК на Украине. - Chaldize Publications and Canadian Institute of Ukrain Studies, University of Alberta, 1989.
8. ЗУ УСРР.
9. Известия рабоче-крестьянской инспекции. - 1923. - № 6-7 (июнь-июль).
10. Итоги работы ЦКК и Рабкрин Украины за 1924-25 гг. - Харьков, 1925.
11. Кейнс Джон М. Из России с надеждой //Новое время. - 1990. -№ 33.
12. Корнівський О.Г. Недержавні інвестиції у перехідній економіці інверсійного типу: Автореф. ...канд. економ. наук. -Харків, 2000.
13. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996.
14. Ларин Ю. Итоги, пути и выводы новой экономической политики. - М., 1923.
15. Ленін В.І. Повн. збір. творів.
16. Пролетарий: Всеукр. раб. газета: Орган ЦК КП(б)У и ВЦСПС.
17. Радянський апарат УРСР (Перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р.) //Статистика України. № 188. - Харків, 1930.
18. Секушин В.И. Отторжение: НЭП и командно-административная система. - Л., 1990.
19. Суд и преступность на Украине в 1921/22 гг. //Статистика Украины. № 29. Серия VIII. Моральная статистика. - Вып. 1. -Харьков, 1923.
20. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа. Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. - Л., 1969.
21. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки. Классовая борьба в городе и государственный аппарат. - М., 1930.
22. Финансы Украины: Обзор деятельности Наркомфина в связи с общим состоянием народного хозяйства УССР. - Харьков, 1924.
23. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦГАВО) України.

И. В. ТЕРЛЕЦКАЯ

СТАЛИН И СТАЛИНИЗМ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ИСТОРИОГРАФИ ПЕРИОДА 1991–2001 ГГ.

Терлецкая Ирина Владиславовна – доцент кафедры политологии Днепропетровского национального университета, докторант кафедры украинской истории и этнополитики, кандидат исторических наук

Тема сталинизма всегда была острой, дискуссионной и, можно сказать, болезненно-неоднозначной для советского и постсоветского общества и исторической науки. Несмотря на большой интерес к данной проблематике и объемный массив научной, публицистической и художественной литературы, вышедшей за период 1987–2001 гг., на наш взгляд, преждевременно ставить точку в научном поиске и осмыслении явления сталинизма и личности самого Сталина. Эта тема актуальна и сегодня и имеет как научно-познавательное, так и политическое значение. Свидетельством неугасающего интереса к проблематике являются новые публикации, появившиеся за последние пару лет в России, Китае, США и других странах. Особенно явным стал интерес к личности Сталина и его государственной политике в России на протяжении последних двух лет, когда в прессе появился целый ряд публикаций откровенно просталинского характера. Наблюдается политика реабилитации государственной деятельности Сталина, причем такая тенденция характерна не только для политических кругов левого и национал-патриотического направления, но и для ряда российских историков, обществоведов. И в публицистике, и в некоторых научных изданиях в нынешней России Сталин предстает как мощный государственный деятель, сравнимый разве что с Петром Великим, «собирателем» земель российских. Происходит переоценка некоторых ценностей, позиций, в том числе и исторического прошлого. В отличие от былых тенденций полного отмежевания и полного «разгрома» советского периода в истории России, особенно эпохи сталинизма, сегодня наблюдается попытка создать преемственность между прошлым и настоящим, возрастает интерес к политике Сталина как государственного деятеля. Как сам Сталин в свое время возродил интерес общественности к личностям И. Грозного и Петра I, так сегодня усиливается интерес к «великому вождю». Государственность, патриотизм, консолидация, великая миссия русского народа и Сталин как символ великой Победы и упомянутых выше ценностей становятся все более популярными идеологемами, вокруг которых «собираются» политические и социальные круги российского общества. В Украине таких изменений и явлений политического и духовно-идеологического характера не наблюдается, поэтому и возобновление интереса к теме сталинизма пока что нет.

Новый этап в историографии проблемы начался с 1991 года, когда Украина, Россия, Белоруссия стали самостоятельными, независимыми государствами, также как и другие бывшие республики СССР. Прежний Союз и вся общественно-политическая система, именуемая социализмом, рухнули. В постсоветских странах началось формирование новой политической системы, новых идеологием, новых экономических основ. Все это, безусловно, сказалось и на развитии исторической науки. Перед историками встали задачи пристального изучения прежде всего отечественно-национальной истории, вскрытие ее «белых пятен». Тема сталинизма в целом несколько «померкла», хотя и продолжала быть одной из излюбленных для исследователей. В период 90-х гг., на наш взгляд, можно выделить два этапа в историографии вопроса: 1991–1996 гг.; вторая половина 90-х – по сегодняшний день.

В период 1991–96 гг. одной из наиболее злободневных стала проблема преодоления тоталитаризма – его методов всеобщего государственного контроля и давления во всех сферах. Поэтому тема сталинизма как разновидности тоталитарного режима была актуальной. В эти годы стало популярным проводить аналогии между двумя тоталитарными режимами – фашистским и сталинским. Более того. Распространилось мнение, что фашистский режим был жесток к чужим, но заботился о своих, а вот сталинский – не щадил, прежде всего, своих, поэтому он еще хуже. Показательной в этом отношении была международная научная конференция, посвященная проблемам тоталитаризма, состоявшаяся в Харькове в 1993 году. На ней говорилось о том, что Ленин и Сталин, Муссолини и Гитлер были сделаны из одного материала и из одного материала «лепили» действительность – материала ненависти [30]. Таким образом, между фашизмом и социализмом, Сталиным и Гитлером ставились абсолютные знаки равенства.

В другом из выступлений докладчик ссылался на слова Геббельса, сказанные в 1926 году: «По-моему, ужасно, что мы (нацисты) и коммунисты колотим друг друга... Где и когда мы сойдемся с руководителями коммунистов?» [16, 9]. В то же время ученые пытались проанализировать, что есть тоталитаризм, что есть командно-бюрократическая система и что же было при Сталине. В частности, ряд ученых считали, что в СССР тоталитаризм существовал преимуще-

ственно в сталинскую эпоху, а именно с середины 30-х гг. и до 60-х гг. А до середины 30-х и с начала 60-х в СССР доминировали бюрократические тенденции. Необходимо обратить внимание еще на один тезис, прозвучавший на упоминавшейся конференции, который также стал весьма распространенным в обществе. Речь идет об идейных истоках тоталитаризма. Один из докладчиков утверждал, что идейной основой, истоком тоталитаризма при Сталине была экономическая теория Маркса [7]. Сопоставление Сталина и Гитлера стало излюбленной темой и в исторической литературе, рассматривающей тему Великой Отечественной войны. Авторы отмечают, что Сталин активно сотрудничал с фашистским режимом в предвоенный период, вел переговоры с правительством Гитлера и был уверен, что найдет с ним общий язык. Проводятся аналогии между действиями, даже психологией двух вождей. Некоторые авторы выдвигали версию о том, что сам Сталин собирался напасть на Германию [36]. Обращает на себя внимание такой факт. Если в начале 90-х до распада Союза имя Сталина ставилось в один ряд с Черчиллем, Рузвельтом, Де Голлем с теми, кто боролся против фашизма, то после 1991 года все чаще даже в названиях книг Сталина ставят рядом с Гитлером, Муссолини или Наполеоном – теми, кто боролся против России. Сравним: «Сталин. Рузвельт. Черчилль. Де Голль: политические портреты» (Минск, 1991) и «Диктаторы в зеркале медицины: Наполеон, Гитлер, Сталин» А.Ноймара (Ростов-на-Дону, 1997). Одна из версий предполагала возможность такой войны с целью «внесения» в Европу мировой революции. Эта мысль была не нова. Еще в 1990–91 гг. в работах некоторых исследователей высказывалось предположение о подобных замыслах Ленина, а затем Сталина. Речь идет об историке Ю.Фельштинском [40]. Другая версия заключалась в том, что Сталин собирался напасть на Германию с целью упреждающего удара. Именно последняя из версий получила широкое распространение и вызвала дискуссию среди историков [21]. Среди работ, посвященных военной тематике и рассматривающих роль Сталина в предвоенный и военный период, следует отметить такие: А.Мерцалов, Л.Мерцалова «Сталинизм и война. Из непрочитанных страниц истории», Гареев М.А. «Неоднозначные страницы войны», Горьков Ю.А. «Кремль. Ставка. Генштаб»; Городецкий Г. «Миф «Ледокола». Накануне войны». Эти монографии отличались солидной источниковой базой и взвешенным подходом в оценках. Например, в работе А.Мерцалова, Л.Мерцаловой [22] приход Сталина к власти оценивается как контрреволюционный переворот, а причины неподготовленности СССР к Великой Отечественной войне видятся прежде всего в природе самого сталинизма – его бю-

рократизме, авторитарных методах управления [22, 234]. Сталин как полководец, по мнению авторов, был не очень-то компетентным. Вообще же вопрос о компетентности Сталина как полководца все годы был камнем преткновения для историков. На протяжении 90-х гг. ученые постоянно поднимали эту тему. Сложилась фактически три подхода: Сталин – бездарный полководец (Л.Безьменский, Э.Радзинский и др.); Сталин не совсем компетентен, хотя очень многое сделал для победы на фронтах (Мерцаловы, Ю.Горьков и др.); Сталин – великий полководец (Р.Косолапов, Б.Соловьев, В.Суходеев и др.).

В рамках исследуемой проблематики одно из центральных мест занимает тема сталинских репрессий. На протяжении 1991–96 гг. она была в эпицентре внимания как ученых, так и общественности, политиков, общественных деятелей. Тема настолько обширна и многогранна, что даже ее отдельные фрагменты заслуживают специальной статьи, поэтому ограничимся лишь кратким обзором. Основными направлениями в исследованиях были: репрессии в армии, среди интеллигенции, репрессии борцов национально-освободительного движения (как их раньше называли – националистов), депортации этнических групп, народностей, репрессии в органах НКВД, преследование по национальному признаку (борьба с сионизмом и др.), репрессии среди ученых, преследование отдельных личностей и др. Среди перечня тем отметим значительный интерес со стороны историков к национальной политике при Сталине. Многие работы посвящены отношению Сталина к различным этносам – сталинизму в сфере национальных отношений, который выражался в депортации целых народов, преследованиях по национальному признаку [17]. Среди публикаций выделяются своей основательностью и всесторонностью работы Н.Ф.Бугая, в том числе о депортации населения из Украины (30–50-е гг.). Автор впервые ввел в научный оборот многие архивные материалы и, нужно отдать ему должное, поднял на щит болезненную тему еще до распада Союза: его публикации появились уже в 1990 году. Не обошли исследователи и вопрос о сопротивлении, борьбе против сталинизма [1]. Об этом писал ещё в конце 80-х гг. Р.Конквест в своей знаменитой работе «Большой террор». В 90-е тема была продолжена новыми исследователями.

В первой половине 90-х вышел ряд фундаментальных монографий – биографий видных деятелей советского государства 20–50-х гг., среди которых выделяются своей основательностью работы Д.Волкогонова, Н.Васецкого [9]. Но вот акценты в изложении исторического материала и оценках отдельных персонажей у одних и тех же авторов изменились в сравнении с их работами периода 1988–89 гг. В част-

ности, изменилась тональность в работах Д.Волкогонова: от противопоставления Сталина Ленину, от анализа просчетов и недостатков – до полного отрицания заслуг как одного, так и другого.

Анализ историографии проблемы периода 1991–1996 гг. позволяет выделить следующие тенденции в изучении. Во-первых, значительное расширение источниковой базы: в оборот был введен широкий круг новых исторических источников. Однако, одни и те же источники разные авторы трактовали по-разному. Во-вторых, значительно увеличилось количество работ обобщающего характера. Публицистика, игравшая ведущую роль в историографии предыдущего этапа, уступила место серьезным исследованиям. Немалый интерес к проблематике проявили зарубежные исследователи (Алан Буллок, Ян Грэй и др.). В-третьих, сам характер публикаций зачастую носил резко обличительный характер. Были предложены различные версии деятельности Сталина, причин его злодеяний и ошибок. Среди них были и сенсационные, как, например, версия В.Суворова (его книга «Ледокол» и др.), предположившего, что Сталин собирался напасть на Германию, но Гитлер его опередил. В целом же самого советского диктатора постоянно сравнивали с Гитлером, а социалистическую модель, существовавшую в СССР при Сталине, с фашизмом в Германии. В трудах многих историков вся эпоха 30-х – первой половины 50-х гг. выглядела чем-то наподобие фашистского концлагеря, а руководство страны во главе с «вождем всех времен и народов» – хуже и страшнее как для своего народа, так и для всего мира, чем гитлеровское. Все это вело, на наш взгляд, к полной дискредитации исторического прошлого, к формированию нового мифотворчества. В-четвертых, расширилась сама тематика. В центре внимания оказались темы: сталинизм, тоталитаризм, авторитаризм и командно-бюрократическая система; сталинские репрессии; механизм складывания сталинизма (наименее изученная из тем); Сталин, его биография, Сталин и война и др. Наряду с разоблачительной научной и публицистической литературой, появлялись отдельные публикации, правда, не строго научного характера, в поддержку Сталина и его политики, в основном в леворадикальной прессе как в России, так и в Украине [11]. Например, в 1995 году вышла брошюра А.А.Шабалова (редактора газеты «Вести с Дона») «Одиннадцатый удар товарища Сталина» [41] откровенно просталинского характера. И, хотя эта работа носит не научный характер, но следует отметить, автор справедливо критикует некоторых писателей и историков за их домыслы, неточности и ошибки, носящие предвзятый, тенденциозный характер – Ю.Семенова, Д.Волкогонова. В рассматриваемый период факти-

чески сложилась новая концепция истории развития общества в СССР. Сталинизм виделся не отходом от ленинской, истинно социалистической модели развития, а логическим продолжением в корне порочной, кровавой ленинско-большевистской политики, порождением социализма, воплощением марксизма.

Следующий этап в развитии историографии проблемы можно условно назвать «ренессансом», ибо он принес не только новые тенденции и подходы, но и увеличение интереса к личности самого Сталина в обществе, прежде всего российском. Несмотря на горы разоблачительной литературы, популярность Сталина неуклонно растет: в рейтинге выдающихся российских деятелей в 1989 году он занимал 8-е место, в 1994 уже 4-е, а сегодня воспринимается одной из самых выдающихся исторических личностей России [19, 8]. Возрастание интереса к этой фигуре объясняется целым рядом факторов. По мнению обществоведов «дегероизация истории России изнутри и вызов национальных историй извне, разрушающие привычные представления и символы веры русских, стали одной из причин развития процесса, который может быть назван кризисом национальной идентичности» [19, 4–5]. Сегодня российское общество желает вернуть «героическое прошлое», наладить преемственность в историческом процессе между дооктябрьским и послеоктябрьским периодом. Поиск национальной идеи (что характерно и для Украины) привел россиян к переосмыслению истории. После 1996 года, когда Б.Ельцин публично заявил, что России нужна национальная идея, в обществе развернулась широкая полемика, усилившаяся в последние два года. Начали формироваться новые идеологемы, в том числе и в отношении Сталина. А именно: сегодня наблюдается особый интерес к государственной его деятельности, в том числе в период Великой Отечественной войны. Личность Сталина ставится в один ряд с Петром I. Все они – российские цари, «собиратели земель русских», которые действовали хотя и жестоко, но в интересах государства, с целью его укрепления и действительно создали великую Российскую державу. При этом оценивая Сталина, общественное мнение разделилось. Речь идет о национальном факторе. Ни у кого не вызывает сомнений, что Сталин был великодержавником, как пишет историк Ж.Медведев «русским националистом». Именно это вызывает у одних одобрение, у других – резкое неприятие. Сформировалась новая (хотя всё новое как известно, забытое старое) идеологема: Сталин отстаивал интересы русских и российского государства, боролся с евреями, которым эти интересы были чужды, а его антиподом был Л.Троцкий, а также Зиновьев, Каменев и др., бывшие, по сути своей, космополитами. Вот такой водораздел сегодня привел к тому, что фигура Сталина стала

объединяющей и для левых политических сил, и для правых, национал-патриотических. К тому же, не будем забывать, что сегодня в обществе весьма сильна ностальгия по сильной руке, порядку. Поэтому приход к власти в России В.Путина, олицетворяющему «сильную руку» (сам силовик, жесткие высказывания, политика в Чечне и пр.), выглядит совсем не случайным. К тому же, центробежные тенденции в российском государстве, грозящие ослабить централизованную власть, американизация жизни, в том числе духовной, ослабление международного влияния и всевластие США – все вместе ведут к ослаблению государства, к чувству ущербности и неполноценности всего народа. Поэтому стремление к усилению централизованной власти, к усилению функций государства и созданию новых ценностей, в том числе на основе исторического прошлого, выглядят совершенно закономерными. Есть и еще один политический фактор. Неудача Г.Зюганова на президентских выборах в России в 1996 году заставила левых искать причины поражения. Один из лидеров левого движения отмечал, что среди прочих причин следует назвать и такую – неподготовленность к тотальной критике советского периода, особенно сталинской эпохи. Зюганов прочно связывался в сознании с социализмом прошлого, социализм – со сталинизмом и Сталиным, а Сталин – исключительно с репрессиями, просчетами и даже с фашизмом. А отсюда и вывод – уделить внимание сталинскому периоду, показать положительную роль Сталина, прежде всего, как государственника. Ряд общественников пришли к пониманию необходимости пересмотра концепции истории государства, отношения к социализму, к марксизму и т.д.

Таким образом, новый этап 1996 – 2001 г., привнес немало неожиданностей. Этот этап, на наш взгляд, можно условно разделить на два подпериода: 1996–1999 гг. и 1999–2001 гг. Чрезвычайную популярность в эти годы приобретает тема «Сталин и война». Ни один автор, занимающийся советским периодом истории, не обходит эту тему. Исследователи высказывали порою полярные мнения о роли Сталина в войне: от бездарного политика и не менее бездарного полководца – до гениального в тех же ипостасях. Камнем преткновения стал и вопрос о том, хотел ли Сталин нанести упреждающий удар по Германии [24]. Исследователи Л.Безыменский, Мерцаловы считали, что эта версия – не более, чем миф. Отвечая на вопрос, почему Сталин проигнорировал многочисленные данные разведки о готовящейся Германией войне против Советского Союза, Л.А.Безыменский в книге «Гитлер и Сталин перед схваткой» считает, что причина заключалась в особой психологии Сталина, психологии уверовавшего в свою непогрешимость и всевластие диктатора, его оторванность от реалий [2]. Эта версия нам

кажется вполне возможной. Там, где нет рациональных объяснений, часто оказываются верными иррациональные, а в личности Сталина было много именно иррациональности. Такую версию опровергают ряд историков, в том числе В.А.Невежин: «...учитывая весьма скептическое отношение к научной добросовестности самого Д.А.Безыменского как среди зарубежных, так и среди российских авторов» версия Безыменского о том, что речь Сталина 5 мая 1941 года о наступательном характере будущей войны с Германией была лишь агитационным шагом для поднятия боевого духа в армии, является сомнительной [24, 113]. Наконец, третий подход заключается в том, что авторы считают, что Сталин вынашивал такие планы (о превентивной войне) и, если бы он пошел на это, то разгромил бы Германию в пух и прах [8]. Такую версию предлагают Б.Курашвили, Ф.Бурлацкий, Э.Радзинский. В частности, Э.Радзинский считает, что Сталин вынашивал мечту о мировой революции до самой своей смерти. Великий революционер имел Великую мечту о революции. Накануне войны он надеялся, что Гитлер нападет на крупнейшие капиталистические страны, разгромит их, а тогда бы Советский Союз нанес решающий удар по Германии. Но и после войны Сталин надеялся на возможную войну в Европе с целью «внесения» во всю Европу революционных идей и установления социалистического режима [31, 468]. Любопытен и такой факт. Личный переводчик И.Сталина и В.Молотова В.Бережков в своих воспоминаниях ссылается на разговор между Сталиным и Молотовым, состоявшийся в 1942 году, когда Иосиф Виссарионович обдумывал возможные варианты эмиграции советского правительства в случае, если немцы продвинулись за Урал. По мнению И.Сталина самой подходящей страной могла стать Индия, откуда можно было бы руководить подпольно-партизанской борьбой на территории Советского Союза [6, 351–352].

Немалую популярность приобрела и тема психоанализа Сталина [32]. Особый интерес у исследователей вызвала интимная жизнь вождя. Наиболее крупными работами стали монографии зарубежных авторов, переведенные на русский язык Д.Ранкура-Лаферриера «Психика Сталина: психоаналитическое исследование» и А.Ноймайра «Диктаторы в зеркале медицины. Наполеон. Гитлер. Сталин». Трактовки авторов очень схожи. Прежде всего, особенности психики Сталина они видят в отношении к нему родителей: оба родителя били маленького Сосо, особенно – вечно пьяный отец. Но мать любила мальчика и убеждала его в необходимости учиться, выйти в люди. К тому же обучение в семинарии, где царил жестокость по отношению к ученикам, шпионство, схоластика, где мальчику относились с пренебрежением из-за его бедности, усилило травмы психики. Сталин

внутренне жил как бы между двумя полюсами – любовь и ненависть к самому себе. Через жестокость, власть, репрессии он преодолевал комплекс неполноценности. К тому же мальчик имел и физические недостатки, которые отталкивали от него: лицо изрыто оспой, маленький рост, сросшиеся пальцы на ногах (что особенно его заботило считают авторы), одна рука короче другой. У такого человека было слишком много причин для озлобленности. Еще одна версия: Сталин – скрытый бисексуал, но свой гомосексуализм он как бы отрицал и ненавидел этот недостаток в других. Именно его бисексуальность была основой его психической болезни – паранойи (мнение Д. Ранкура-Лаферриера). Оба автора считают само собой разумеющимся вопрос о психической болезни Сталина. Особенная доверительность Сталина и Гитлеру с точки зрения Ранкура-Лаферриера объяснялась отождествлением Сталиным себя с Гитлером. Особенная тема повышенный интерес диктатора к девочкам. Об этом пишут оба автора. Упоминается связь Сталина с 16-летней дочерью Кагановича Маей, которая якобы была беременна от Иосифа. А. Ноймайр утверждает, что были и другие факты. Позволим себе несколько замечаний по затронутым вопросам. Во-первых, о психической болезни Сталина – паранойе. Вопрос этот поднимался неоднократно. Но точного ответа на него никто не дал. При этом все ссылаются на диагноз В. Бехтерева, сделанный им в 1927 году, а затем подтвержденный кремлевскими врачами Д. Плетневым и Л. Левиным в 1939 г. В то же время известный врач, профессор А. И. Белкин утверждает, что у Сталина не было специфических черт паранойки: отсутствие работоспособности (наоборот, Сталин очень много работал), неспособность реально оценивать ситуацию (Сталин умел выжидать, никогда не затевал проигрышных дискуссий и тем, был очень выдержан, обладал волей), непомерное хвастовство (хвастать Сталин не очень любил). Сталинские недостатки вообще характерны для многих диктаторов. Он, как говорится, не оригинален. По мнению того же А. Белкина, в Сталине не было и намека на истеричность. Его речь, письменные работы отличались логичностью и здравостью. Психопатия у Сталина была. Но такие черты присущи очень многим крупным политикам, да и в жизни обычных людей встречаются нередко [4]. Во-вторых, о его сексуальных отклонениях. Собственно, никаких неопровержимых фактов авторы не приводят: все основывается на слухах, чьих-то письмах и сказанных словах. Версия о Мае Каганович впервые была запущена еще Л. Троцким. Но эти отношения происходили после смерти жены Сталина Н. Аллилуевой, т.е. когда самого Троцкого уже не было в СССР. Кроме упоминания Троцким этого факта автору данной статьи не удалось найти других сколь-ни-

будь серьезных доказательств, подтверждающих эту версию. Нигде не приводились факты, говорящие о гомосексуальных наклонностях вождя. Отрицать напрочь такие пикантные свойства личности сложно, также как и доказывать их наличие. Но, если о Берии, Ежове и других окружающие знали истину как об извращенцах, то о Сталине таких разговоров не было. Списать все огрехи на психо-сексуальное отклонение человека слишком просто. Но как тогда быть со средневековой инквизицией, с культурной, но при этом фашистской Германией 30-40-х гг., и другими историческими примерами массовой жестокости и варварства?

Особый отклик вызвала публикация в 1997 г. четырнадцатого тома сочинений И. Сталина под редакцией Р. Косолапова. Это издание было приурочено к юбилею Октября. В «Независимой газете» появился комментарий, в котором отмечается тенденциозность составителя тома Р. Косолапова, в подборе материала [27] с целью обеления Сталина. При этом автор комментария Л. Оников отмечает, что Сталин как личность был одарен щедро умом, поразительной интуицией, звериным чутьем, поистине стальной волей, и в то же время кровожадностью, трусостью, ужасающей мстительностью. И называет его гигантской личностью. По его мнению, Сталин не был настоящим коммунистом, а, напротив, нанес непоправимый вред делу коммунизма: уничтожил напрочь партийную демократию, сам революционный дух партии, убил марксизм как науку, уничтожил самоуправление народа – народовластие именуемое как диктатура пролетариата. Об ответственности Сталина, искажившего марксизм как науку и создавшего идеологию марксизма-ленинизма, которая господствовала в СССР вплоть до его крушения, писали и другие авторы. В учебнике политологии, изданном в Ростове-на-Дону в 1996 г. [18], отмечается, что нельзя отождествлять марксизм с марксизмом-ленинизмом. Последний представляет собой «особый идеологический продукт, слепленный И. Сталиным, и его окружением из мыслей и высказываний К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Ленина, причем созданный Сталиным для своих целей – для теоретического обоснования узурпации политической власти и воплощения в жизнь социального идеала партийно-государственной бюрократии» [18, 367-369]. Авторы подчеркивают, что долгое время было принято называть марксизмом-ленинизмом искусственно соединенные теоретико-идеологические взгляды, партийно-бюрократическую идеологию и массово-политическое сознание [18, 367-369].

Начиная с 1998 г., и, в особенности, с 1999 года наблюдается возрастание интереса к личности вождя. В эти годы выходят в свет ряд объемных монографий [3], цикл статей, посвященных непосредственно Сталину [13]. Особым

вниманием пользуется загадка смерти Сталина. Активно прорабатывается версия о его отравлении. Еще один аспект – был ли таки Сталин провокатором? В частности, в статье З.И.–Перегудовой развенчивается миф о том, что Сталин был агентом охраны [28].

Возрастание популярности Сталина как государственного деятеля прошлого проявилось и в увеличении хвалебных публикаций. На них мы остановимся подробнее. Такие работы стали появляться ещё в 1997 году, как, например, «Терновый венец России. История русского народа в XX веке» О.Платонова [28], в которой Сталин представлен защитником всех русских, разгромивший космополитов-евреев и, прежде всего, Троцкого. В статье Ф.Бурлацкого «Сталин появится из задних рядов» и некоторых других работах проводится мысль о том, что сталинизм есть жесткое, невероятное, насильственное но средство спасения в ситуации кризиса. Собственно, это и есть квинтэссенция настроений, формирующихся в России в последние годы. Апологетический дух пронизывает работу Б.Соловьева, В.Суходеева «Полководец Сталин» [35]. Авторы изображают Иосифа Виссарионовича непогрешимым, выдающимся полководцем и политиком, оправдывают репрессии. Книгу с кратким названием «Сталин» выпустил и литературовед М.Лобанов. Это сборник воспоминаний, документов, представляющий Сталина в привлекательном свете. М.Лобанов в интервью газете «Правда» говорит: «Пришло время для более всестороннего изучения роли Сталина в новой истории. Прежде всего как великого государственника» [23, 4]. Автор утверждает, что после прихода к власти, Сталин перестал быть революционером, а стал эволюционистом. Лобанов подчеркивает, что Сталин был великим и мудрым государственным деятелем, собирателем русских земель. В таком же апологетическом духе выступает и историк Р.Косолапов [25]. В интервью той же «Правде» он поясняет жесткость Сталина тяжелой жизнью, низостью и коварством окружающих. Но при этом «сам по себе Сталин не был злым человеком». «В свое время Сталин не видел способов гармонично сбалансировать оба эти начала (интересы индивида и большинства – прим.) и делал все во имя интересов большинства. В тогдашнем конкретно-историческом исполнении это и было добро», – считает историк. Сталин противопоставляется Троцкому, «который не проявил себя как трезвый аналитик и не имел выдержки, необходимой для длительной и упорной организаторской работы». В споре с Троцким оказался прав Сталин. Размышления Косолапова аналогичны тезисам сталинского «Краткого курса», ничего нового. Что касается Троцкого, то известно, что он проявил себя талантливым организатором в годы гражданской войны и воспринимался партией как

второй после Ленина вождь. Достаточно познакомиться с материалами XII партийного съезда, последнего перед смертью В.Ленина, и сразу обращаешь внимание на тот факт, что в выступлениях делегатов подчеркивается роль Ленина и Троцкого как вождей страны. О Сталине нет ни одного упоминания. Например, в конце выступлений некоторые делегаты произносили здравицы: «Крестьянство и рабочие Ярославского уезда выражают свою искреннюю преданность главарям нашего освободительного движения: уважаемому всеми тов. Ленину, великому народному вождю Красной Армии тов. Троцкому и всем другим соратникам нашей великой грозной армии тт. Зиновьеву, Каменеву» [12, 90]. Да и спор Сталина с Троцким явно не был выигран Сталиным, о чем говорилось в многочисленных публикациях периода конца 80-х гг. В другом интервью газете «Правда» тот же историк пытается доказать, что Сталин был полностью верным учеником Ленина и последний ценил, прежде всего, Сталина, а не Троцкого [33]. Этот миф уже развеян отечественными историками и в том числе автором настоящей статьи [37]. Косолапов приводит уже «изъеденные молью» аргументы в полном соответствии со сталинским «Кратким курсом» (на эту книгу он и ссылается). Даже читатели левой прессы (следовательно, сочувствующие) высказали серьезные замечания в адрес Косолапова [20].

В другой просталинской публикации в газете «Завтра» автор А.Дугин так объясняет деятельность Сталина. Первое. Чистки Сталина не что иное как борьба против стагнации элит. Пока он жив – циркуляция элит была гарантирована. Второе. Люди по природе своей ленивы. Для того, чтобы они трудились, их нужно наказывать. Надо силовыми методами трансмутировать «плохую» природу человека. Третье. Террор – неотъемлемая прерогатива общественного целого по отношению к каждому отдельному его фрагменту. Иными словами, социалистический террор направлен против «автономного индивидуума». А это и есть соборность. Четвертое. Вообще, смерть – благо, особенно, когда умираешь ради блага Родины. Поэтому Сталин великий посланец смерти. И вывод Дугина таков: «Это означает, что Сталин жив, потаено жив в каждом из нас» [15, 4]. Несмотря на цинизм самого подхода, кое в чем автор прав. А именно: Дугин верно подметил, что Сталин – посланец смерти, для которого главной была Идея, путь к реализации которой лежал через самоотречение, самопожертвование, через смерть. Этого же он требовал от других. Таким же по психологии был и Гитлер. Оба вождя были некрофилами. Этот психологический феномен, который можно назвать некрофилией – т.е. любовь к мертвому, описал еще Э.Фромм. Для некрофила характерно

стремление к гипертрофированной власти и силе, авторитаризму, желанию подчинить все порядку, идее [14, 300–301]. Эта психологическая особенность довольно широко распространена и как ее изжить, этого общество не знает. Вообще, XX век был веком некрофилов. И объясняется это тем, на наш взгляд, что именно в этом веке впервые выходцы из неблагополучных (низших) слоев населения получили широкий доступ к власти, прежде всего, к государственной. Прежде эта власть передавалась по наследству, теперь же благодаря демократии, революциям и другим механизмам к власти пришли те, кто смог пробиться, «прогрызть» себе дорогу. А для этого нужно было обладать особыми качествами. Поэтому некрофилы с их одержимостью, самоотречением и абсолютной безжалостностью к себе и другим оказались более успешными. И раньше бывали прецеденты прихода к власти людей такого сорта. Но их власть не была легитимна, не соответствовала историческим условиям, и либо терпела поражение, либо мутировала. В XX же веке, веке демократии, такая власть стала легитимной. Вспомним Гитлера (плебисцит) или Сталина (выборы на партийных съездах) и т.д. Некрофилы близки по своей сущности к всякого рода садистам. Ибо последние разновидность некрофилов. Такие люди есть везде. Именно они становятся проводниками, соратниками своих вождей. Не зря Сталин в годы, когда ему пришлось сидеть в тюрьме, быть в ссылке, гораздо легче находил общий язык с уголовниками, чем с политзаключенными.

И, наконец, еще одна характерная публикация. На этот раз в «Советской России». В статье Ю.Белова напрямую имя Сталина связывается с такими понятиями как патриотизм и социализм [5]. Сталин оценивается как проводник русской идеи, великий патриот. Со Сталиным связывается и победа в Великой Отечественной войне. Понятие «Сталин» и «Великая победа» неразделимы как понятия «русский народ» и «Россия». Недавно и в Китае вышла книга Ли Шанде «О мировоззрении Сталина. Споры и оценки». Большое введение к книге написал профессор МГУ А.Д.Косичев. Книга весьма объемная (25 печатных листов). Сталин оценивается как «великий марксист», великий

«теоретик» [26]. Так что идеи сталинизма оказались весьма живучи. Отметим, что и в некоторых украинских изданиях исследуемого периода появлялись просталинские материалы. Так, например, один из лидеров КПУ Г.Крючков в своих материалах ссылается на Сталина и считает его величайшим человеком [39. С.66]. В соответствующем духе можно прочесть материалы в газетах «Коммунист», «Товарищ». И, хотя они не доминируют, но сам факт их публикации красноречив. Имеется в виду работа канадского профессора политологии О.Арина «Письмо из Канады. В капкане: уроки октября. 1917–1997» [38] и др. Подобные публикации вызвали ответную реакцию у обществоведов и в теоретическом журнале «Вибір», издаваемом СПУ, появились статьи антисталинского содержания [10].

Таким образом, в научной литературе, публицистике сформировались три направления: просталинское, антисталинское (негативистское) и умеренное (признают ошибки и просчеты, но признают и определенные заслуги). Особенно усилились позиции первого из направлений в последние два года. В период с 1999 г. увеличивается количество публикаций в периодике, в том числе научной, посвященной личности самого Сталина. Проблема сталинизма отошла несколько назад, а вот интерес к самой личности усилился. Сенсационные версии по-прежнему волнуют умы. Наиболее актуальными стали темы «Сталин и война», «Сталин и патриотизм». Не случайно увидел свет четырнадцатый том сочинений вождя [34]. Даже такие конъюнктурные (на наш взгляд) авторы, как Радзинский и Безыменский, стали трактовать эту фигуру как «собирателя русских земель». Расширение источниковой базы в сравнении с предыдущими годами незначительно. Увеличивается интерес к психоанализу Сталина. Ряд работ носят характер «полунаучной поппсы». И, несмотря на кажущуюся избитость темы, думается, что она еще далеко не исчерпана, и в запасе у историков, обществоведов, публицистов припасено еще достаточно черной и белой красок. Личность Сталина действительно очень многогранна и оценивать ее однозначно просто невозможно.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ:

1. Везотосный М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930–ті рр.) // Віж. 1993. № 2, 3.
2. Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М., 2000.
3. Безыменский Л.А. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М., 2000; Громов Е.С. Сталин: власть и искусство. – М., 1998; Городецкий Г. Роковой самообман. Сталин и нападение германии на Советский Союз. М., 1999; Раух Г. Ленин и Сталин. – Ростов-на-Дону. 1998; Соловьев Б.Г., Суходеев В.В. Полководец Сталин. – М., 1999; Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – М., 1998.
4. Белкин А.И. Был ли Сталин психически больным // Медицинская газета. 1988. № 92–93. С.4.
5. Белов Ю. Сим победимши (о единстве социализма и патриотизма) // Советская Россия. 1999. 19 августа. С.2.
6. Бережков В.М. Рядом со Сталиным. – М., 1998.

7. Блюменкранц М.А. Идея пути и пути идеи: размышления о генеалогии тоталитаризма // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-30-е годы XX века). Материалы международной научной конференции. - Харьков. 1994. Т.1. С.18-23.
8. Бурлацкий Ф. Сталин появится из задних рядов // Exlibris Независимой газеты. Книжное обозрение. Приложение к Независимой газете. 1997. № 7; Курашвили Б.П. Куда идет Россия?. - М., 1994; Он же. Историческая логика сталинизма. - М., 1996; Радзинский Э. Сталин. - М., 1997.
9. Васецкий Н.А. Троцкий. Опыт политической биографии. - М., 1992; Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет. Кн.1. - М., 1992; Волкогонов Д.А. Семь вождей: Галерея лидеров СССР. В 2-х кн. - М., 1995.
10. Вибір (теоретичний і громадсько-політичний журнал). 1998. № 1-2. С.118-133.
11. Газеты «Правда» (Россия), «Искра» (Украина), международный журналл «Марксизм и современность» и др.
12. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. - М., 1968, С.90.
13. Дем'яненко Б. Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. 1999. № 1; Илизаров Б. Сталин. Болезни, смерть и бессмертие // Новая и новейшая история. 2000. № 6; Медведев Ж. Загадка смерти Сталина // Вопросы истории. 2000. № 1; Невежин В.А. Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 г. // Отечественная история. 1999. № 5; Перегудова З.И. Роковая папка // Отечественная история. 1999. № 1 и др.
14. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. - М., 1996.
15. Дугин А. Великая «Да» // Завтра. 1997. № 50. С.4.
16. Завьялов А.С. Тоталитарные структуры: сопоставление методом функционального анализа // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-30-е годы XX века). Материалы международной научной конференции. - Харьков. 1994. Т.1. С.5-12.
17. Земсков В.Н. Заключение, спецпереселенцы, ссыльнопереселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // История СССР. 1991. № 5; Депортация. Берия докладывает Сталину... // Коммунист. 1991. № 3; 40-50-е гг.: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) // История СССР. 1992. № 2; Бугай Н.Ф. 20-40-е годы: депортация населения с территории Европейской России // Отечественная история. 1992. № 4; Бугай М.Ф. Депортация крымских татар в 1944 році // Український історичний журнал. 1992. № 1 и др.
18. Зеркин Д.П. Основы политологии. Ростов-на-Дону. 1996
19. Зубкова Е.Ю., Куприянов А.И. Возвращение к «русской идее»: кризис идентичности и национальная история // Отечественная история. 1999. № 5.
20. Клячко Л.А. Горькая правда // Правда. 1998. № 53. 28 мая. С.1, 4
21. Мельтюхов М.И. Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии // Отечественная история. 1994. № 3; Его же. Оценка советским руководством событий Второй мировой войны /По идеологическим документам мая-июня 1941 года // Отечественная история. 1995. № 2; Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия. Сб.материалов. - М., 1995; Война 1939-1945: два подхода. - М. 1995 и др.
22. Мерцалов А.Н., Мерцалова Л.А. Сталинизм и война. Из непрочитанных страниц истории. М., 1994.
23. Назовем ли Сталина великим государственным деятелем? // Правда. 1996. № 124. 20-27 декабря. С.4.
24. Невежин В.А. Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 г. (По итогам «незапланированной дискуссии» российских историков) // Отечественная история. 1999. № 5.
25. Незагадочный Сталин. // Правда. № 47. 19-26 декабря 1997г. С.3; Незагадочный Сталин. // Правда. № 48. С.3
26. Новая книга о Сталине // Правда. 2001. № 25. 2-5 марта. С.3.
27. Оников Л., Зотов И. Иосиф Сталин был противником культа личности... // Независимая газета. 1997. 6 ноября; Оников Л. К выходу в свет 14-го тома сочинений И.В.Сталина: Еще одна попытка реабилитации «вождя народов» терпит крах // Независимая газета. 1997. 2 декабря.
28. Перегудова З.И. Роковая папка // Отечественная история. 1999. № 1.
29. Платонов О. Терновый венец России. История русского народа в XX веке. Т.1. - М., 1997.
30. Померанц Г.С. Ящик Пандоры: бедствия XX века и их источники // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-30-е годы XX века). Материалы международной научной конференции. Харьков. 1994. Т.1. С.13-17
31. Радзинский Э. Сталин. - М., 1997.
32. Ранкур-Лаферриер Д. Психика Сталина: Психоаналитическое исследование. М., 1996; Ноймайр А. Диктаторы в зеркале медицины: Наполеон. Гитлер. Сталин. - Ростов-на-Дону, 1997; Гиндикин В., Гурьева В. Загадка Сталина. Опыт психопатологического анализа // Врач. 1998. № 6 и др.
33. Сталин и Ленин // Правда. 1999. № 148. 28-29 декабря. С.2; Правда. 1999. № 149. 30 декабря. С.2.
34. Сталин И. Сочинения. - М., 1997. Т.14.
35. Соловьев В., Суходеев В. Полководец Сталин. - М., 1999.
36. Суворов В. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну? Нефантастическая повесть - документ. - К., 1993; Его же. День. - «М»: Когда началась Вторая мировая война. - М., 1994; Его же. Последняя республика: Почему Советский Союз проиграл вторую мировую войну. - М., 1995; Его же. Сталин: правда и ложь. - М., 1996; А также статьи: Гинцберг Л. Гитлер и Сталин. Дружба, скрепленная кровью // Независимая газета. 1991. 19 декабря; Гефтер М.Я. История - позади? // Вопросы философии. 1993. № 9; Кочерижинский Ю. Підпільний імператор і його війна (Про військову політику Сталіна) // Розбудова держави. 1995. № 4 и др.
37. Терлецкая И. Мифы о Сталине // Вибір. 1998. № 1-2.
38. Товарищ. 1997. № 37-40.

39. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000.
40. Фельштинский Ю.Г. Крушение мировой революции. Брестский мир. Октябрь 1917 – ноябрь 1918 гг. – М., 1992; Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939–1941. Документы и материалы /Сост. И пер.Ю.Фельштинский). М., 1991. Ю.Фельштинский выпустил еще несколько статей разоблачительного характера, в том числе и такую: Еще раз о Сталине, агенте охранке // Известия. – М., 1997. № 187. 2 октября.
41. Шабалов А.А. Одиннадцатый удар товарища Сталина. Ростов-на-Дону. 1995.

Ю. Г. ПАХОМЕНКОВ

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 РОКІВ

Пахоменков Юрій Геннадійович – аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Події Української революції, особливо її першого етапу – доби Центральної Ради, на Катеринославщині залишаються terra incognita не лише для загалу, а й для професійних істориків. Пануючою залишається думка, релікт радянських часів, про загальну слабкість українського руху на Катеринославщині. В радянській історіографії дослідження з цих проблем було не актуальним. Розпочате в 1920-х рр. його вивчення, яке проводив Дніпропетровський Обласний Істпарт, було брутально перервано на початку 1930-х. Провідною темою для вивчення стала роль більшовистської партії у боротьбі за маси та владу. Формування українських національних частин, партійних дружин анархістів, євреїв-воїнів та інших, вважались явищем реакційним. Але й українські діячі також не звертали особливої уваги на цю проблему. Д.І.Дорошенко лише побіжно згадував про українізацію серед катеринославського гарнізону, І.Мазепа та В.Винниченко – про організацію «вільного козацтва» Про існування гайдамацьких частин писали більшовики А.Новіков та Е.Квірінг (і то лише тому, що з ними довелося боротися). В сучасній історіографії вказати можна на одну розвідку Т.М.Цимлякової, в якій вперше подано унікальний матеріал з діяльності українського товариства 228-го запасного піхотного полку [1]. Документи ці частково збереглися у фондах Історичного музею ім. Д.І.Яворницького і були віднайдені старшим науковим співробітником музею С.В.Абросимовою. Сподіваємося, що наша стаття буде певним внеском у цьому поки ще нерозробленому питанні.

Лютнева революція 1917 року в Росії, надала українському національному рухові нові сили. Особливе значення це мало для Катеринослава, де в умовах русифікованого міста, за словами Д.І.Дорошенка, «український рух виявлявся, порівнюючи, доволі помітно і під час війни»[2, 61]. Вже в ніч на 1 березня 1917 року, як тільки в місті стало відомо про повалення монархії, за ініціативою інженера Катерининської залізниці І.М.Труби відбулися збори членів Товариства

українців-поступовців, а 11 березня – за ініціативою вчителя комерційного училища Є.Вирового було відроджено місцеву «Просвіту», закрити за розпорядженням губернатора у 1916 р. Значну підтримку українські діячі-катеринославці мали з боку селян та вояків місцевого гарнізону – 228 та 271 піхотних запасних полків, окремих команд, які готували до відправки на фронт тих самих учорашніх селян. Загальна чисельність катеринославської залози складала близько 60 тис. чоловік [28, 83]. Як відомо, в розвитку Української революції 1917 р. саме вояки-українці відігравали роль каталізатора. За думкою російського історика В.Булдакова, «на национальное движение они воздействовали, как детонатор...»[3, 140]. Але потрібно було збудити національні почуття у цій масі. Відповідно, першим завданням української інтелігенції, яка очолила український рух на початку революції, були спроби українізації військових частин. І ця пропаганда мала свої наслідки, хоч й не такі, на які сподівалися. Як зазначає той же В.Булдаков, «украинизация» стала способом саботування приказов (прежде всего о выступлении на боевые позиции)... «Национализация» превращалась в специфическую форму распада единого военного организма...»[3, 147,148].

В Катеринославі, вже 12 березня на перших загальних зборах «Просвіти», було поставлено питання про створення українського легіону під запорізьким прапором (за прикладом Києва, де на Військовому Вічі 11 березня було запропоновано організувати український охочекомоний полк). Того ж дня, 12 березня, військові українці прийняли активну участь у святі Волі на Соборній площі. На мітингу виступали поручик Єфремов [4], прапорщик Орельський, від солдатів 271-го полку – Рудичев. Особливо яскравою була промова Єфремова, який заявив, що хоча поранений тричі, але волів би бути поранений ще 33 рази задля блага Росії, задля щастя «неньки України»[5].

Всупереч існуючій думці про відірваність нашого регіону від Києва, український рух на

Катеринославщині знаходився під значним впливом політичного центру. Після того як у Києві 16 березня, за ініціативи М.Міхновського було скликано нараду вояків залози для вирішення питань з організації українського військового клубу, українського війська та участі солдатів в Українській маніфестації, яка мала відбутися 19 березня, в Катеринославі, за кілька днів, 22 березня, начальник господарської частини 228-го полку підполковник Петров звернувся до всіх полкових команд з проханням вислати до солдатського театру «українцев по происхождению (малороссов) для участия в собрании солдат-украинцев. На этом собрании выступают с речами делегаты от екатеринославского общества «Просвита» [6]. На зборах, де були присутні делегати Катеринославського українського об'єднаного комітету П.Благонатьожин та Черниця, обрана полкова українська Рада, яку очолив Петров [7]. Полкове товариство зав'язало стосунки з українськими організаціями у Києві, посилало делегатів на військові всеукраїнські військові з'їзди, підтримувало зв'язки з Центральною Радою. На вічі, скликаному в Катеринославі після першого Всеукраїнського військового з'їзду, солдати-українці підтримали рішення про українізацію в армії та федеративний устрій майбутньої Росії [8]. У Катеринославі було створено Українську Військову Раду, яку очолив С.Єфремов. Невідомим залишається військова організація українців по губернії. Наприклад, 29 квітня 1917 р. у Павлограді було відкрито клуб при військовому товаристві ім. Гетьмана Дорошенка (за зразком військового клубу ім. П.Полуботка у Києві). Головою було обрано полковника Корвін-Павловського¹. Так було закладено підвалини до створення українського війська, яке розпочалося восени 1917 р.

Українське військове товариство 228-го полку декілька разів, 1 та 22 травня, організовувало військові паради, які провадилися навіть не зважаючи на відсутність форми [9]. Зважаючи на зростання національного руху серед українців у військах, на нього звернули увагу і політичні партії. Катеринославський осередок УСДРП закликав до організації партійної роботи серед війська [10]. Наслідків цей заклик не мав як через відсутність досвідчених партійних кадрів, так і через нехоть солдатів до партійної організації.

За рішенням Національного конгресу в Києві 6-8 квітня 1917 р., почалась організація українських губернських рад з представників всіх (в тому числі і військових національних організацій), для захисту та представництва національних інтересів. Головним їх завданням було довести російській громадськості, що український рух справді існує, що він не вигадка. Тимчасова Катеринославська Губернська Рада (далі – УГР) була організована наприкінці квітня 1917

р. З 42 членів 9 представляли військових. На скликаному 21-22 травня 1 Українському губернському з'їзді з 435 делегатів 62 належали до війська [11]. Але до перебраної УГР українців-військових, яким виділили 3 місця з 30, з невідомих причин до її складу не увійшли.

Українізація, яка набувала розмаху, викликала незадоволення російської влади. Хоча існували національні чеські, польські, фінські частини, українцям було заборонено такі заходи, як «несвоєчасні». Готуючи наступ на фронті, Тимчасовий уряд свої заборони зробив більш жорсткими. Між тим українізація вже розпочалася. Українське товариство 228-го полку готувало окрему, національну роту, що викликало роздратування у штабі Одеського Військового округу, до якого належав Катеринослав: склалося враження, нібито полк взагалі відмовляється виступати на фронт. На загальних зборах солдатських депутатів 228-го полку, які проходили 15-16 червня, виявилось, що Українська рада являє собою «совершенно обособленную организацию», а виявлення українців по ротах гальмується, оскільки не зрозуміло, як їх виявляти [12]. Але влітку 1917 р. активність українізації на Катеринославщині дещо знижується хоча контакти з Центральною Радою навпаки, посилюються. У складі Всеукраїнської Ради Військових депутатів до Центральної Ради увійшли представники 228-го запасного полку – прапорщик Курявий, голова Полкової Української ради, та Ю.Т.Тютюник [13]. Певне прохолодження з боку діячів українського руху до справи українізації армії можна пояснити ускладненням ситуації та успіхами в організації «вільного козацтва» в регіоні. Все ж таки на зборах 27 вересня, вояки гарнізону висловили свій протест проти поділу України, вимагаючи від Тимчасового уряду передати Катеринославщину під владу Генерального Секретаріату [14].

«Вільне козацтво» мало заступити регулярну армію, як народна міліція. Зароджується цей рух вже в березні 1917 р. на Звенигородщині як реакція проти соціалістичної пропаганди. Соціальною базою були селянство, переважно статечні господарі. На з'їзді «вільного козацтва» в Чигирині (16-17 жовтня) дві тисячі делегатів представляли 60 тис. козаків від Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані. Було створено координаційний центр руху – Генеральну раду. Почесним отаманом обрано командира 1-го Українського корпусу ген. П.Скоропадського [16, 470].

Керівники Центральної Ради, які проголосували курс на соціальні перетворення, з тривогою дивилися на організацію «вільного козацтва», хоча сама ідея відповідала їхнім поглядам. Як згадував В.Винниченко, «вільне козацтво притягувало елемент розвинений, революційний, національно свідомий» [17, 52-53]. Проте

М.Грушевський навіть у 1926 р. вважав «вільне козацтво» організацією «чисто фашистського характеру». Як наслідок, зазначав голова Центральної Ради, «сеї потяг мас до самоорганізації, – безсумнівно, корисний, – був змарнований» [18, 130]. Організація «вільного козацтва» на Катеринославщині мала свої особливості. Перш за все, рух цей ініціювали та очолили соціалістичні партії – УСДРП та УПСР. По-друге, «вільне козацтво» розглядалось як українська «червоно-гвардія» і мало переважно соціальне завдання. В.Винниченко не безпідставно писав, що у Катеринославі «вільними козаками» були соціал-демократи тієї течії, яка найбільше мала нахил до більшовизму [17, 278].

Перший курінь «вільного козацтва» в Катеринославі заснований за ініціативи осередку УСДРП з українського пролетаріату міста (понад 500 чоловік). На установчих зборах 25 вересня 1917 р. було вирішено до козацтва записувати лише членів партії. Отаманом було обрано студента київського політехнічного інституту, росіянина за походженням, Гаврилу Воробйова (Горобця). Були створені окремі курені в Нових Кайдаках, на Діївці та в Мануїлівці². УСДРП розробила і тимчасовий устав козацтва, де вказували катеринославські пункти організації: 1) комітет спілки катеринської залізниці; 2) міська управа, військовий відділ, де працював Воробйов; 3) помешкання Селянської спілки на Успенській площі, Григорію Третяку; 4) бюро УСДРП на вокзалі [21]. Г.Воробйов, як гласний міської Катеринославської думи, вже на засіданні думи 29 вересня повідомив про організацію української «червоної гвардії», запропонувавши використовувати козацтво в охороні міста, замінивши корумповану міліцію, та застосовуючи зброю. Проте гласні думи відкинули цю пропозицію [22, арк. 121 (зв)-122].

На відміну від УСДРП, яка працювала в місті, УПСР намагалась охопити національним рухом селян губернії. 5 жовтня 1917 р. в Павлограді, на засіданні Повітового виконкому було заслухано доклад представника Повітової Укр. Ради П.Благонадьожина про організацію «вільного козацтва». У резолюції зазначалось: «запропонувати всім волоським земствам, аби по селам було засновано «вільне козацтво» в контакті з Українським Військовим Генеральним секретаріатом». Для налагодження відповідних зв'язків було створено комісію, яку очолив П.Благонадьожин [23]. Особливого розмаху цей рух набув у Новомосковському повіті. На селянському сході в с.Одінцовка, 8 жовтня, до козацтва записалось 40 чоловік. Головою було обрано Н.Новицького, писарем – І.Годованця. За тиждень, в с.Мануїлівка відбулось зібрання козаків 4-х волостей Новомосковського повіту: Кам'янка, Мануїлівка, Одінцовка та Підгородне. Було створено раду з 4-х чоловік, отаманом обрано мануїлівця Ф.Ф.Сторубля, члена УПСР [24]. Є

окремі звістки про організацію в м. Амур-Нижньодніпровськ (зараз район Дніпропетровську) кінного кошу в 60 чоловік, досить чисельного кошу (280 чоловік) на батьківщині Н.Махно – в Гуляй-Полі, кошів у Кривому Розі та Олександрівську (Запоріжжя), в останньому чисельно переважали залізничники [25].

Третьою спробою організації українського війська було формування гайдамацьких куренів. Розпочалося воно восени 1917 р. і мало стягувати до себе все, що могло зорганізуватися з старої армії, оскільки військо на цей час в значній мірі було розкладено державною анархією та більшовицькою пропагандою. Один з лідерів катеринославських більшовиків Е.Квірінг, згадував про стан міської залоги цього часу: «Полки приймали громовые резолюции, не раз порывались произвести изъятие товаров у спекулянтов, но нести гарнизонную службу они не хотели» [26]. Реальною своєю силою більшовики вважали 271 полк. Але, як зазначав Е.Квірінг, полк «С июля – августа... стал большевистским, но вместе с тем он оканчательно разложился» [27, 68].

Вперше згадуються гайдамаки в Катеринославі 6 жовтня, коли на засіданні міської думи гласний думи Д.Штефан підняв питання про матеріальну допомогу гайдамакам, оскільки військове інтенденство відмовлялося від їх утримання. Думці поставилися до цієї пропозиції прохолодно [22, арк.322 (зв)-323]. За 10 днів цей же запит було офіційно подано як клопотання УТР та Катеринославського Окружного комітету Всеросійської Поштово-Телеграфної Ради (головою якої був Д.І.Штефан) про видачу гайдамакам «пособия на обмундирование» [22, арк.337 (зв)]. Проте цей запит на засіданнях думи так і не було розглянуто навіть після більшовицького перевороту та проголошення III Універсалу Центральної Ради, за яким Катеринославщину було включено до складу Української Народної Республіки.

У зв'язку з утворення УНР, Катеринославська Військова Українська Рада, виконуючі наказ Генерального секретаря з військових справ С.Петлюри, постановила провести в п'ятницю 10 листопада на Соборній площі парад українського війська. На параді були представлені обидві полки, дружини, артилерія, кавалерія, гайдамаки, вільні козаки та пожежні команди. Приймав парад начальник гарнізону М.Омелькович-Павленко [28]. Він привітав вояків з великим національним святом – проголошенням УНР. За словами учасника парада, в цей день Соборна площа «була більш синя від прапорів, ніж наше осінне небо». Але виявилась загрозлива картина – місто взагалі не приймало участі у святі, міщани очікували українського погрому [29].

Скільки було вояків-гайдамаків, достовірно не відомо. Навряд чи вони змогли зорганізуватися у реальну силу – часу вже не було. Більшо-

вик А.Новіков налічував три полки, що їх формувала УТР. Е.Квірінг писав про 1000 гайдамаків [26]. Радянський історик В. Борщевський подавав і зовсім неймовірне число у 3 тис. офіцерів та солдатів [30, 78]. Як здається, радянські історики змішали гайдамаків та вільних козаків. У всякому разі І.Мазепа писав лише про один гайдамацький кіш і здається, він не применшував [31, 13]. Вже після грудневих боїв за владу над Катеринославом, в Києві, на засіданні Малої Ради від 6 січня 1918 р., член УТР, якому пощастило врятуватися, говорив, що гайдамаків було лише 140 чоловік і вся надія була лише на допомогу з Одеси чи Києва [32, 13]. Як проходила організація куреня дає уявлення цікавий документ, виявлений нами у справах Дніпропетровського Істпарту. Це протокол №13 засідання членів полкового комітету кінського запасу від 16 грудня 1917 р. спочатку було заслухано доклад делегата комітету від 5-го відділу «о состоявшемся собрании солдат учебной команды без ведома ротного и полкового командования, на котором в присутствии офицера от гайдамацкого куреня принято постановление присоединиться к организовуемому конному Гайдамацкому Куреню и перейти в курень с лошадьми, оружием и всем инвентарём». Полковий комітет постановив, що в зв'язку з очікуваною на фронті демобілізацією «солдаты учебной команды не имеют права уходить в гайдамацкий курень», та якщо вони забажають це зробити, то «предоставит им это право в обыкновенном порядке и предложит Раде возбудить ходатайство перед Штабом округа...»

Пункт другий протоколу розглядав питання про українізацію полкового комітету: «...Полковой комитет постановил:

1) признать единственной краевой властью на Украине Центральную Раду [так в тексті – П. Ю.] и поддержать Центральную Раду во всех ее начинаниях по устройству Свободной Украинской Демократической Республики;

2) полковой комитет переименовать в Полковую Раду;

3) солдаты... признают себя украинскими солдатами, о чем телеграфом сообщит ДИВИЗКОМ Центральной Рады и Штабу Одесского Военного Округа».

Нарешті, серед біжучих справ дозволялося солдату 1-го відділу Цибелевському перейти до гайдамаків [33]. Не можливо, на жаль, сказати, чи скрізь вирішення національного питання проводилося в такий радикальний спосіб, але цей документ дає певну уяву про те, що діялося в головах людей часів революційних змін. Окрім Катеринославу гайдамацькі курені формуються і в інших містах губернії. У Павлограді їх, за явно перебільшеними даними В.Борщевського, налічувалося до 4-х тис. з двома бронепотягами, в Олександрівську гайдамаки мали артилерію і 10 бронемашин [30, 138].

Десь наприкінці листопада 1917 р. (точної дати встановити не вдалося) до Катеринославу прибув полк ім. П.Орлика, сформований з українців гвардійських частин Петрограда. Відомо, яку значну роль відіграли вони у поваленні монархії, але на Україну прибула цілком збільшовизована частина, яку Центральна Рада і перекинула до Катеринославу. Як радісно з початку сприйняли цю звістку українці згадували Е.Квірінг та І.Мазепа [27; 31, 12]. Більшовики, ознайомившись з настроями солдатів, зарахували полк до свого активу, про що з радістю сповістили на крайовому з'їзді РСДРП (б), який проходив 3-5 грудня у Києві [34, 491]. Проте полк розчарував всіх і повівся цілком самостійно – під час вирішальних боїв 26-29 грудня він оголосив нейтралітет. Події цих боїв, роззброєння вільного козацтва та гайдамаків досить докладно описані в історіографії. В художній літературі вони відображені В.Підмогильним, який в цей час навчався у Катеринославі. В історично достовірному оповіданні «Гайдамаки» описано відхід куреня з міста та роззброєння його червоногвардійцями в помісті Бродського, Верхньодніпровського повіту. Слід зазначити, що традиційно перебільшується сила місцевих більшовиків, тоді як учасники подій вказували на слабкість Червоної гвардії і підкреслювали, що лише допомога московського загону О.Єгорова забезпечили перемогу [26].

Доля роззброєних гайдамаків постала на Губернському Селянському з'їзді 13-15 січня 1918 року, скликаному УТР. Це питання набуло принципової гостроти і більшовики, які спочатку ігнорували національний з'їзд, змушені були відпустити рядовий склад, який знаходився під арештом у полку ім. П.Орлика, а офіцерів, за словами Е.Квірінга «увезли в харьковський штаб и ясно, что местный штаб не знает, что там произошло...». Представник слідчої комісії УТР, член УСДРП Васюк пояснив, що відправлених до Харкова офіцерів розстріляли під Катеринославом, на станції Ігрені. Один з козаків, Тимченко, розповів, що отамана гайдамаків Єфремова «бросили перед нами на землю и рвали на куски». За пропозицією голови з'їзду Стромєнка делегати пом'янули загиблих «товарищей, защищавших родину от насильников». При закритті зборів отаман полку Орлика зачитав резолюцію своєї частини про повну підтримку всіх постанов з'їзду [35].

3 квітня 1918 р. після важких боїв відділи вільного козацтва під командою Г.Воробйова (Горобця) увійшли до Катеринославу. Слідом вступили австрійські війська. За той місяць, який ще залишився Центральній Раді питання влади так і не було вирішено. За словами І.Мазепа, який очолив Губерніяльну Раду, ця організація «висіла у повітрі» [36, 53]. Реальну владу здійснювали австрійські комендатури і коші вільного козацтва. Так, за наказом отамана Ка-

терінославського коша Горгобця з 8 квітня було поновлено діяльність Губернського земства, яке закрили більшовики. Основою в роботі земства мали стати накази Центральної Ради [37]. Штаби куренів мали право видавати дозволи на пересування по губернії: 15 квітня штаб Павлоградського куреня дозволив громадянину Мих. Воробйову виїхати до Катеринославу [38]. Нові коші створювалися також за наказом: 5 квітня на волосному земському зібранні селян с.Слісаветівки Новомосковського повіту постановили приступити до організації вільного козацтва [39].

Як сприймала цю українську владу місцева адміністрація змальовує такий факт. 13 квітня отаман Самарської паланки, штаб якої знаходився в с.Мануйлівка, Ф.Сторубель, звернувся до отамана Катеринославського Коша із скаргою на саботаж начальника Нижньо-Дніпровських телеграфних майстерень у справі ремонту козачих панцерника та автомобіля. Якщо для більшовиків той був гарним і вірним «товаришем», для козаків у нього знаходилися різного роду причини. Г.Воробйов змушений був особисто звернутися до комісара Катеринської залізниці, якому підлягали майстерні, з попередженням, що «коли цей добродій буде і далі робить так як зараз, то я мимо волі буду рахувати його зрадником нашої держави У.Н.Р. і як такого притягнемо до відповідальності перед

законом в карному порядку» [40].

Але 29 квітня у Києві стався гетьманський переворот. На вимогу німецького командування «вільне козацтво» було розпущено. 11 травня 1918 р. Катеринославське земство повідомило по повітах, що треба «немедленно принять самые энергичные меры к добровольному разоружению вольных козаков и населения» [41]. За згадкою І.Мазепи, широкої хвилі арештів вдалося запобігти тим, що козаків записували до залізничної жандармерії [36, 57], зберігаючи кадри майбутньої армії УНР.

Таким чином, протягом 1917-18 рр. на Катеринослащині, як і по всій Україні, відбулися три спроби створити національні військові сили, завданням яких була не так політично-державницька, як національно-символічна. Ці три етапи, українізації, «вільного козацтва», та гайдямаччини були пов'язані з розвитком Української революції, національним відродженням. Діячі Української революції у 1917 р. не змогли використати можливості, які пропонував широкий рух задля відродження нації, тому загалом організація збройних сил була результатом творчої діяльності мас. Організація українських військових сил на Катеринослащині – свідомство цього, проте не можна не помітити, що політичний центр у Києві спонукав до такої діяльності, надихав її, при тому, що події у Києві різнилися від подій на місцях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 рр. Ч.1: Доба Центральної Ради - Ужгород, 1932. - с. 62.
2. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 рр. Ч. 1. Розділ 2: Доба Центральної Ради. - Прага, 1942.
3. Винниченко В. Відродження нації. Ч.2. К. - Відень, 1920. - с. 278.
4. Новіков А. Катеринославський Жовтень // Борці за Жовтень розповідають. - Дніпропетровськ, 1957. - с. 124.
5. Квиринг Э. Соотношение реальных сил // Звезда-Зоря. -15.02.1920. - №7.
6. Цимлякова Т. М. Центральна Рада і наш край // Скарбниця ріднокраю. Збірка матеріалів науково-практичної конференції з музейної справи і краєзнавства. - Дніпропетровськ, 1993.
7. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 рр. Ч.1: Доба Центральної Ради, Ужгород, 1932.
8. Булдаков В. Красная смута природа и происхождение революционного насилия. - М., 1997.
9. В. В. Украинцы в день Свободы 12 марта 1917 // Екатеринославская земская газета. - 1917 г. - №29.
10. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького (далі - ДІМ), арх. 40687.
11. Бюллетни Екатеринославского Временного Исполнительного комитета общественных, рабочих и солдатских организаций. - 24 марта 1917 г. - №19.
12. ДІМ, арх. 32131.
13. Степ. Періодичне видання українського товариства «Просвіта» у Павлограді. - 9 травня 1917. - №2.
14. Доршенко Д. Вказ. праця. - С. 62; Цимлякова Т. М. Вказ. праця. - С. 71.
15. Робітничая газета (Київ). - 13 травня 1917 р. - №34.
16. Вісник т-ва «Просвіта» у Катеринославі. - 4 квітня 1917. -№11.
17. Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО). -Ф. 24. - Оп. 1. - Спр. 220. - Арк. 33, 37.
18. ДІМ, арх. 32128.
19. Народная жизнь (далі - НЖ). - 30 жовтня 1917 р. - №163.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України, К. 1992. - т. 2.
21. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2.
22. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1989. - №11.
23. НЖ. - 1 жовтня 1917 р. - №162.
24. ДАДО. - Ф. 566. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 2-3 (зв).
25. ДАДО. - Ф. 469. - Оп. 1. - спр. 1. - Арк. 121 (зв) -122.
26. НЖ. - 13 жовтня 1917 р. - №172.
27. НЖ. - 29 жовтня 1917 р. - №186.
28. Шпекторенко І. Центральная Рада и Екатеринослав // Днепровская панорама. - 1997. - 26 февраля; ДАДО. - Ф. 24. - Оп. 1. - Спр.22. - Арк. 225; Турченко Ф. Г., Кривоший Г. Ф. Магістралі й глухі кути

- Української революції // Українська революція, 1917 - поч. 1918. - Запоріжжя, 1998. - С. 40-41.
29. Квиринг Э. Соотношение реальных сил // Звезда-Зоря. - 15 декабря 1920. - №178.
30. Квиринг Э. Екатеринославский Совет и Октябрьская революция // Летопись революции. - 1922. - №1.
31. Степовий В. Військовий парад і оголошення в Катеринославі Універсалу Центральної Ради // НЖ. - 12 листопада. - 1917 р. - №197.
32. Воршевский В. Робітники Катеринослава в Дні Жовтня. - Дніпропетровськ, 1961.
33. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції // Борисфен. - 1997. - № 11.
34. Українська Центральна Рада. Матеріали і документи в 2-х т., т. 2, К., 1997.
35. ДАДО. - Ф.24. - Оп.1. - Спр.285. - Арк. 67-68.
36. Большевистские организации Украины. Организационно-партийная деятельность, февраль 1917 - июль 1918. Сб. документов. - К., 1990.
37. НЖ. - 30/17 січня 1918 р. - №9; Наша боротьба. - 16 января 1918. - №6; ДАДО. - Ф.24. - Оп. 1. - Спр.400. - Арк.3.
38. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. - Ч.1. - Прага, 1942.
39. ДІМ, арх. 17269.
40. ДАДО. - Ф.40. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 129.
41. ДАДО. - Ф.1134. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.10 (зв).
42. ДАДО. - Ф.566. - Оп.1(доп.). - Спр.5. - Арк. 1-2 (зв).
43. ДАДО. - Ф.630. - Оп.1. - спр.17. - Арк. 133.

СОЦІОЛОГІЯ

KENNETH ROBERTS

PROBLEMS AND PRIORITIES FOR THE SOCIOLOGY OF YOUTH

Kenneth Roberts – Professor of Sociology at The University of Liverpool

Youth as a social and sociological problem

Youth research goes round in circles. We never seem to progress. One reason will be the rate of circulation among youth researchers themselves. Newcomers are easily persuaded to seek fresh starts. Careers in youth research tend to be fragile. Some of the reasons apply in all the social (and other) sciences. For example, PhD students and research assistants may have to switch fields in order to obtain or maintain their employment. However, youth research has some special difficulties in holding its own. All youth researchers have alternative academic identities: as researchers into education, labour markets, gender, race, consumption or deviance, for example. And youth research lacks some of the ballast that holds practitioners in other specialisms. There are few degree courses dedicated to youth. The subject may be, but is not necessarily even an option within degree courses in the basic social sciences. Moreover, there is no single youth work profession. The «practitioners» addressed may be teachers, social workers, probation officers, careers officers, counsellors of various types, sports or arts specialists, or community workers. We could also include people from the music industry, fashion and the night time economies. In some countries such as Britain there is no government department with «youth» in its title. Youth researchers must therefore speak to a broader and more amorphous body of policy makers. They cannot become sometime critics, and simultaneously protected clients, of a single, powerful government department.

Yet youth research itself never flags. At present it is flourishing. In Britain it has been boosted by recent ESRC and Rowntree Foundation research programmes. The British Sociological Association's youth study group has been revived. It is not difficult to see why. The vanishing youth labour market has not destroyed young people's transitions. There have been massive expansions in youth education and training. The youth life-stage has been prolonged. The socio-cultural space thus created is being filled by new social practices. Intermediate

conditions between leaving the parental home on the one side, and marriage and parenthood on the other, have been created: new types of households, and new types of couple relationships. The young singles scene is buoyant. Simultaneously, there are heightened risks of young people failing to progress, becoming socially excluded or an underclass. Sociologists are bound to be interested in establishing exactly what is going on. This paper is a contribution to the ongoing debate on how this interest should be harnessed (see also Cohen and Ainley, 2000; McDonald et al, 2001). It advises building on what we already know rather than searching for totally new paradigms which, in the long-term, is likely to amount to no more than a temporary intellectual flurry.

Over the longer-term, between the periodic peaks in sociological interest, youth research is sustained by young people posing constant problems for the authorities and adult society in general. It seems that if they are not unemployed or truanting then too many are getting pregnant too young, homeless, abusing drugs or up to some other mischief. Youth research is friendly territory for sociologists who like to work with their eyes down in search of social problems and their hands up seeking research funds. Research proposals which address or, better still, promise to find solutions to, youth problems are usually at least potentially fundable. This is despite our appalling track record in delivering solutions. Fortunately for all concerned, the symptoms of trouble, if not the underlying causes, change constantly. So there is a never-ending series of panics and calls for new diagnoses. The ensuing activity appears to satisfy everyone's need to be seen to be doing something. However, sociology cannot be content to allow the wider society to define its problems. For sociology, everything is a problem. Sociology needs to pose its own questions and develop its own knowledge-base from which, if necessary, to challenge policy-makers» definitions of «the youth problem». It may not be a problem for the wider society if young people accept and settle in modestly paid jobs

where there are few intrinsic satisfactions or career prospects. For sociology, young people's compliance, if and when they are compliant, is a problem that cries out for explanation and closer scrutiny. Conversely, it may not be a problem for young people themselves (or society in general) if they drop-out of education and training before government ministers think they should.

Youth is an especially rich research field for sociology because young people's lives impinge upon, or are impinged upon by, so many major social institutions. More than this, young people are either entering or leaving, or changing statuses within, the institutions. As such, young people's experiences can offer exceptional insights into the character and operations of the institutions, how these are changing, and the links and mismatches between them. There is no better age group for examining changing sexual codes, the development and stabilisation of sexual identities, social mobility processes, and the formation of new social strata. Youth researchers occupy a privileged position from which to intervene in broader debates such as the possible creation of an underclass or socially excluded groups (see MacDonald, 1997). While many of the relevant researchers prefer not to use the underclass label (lest they be mistaken for Murray sympathisers) they rarely have difficulty in identifying a bottom group that is set apart by its frequent truancy, seriously disturbed family and housing histories, chronic unemployment, early parenthood and/or repeat offending (see, for example, Williamson and Middlemiss, 1999).

A hazard in having so rich a research field and in making everything into a problem is that sociology's youth agenda becomes enormous. So sociology needs to establish its own priorities. On what basis should we rank in (sociological) importance the various aspects of young people's lives? The following twin criteria may not be fully consensual, but they are likely to command a broad measure of agreement. Importance can be assessed, first, in terms of making a difference to the future lives of the young people concerned, and the future of their society, and second, in terms of which aspects of young people's lives operate as a sub-structure and govern their experiences elsewhere.

Key transitions

Most sociologists have abandoned trying to define youth in terms of chronological age. Nowadays we say that we study youth transitions which may occur at age 12, 16, 20, 30 or even when individuals are older than this. Youth is a life stage, neither the first nor the last, and as such is inherently transitional. It is impossible to conceive a genuine sociology of youth which does not study «the transition», and from all the evidence that we now possess, or, at any rate, on my own reading of this evidence, two transitions stand out as clearly more

important than others in terms of the criteria presented above. These are the transitions from education to work, and in family and housing situations.

Young people make many other transitions. Everything of sociological significance is different for adults than it is for children. Young people experience a thorough change. They become able to be politically active and influential. At specific but different ages they become legally able to have sex, purchase tobacco, and drink and consume alcohol in public places, and become subject to the adult justice system. They make the transition from having their alleged needs and wants provided for, usually by their families, to becoming independent consumers, able to buy things for themselves and to obtain credit. As they grow older, the state welfare system ceases to provide benefits via their families, or according to their alleged lesser needs as young persons, and recognises their full adult entitlements.

All these transitions are important, in their own ways, not least in the eyes of those directly affected, but the education-to-work and family/housing transitions have three elevating characteristics. First, it is the modern organisation of employment, and of family and domestic life, that create the modern young person. Youth could not exist as we know it today unless the nuclear family was the normal residential unit with mates self-selected on the basis of mutual attraction, and unless formal education and (most) paid work had been extracted from family and community life. This is not to say that these arrangements never existed prior to modern times: only that the arrangements are normal in all modern societies, but were not so previously.

Second, the key transitions into employment and adult family relationships are not necessarily or always completed. Some people never establish themselves in jobs which will support an adult lifestyle. Some remain unmarried and childless, and continue to live in their parents' homes until the latter's death. Those concerned are still able to be recognised and accepted as, and to feel, adult. The crucial points are, first, that all young people are at risk, albeit to varying extents, of their school-to-work and family transitions not being completed in the sense of not leading to the normal outcomes. Second, the lives of individuals who do not complete these transitions are certain to be different, arguably deviant, in many other respects. A degree of difference, including deviance, can be tolerated, and is arguably necessary in any society. Nevertheless, the third crucial point to be made here is that if the majority of young people failed to obtain jobs or to enter child-bearing relationships, the implications for the wider society would be momentous. Other transitions are rather different: most of them (like being able to vote) are accomplished simply by reaching a stipulated age,

so the possibility of abnormal outcomes is eliminated.

Third, there is great variety in the types of employment and family/housing circumstances to which youth transitions lead. So how they accomplish these particular transitions has serious implications for the individuals' futures. The same cannot be said of some (though not all) of the other youth transitions. There are likely to be profound long-term implications depending on whether a young person experiences the justice system primarily as a source of protection or punishment, but it is not so evidently the case that whether or not a young person is politically active will make a significant difference to his or her future, let alone a country's. Moreover, all the other transitions are different in that, as argued fully below, exactly how they are accomplished depends largely on the manner in which young people make their education-to-work and family/housing transitions, whereas the reverse does not usually apply.

School-to-work and family transitions must therefore be the sociology of youth's priority topics. Unless these transitions are properly understood, nothing else is likely to be comprehensible. The priority topics are not neglected, but in neither case is there scope for slackening attention. The school-to-work transition was a major topic in youth research in most industrialised countries prior to World War II. Unemployment and dead end jobs were the big issues of that era. Research interest eased in the post-war decades of full employment: the transition into employment had ceased to be a (social and political) problem. Interest revived in the 1970s and 80s alongside the return of youth unemployment together with the training schemes and educational programmes that were introduced in this context. Research interest has intensified, and has been partly refocused, by the now widespread view that human capital has become the crucial factor of production on which the competitiveness of national economies hinges. Hence the comparative studies of the proportions of young people achieving different levels of qualifications, receiving general education at upper secondary levels and beyond, vocational schooling, and employer-based and other types of training (see Heinz, 1999; Shavit and Muller, 1998). Comparative European research has taken some of its major recent strides in studies of the transition from education into employment. Important lessons of wider relevance have been learnt about the value, and also the difficulties and limitations, of these studies. The study of the school-to-work transition is currently in good shape, but there can be no let-up because evidence dates rapidly. For example, in Britain we need fresh research to chart how youth labour markets adjust to the recent rise in the proportion of young people progressing through higher education. We also need to monitor the operation of the latest government schemes Modern

Apprenticeships and the New Deal, the introduction of Learning and Skills Councils, and the Connexions initiative, for example. We may have good grounds for suspecting that the new measures will work in much the same way as their predecessors, but such hunches always need corroboration.

Until recently young people's family and housing transitions were neglected by both youth and family sociologists. For a long time, Eileen Barker's (1980) study of working class young people in South Wales was a rarity in dealing simultaneously with personal relationships and housing transitions simultaneously. The standard research in this field used to be pre-occupied with the ages when young people first had sex, then, during the 1980s as HIV became an issue, whether their sex was safe. In many countries this situation changed in the 1990s. Housing and family transitions are no longer neglected. Research interest has been stimulated by the normalisation in northern Europe and North America of an intermediate stage between leaving the parental home and establishing a new child-rearing household, increased rates of separation, divorce and single parenthood, the contraction of the «social» rented housing sectors in some countries, and the spread (and visibility) of homelessness among young people. We now have an impressive list of quality studies of young people's changing family relationships and housing (for example, Heath and Kenyon, 1998; Hobcraft and Kiernan, 1995; Hutson and Liddiard, 1994; Irwin, 1995; Jones, 1994, 1995; Kiernan, 1995; Pickvance and Pickvance, 1994). Even so, this research topic remains awfully immature. There is still a split between studies which focus on the material (housing) and those that deal with the socio-emotional, inter-personal relationships aspects of the transition, and we are nowhere near to having a robust typology of routes, leading to different adult destinations, and recruiting young people from different origins.

It is in the course of making school-to-work and family transitions that social class, gender and ethnic divisions among young people widen, deepen and are consolidated. These divisions are then reproduced in other areas of young people's lives. This is just one respect in which it is impossible to explain what is occurring elsewhere until the sub-structure of young people's lives (their school-to-work and family/housing transitions) has been analysed properly.

Some writers (for example, Cohen and Ainley, 2000) argue that the entire transition discourse must be abandoned because, in these post-Fordist times, there are no longer secure and stable destinations towards which young people can head, but this exaggerates the extent to which life has changed. Most people still marry and become parents. Death is still the most common terminator of marriage. In Britain there has been little change over the last 30 years in the likelihood of people feeling that their

own jobs are insecure, or in the typical interval between jobs being entered and left (Burchell et al, 1999).

Citizenship

There are contenders for pole, or at least equal top position, in youth studies. One is the citizenship paradigm (see Jones and Wallace, 1992; Bynner et al, 1998). This focuses on how young people may become increasingly active and influential politically, the welfare rights that they acquire or have withdrawn, and their treatment by the justice system. These are all important aspects of young people's lives. The argument here is not that they can be safely ignored. The position is rather that they are simply not pivotal in the same way as school-to-work and family transitions.

Youth is a period of transition in politics, welfare rights and justice. Young people's experiences in these domains are comparable to their experiences at school and work, and their family lives, in this respect. Another similarity, which needs to be highlighted, is that while all young people may acquire the same legal rights at the same ages, in relation to politics, welfare and justice young people follow different routes which lead to different adult destinations. However, in the various realms of citizenship the particular routes that individuals follow are more governed by, than determinants of, their education-to-work and family situations.

Everyone in present-day Britain becomes entitled to vote at age 18 unless they are certified insane or sit in the House of Lords, and for roughly a half of all adults this becomes virtually their sole political activity (Coxall and Robins, 1998). A quarter of adults are less active: they usually do not vote. The remaining quarter are more active, but in most of these cases their additional political activity is spasmodic, like signing a petition or writing to an MP or local councillor. Among young people, likewise, the real political activists are a small minority even when participation in «new social movements» is added to involvement in political parties. The activists were a minority even among students during the brief period in the late-1960s and early-1970s when many university campuses were in turmoil (see Blackstone et al, 1970). Young political activists are an important group. Adult career politicians tend to be recruited from their ranks. So young people are divided into future leaders and followers, and nowadays the former are drawn almost wholly from the academically successful, university educated. Most young people who attend university do not become political activists, but virtually all career politicians are drawn from this sub-section of the youth population. For the larger number whose main political activity is voting, their party choices depend more on their class locations than anything else. This remains the case even if the class-vote link is now weaker than in the past (see Sanders, 1997).

In terms of relationships to the welfare system, Europe and North America's adult populations also divide into two broad groups. On the one hand, there are those who use universal services and make additional provisions for their pensions, housing, and maybe their health care and children's education. On the other hand, there are those who use universal services plus means-tested benefits. Young people become divided into these two groups. Which they join has important implications for them, in both the short-term and the longer-run. The crucial point here is that which groups they join are inexplicable except in the context of their education-to-work and family trajectories.

Young people's positions vis-a-vis the justice system are basically similar. A minority enter careers in which they are variously treated and punished, while others come to regard the law, police and courts as their (effective or ineffective) protectors. Again, which group each individual joins depends primarily on his or her class and family background and trajectory.

Ultimately the citizenship paradigm flounders. Its issues are not unimportant, but they are not pivotal, and the sociology of youth needs to start from the right base. It is necessary to distinguish sub-structure from super-structure. Failure to do so, or selecting an inappropriate base, leads to the entire field of enquiry splintering into a bewildering array of issues, and a fragmentation of knowledge that obscures instead of exposing the forces and processes that are decisive in shaping young people's lives and futures.

Consumption and youth cultures

These are the further contenders for a pole position in youth studies. They have clearly become more important in the senses that young people collectively are spending more than ever and have become a weightier consumer market segment. This is despite the decline in full-time youth employment. Somehow young people obtain the money from part-time jobs, parents, grants and loans to remain the most active age group in virtually every type of out-of-home leisure (see Roberts, 1999). As youth transitions have lengthened, teenagers' youth cultures have merged with larger young singles scenes.

Young people's levels of income and spending depend primarily on their positions along the particular routes that they are following from education into employment (Roberts and Parsell, 1991). Their patterns of spending depend primarily on their family and housing circumstances (Jones and Martin, 1999). In these senses it can be argued that their consumption is governed, structured, by other things. It may well be the case that these patterns break-up when we examine the fine texture of consumption – the particular places where young people congregate, the fashions that they wear, the music that they listen to, and so on. In the 1970s

the CCCS researchers (Hall and Jefferson, 1976; Mungham and Pearson, 1976) were able to show that youth styles were in fact class-based, but it can be argued that things are rather different today: particular types of music and nightspots nowadays create their own crowds, and the participants are often from diverse family and educational backgrounds (Bennett, 1999; Thornton, 1995). Thus, it can be argued, rather than expressing identities that are anchored elsewhere, consumption-based youth cultures are now the sites where identities are constructed (Hollands, 1995). Hence the case for granting these youth cultures a pole position in youth studies.

There is a sense in which it is necessarily true that young people's leisure activities are identity conferring. All social roles confer identities which enable the actors, and others, to recognise who they «are». However, some identities are more consequential than others. Consumption-based identities are often just Friday and Saturday night fun (Eygendaal, 1992). Some youth researchers may have taken youth cultures more seriously than their subjects. When consumption-based identities are not compartmentalised in this way, they are still most likely to be too transient to become a base for the actors' core views and feelings about their society and their own positions within it (Bynner and Ashford, 1992).

Identifying structures

It has been implicit throughout the above passages that the sociology of youth should identify social facts (to use Durkheim's terminology); patterns common among all, or particular categories of, young people. Since youth is an inherently transitional life stage, the search must be for common sequences of experiences which may be described as typical youth careers. We need typologies of (typical) youth careers in education and the labour market, housing and family relationships, politics, vis-a-vis the justice and state welfare systems, and in leisure and consumption. We also need typologies of childhood starting points and adult destinations. These are indispensable.

All this is most easily illustrated in the transition from school-to-work, but mainly because, up to now, this is the transition within which the search for career routes has been most intense. It is possible to identify typical sequences of experiences in post-compulsory education, training, employment and unemployment: routes which tend to recruit young people from particular family and educational backgrounds, and which lead to particular occupational destinations. Describing these routes as trajectories recognises the operation of push and pull forces. For example, middle class parents typically push their children towards higher education, while employers offering the best jobs seek and pull academic thoroughbreds towards them. Sociological commonsense suggests that

similar patterns and linkages will be found in young people's socio-emotional and sexualised relationships with peers, residential arrangements, consumption behaviour, and in their engagements with politics, the justice and welfare systems.

It is sometimes objected that this kind of analysis mistakes the outcomes of individuals' choices and actions for structures which causally shape their lives, and that, even if the structural agenda was appropriate in the past, it has become less so today as a result of modern social structures loosening, and «traditional» age, class and gender divisions blurring, in these flexible post-Fordist times. Nowadays, it is sometimes argued, their at best loosely structured situations require young people to be reflexive, to formulate goals, to take control of their own lives and futures, and navigate towards their chosen destinations. Researchers are sometimes invited to contribute to young people's empowerment by incorporating them as research partners and treating them as principal users of research findings. Rather than grouping young people according to their externally structured situations, it is suggested that the more realistic and productive course nowadays is to group them by the life strategies that they adopt (Wyn and Dwyer, 1999).

All this is largely a re-run of the 1960s and 70s choice versus opportunity debates. The crucial fact of this matter is that, as always, young people continue to choose and navigate within constraints (structures) that are neither of their own making nor within their control. The kind of individualisation that has spread in these post-Fordist times is a structured variety (see Roberts et al, 1994). It is true that the choice and navigation metaphors accord with most young people's own thinking and discourses. Most attach great importance to being, and usually insist that they are, in control of their own biographies (see Evans and Heinz, 1994). This is not new. In the 1950s and 60s young people accepted responsibility for their own occupational choices. Paul Willis' (1977) lads felt in control of their lives. Spanning the generations, a plain fact of this matter is that only a minority of young people have been able to decide what/who they wish to become well in advance, then implement their aims. This kind of active individualisation is class-based (Evans and Heinz, 1994). Most young people's biographies are individualised relatively passively as they make the best of the available opportunities. Many still remain very close to where they started-out in life in both social class and residential terms. The extent to which the population has become mobile is easily exaggerated. It is still only a minority of young people who leave their parental homes for higher education, often for ever. In 1969 56 percent of Britain's 16-44 year old were still living in the same districts where they had been brought-up. By 1999 this figure had fallen, but only to 46 percent (Travis, 1999).

The proper job of sociology is not to compound, but to correct, the «epistemological fallacy» to which young (and older) people often succumb (Furlong and Cartmel, 1997). This is not to take any particular side in a structure versus agency debate. Structure and agency are always implicated in one another. It is simply to confirm sociology's proper pre-occupation with collective patterns. «Rational choice theory» (Goldthorpe, 1998) may explain how structures are maintained and reproduced, but it cannot, in itself, explain the origins of the situations that make particular choices rational for the relevant actors.

Quantitative and qualitative methods

The real issue is not which is best but how to adapt both methods to contemporary conditions. Many youth researchers have a special affection for, and a desire to practise qualitatively. Doing otherwise would be a waste of opportunity by researchers who are close in age, and who are able to participate in their subjects' milieu, and draw on their own recent youth biographies. However, qualitative evidence from necessarily small-scale studies is most valuable when it can be set within the larger picture which can only be constructed from quantitative evidence from larger, and more representative, samples.

The ethnographic studies conducted at the CCCS in the 1960s and 70s are among the crown jewels of British youth research (Hall and Jefferson, 1976; Mungham and Pearson, 1976). These enquiries demonstrated, or at least argued persuasively, that working class youth cultures had a class base. This ended two decades of speculation about a generation war replacing the class struggle. There have been few outcomes from youth research which have equalled this impact. What is often overlooked is that the CCCS enquiries could be so revealing only because they were conducted at a point in history when the adult destinations of young people from different social backgrounds had become crystal clear. The investigations were conducted during the window of opportunity when it was known that the 1944 Education Act had failed, and that working class children remained, in most cases, destined to fill working class jobs. It was also the case that these young people were most likely to fall in love with, and marry, one another. The CCCS enquiries were conducted when all this was firmly established, but before the oil price spirals, economic restructuring and labour market turmoil led to a fresh generation of youth researchers contemplating broken bridges, a new limbo condition, and the creation of new career routes through new types of education and training. During the brief window of opportunity all that remained was to explore the processes whereby working class kids ended-up in working class jobs, and why they accepted their destinies (Willis, 1977). Before long, the number one youth research

problem was once again to discover who was ending-up where.

Executing the necessarily large-scale enquiries that are needed to answer this latter question has become more difficult in these «new times» because youth transitions have been prolonged. Many individuals are now in their late-20s or 30s before they marry and become parents, or have jobs which they are able and willing to occupy for the foreseeable future. How long the transition lasts varies from country to country. In Britain, despite the recent prolongation of their transitions, young people still appear to rush into adulthood compared with the more leisurely progress of their central European, not to mention their Mediterranean, counterparts (see Lagree, 1996). Modestly longitudinal studies, as in the ESRC 1987-89 16-19 Initiative (see Banks et al, 1992), are no longer adequate. Increased longitudinality has been achieved with the 1958 and 1970 birth cohort samples, but a problem that arises is that by the time a cohort reaches age 30 or thereabouts, the situations and opportunities facing 16 year olds have changed so substantially as to render the findings out-of-date. Cross-sectional surveys of young people of different ages, from 16 to 30, say, encounter the comparable problem that the current 16 year olds' predicaments are unlike those faced by the 30 year olds when they were 16. It would be hazardous for anyone to assume that today's university students will obtain similar labour market returns on their «investments in human capital» as their predecessors in the late-1980s. Sequential cohort studies, like Britain's National Youth Cohort series but more longitudinal, would overcome these difficulties, but at enormous expense. Panels in which the subjects' ages vary, as in the British Household Panel Survey, could be the answer if the resources were available to continue or repeat such research indefinitely. A cheaper, and therefore probably more realistic, way of scanning prolonged youth transitions, will be a combination of forward-looking (what happens to 16 year olds from different family and educational backgrounds?) and backward looking enquiries (from where are those in specific positions at age 30 drawn?)

There is a comparable need to develop a contemporary equivalent to traditional ethnography. The CCCS researchers were criticised for their lack of attention to young women and ethnic minority youth. The latter omission has been rectified by subsequent researchers, but most girls' lives have never been amenable to participant observation. There are no sisters of the enquiries where researchers have contacted groups of young males who hang-about and around their home neighbourhoods, where the fieldworkers have been able to share their subjects' conversations and activities. The young males' typical attitudes and pre-occupations have thereby become known to the researchers, and it has been possible to

generalise about the members of these peer groups because they have usually all been brought-up in similar homes, attended the same schools, and faced similar future prospects. Girls» lives have never been as easily accessed, and the same applies nowadays to most young males. The places where young people hang about nowadays –pubs, music clubs and sports centres, for example – draw participants from many different backgrounds, who remain «a crowd» maybe for just a few months, then disperse to various destinations (Thornton, 1995). Researchers get less pay-off from just hanging around. They can adopt the substitute methods normally used with girls (see Griffin, 1985) – detailed and repeat individual interviews – but this does not allow the subjects» lives to be observed, or their natural conversations overheard. Ethnographers can attach themselves to groups in schools and further education colleges, universities and training schemes, but these work-based peer groups do not usually remain together throughout «the transition», or even, in many cases, in their immediate outside-work lives (see Bates and Riseborough, 1993; Skeggs, 1997).

Comparative perspectives

Youth research needs to be longitudinal in perspective even when the methods are snapshot. Youth is an inherently transitional life stage, so all studies need to engage with how their subjects» lives are changing. It is also desirable, if not absolutely necessary, for the sociology of youth to compare youth transitions across time and place. The exercise itself always helps to define sociological problems – distinctive features of youth transitions in particular places and at particular times – which then need to be explained. And comparisons themselves invariably suggest explanations.

Youth is rarely static in a historical, let alone biographical, sense. Life stage transitions create slack which can absorb tensions aroused by wider social and economic changes. Youth can be prolonged or shortened, hastened or delayed, and the same applies in later life. In recent decades in

Britain, and in most other European countries, youth transitions have been extended. This trend could continue, but not indefinitely, and it will most likely be reversed at some point. What goes up must come down. It is not quite the same with youth transitions. These accelerated in many countries in the 1940s and 50s when the typical ages of first marriages, and when young people began to earn adult wages, fell. Between the 1970s and 1990s transitions were extended. It is not inevitable, but it is possible, that before long youth will contract again. Even though the answers will change, the sociology of youth needs questions that will survive these cycles.

Developing the sociology of youth

The agenda for youth research sketched above may appear conservative. It is conservative, and rightly so, because the basic questions for the sociology of youth do not change. They need to be asked again in present-day conditions. Research methods need to be adapted but not jettisoned – we have a rather small basic armory. We need progress, not more restarts.

«In psychology there are several comprehensive theories of youth, while sociology and pedagogy lack such theories. Sociologists use ad hoc theories according to the specific needs of the actual research. Most often sociologists are happy with an ad hoc explanation of a certain youth phenomenon and do not seek a broader theoretical understanding of youth. Even the meaning of the concept «youth» may vary in each sociological youth study» (Puuronen, 2001, p11).

Constantly seeking new approaches, perspectives and paradigms is a recipe for stagnation – flurries of intellectual excitement which eventually evaporate, whereupon we discover that we are where we were before – no improved typologies, or more sophisticated theories about the links between different dimension of youth transitions, or between origins and destinations. We have foundations, an impressive track record of youth research, on which to build. Why kick past achievements away?

REFERENCES

1. M Banks, I Bates, G Breakwell, J Bynner, N Emler, L Jamieson and K Roberts (1992), *Careers and Identities*, Open University Press, Milton Keynes.
2. I Bates and G Riseborough (1993), *Youth and Inequality*, Open University Press, Buckingham.
3. A Bennett (1999), «Subcultures or neo-tribes? Rethinking the relationship between youth style and musical taste», *Sociology*, 33, 599-617.
4. T Blackstone et al (1970), *Students in Conflict: LSE in 1967*, Weidenfeld and Nicolson, London.
5. B L Burchell, D Day, M Hudson, D Lapido, R Mankelov, J P Nolan, H Reed, I C Wichert and F Wilkinson (1999), *Job Insecurity and Work Intensification*, Joseph Rowntree Foundation, York.
6. J Bynner and S Ashford (1992), «Teenage careers and leisure lives: an analysis of lifestyles», *Society and Leisure*, 15, 499-519.
7. J Bynner, L Chisholm and A Furlong, eds (1997), *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*, Ashgate, Aldershot.
8. P Cohen and P Ainley (2000), «In the country of the blind? Youth studies and cultural studies in Britain», *Journal of Youth Studies*, 3, 79-95.
9. B Coxall and L Robins (1998), *Contemporary British Politics*, Macmillan, Basingstoke.
10. K Evans and W R Heinz (1994), *Becoming Adults in England and Germany*, Anglo-German Foundation, London.

11. W Eygendaal (1992), «The black heart - a qualitative study of the death metal culture in The Netherlands», paper presented to conference on Internationalisation and Leisure Research, Tilburg.
12. A Furlong and F Cartmel (1997), *Young People and Social Change*, Open University Press, Buckingham.
13. J H Goldthorpe (1998), «Rational action theory for sociology», *British Journal of Sociology*, 49, 167-192.
14. C Griffin (1985), *Typical Girls?* Routledge, London.
15. S Hall and T Jefferson, eds (1976), *Resistance Through Rituals*, Hutchinson, London.
16. S Heath and L Kenyon (1999), «Upwardly and geographically mobile young professionals, the labour market and shared household living», paper presented at European Sociological Association Conference, Amsterdam.
17. W R Heinz, ed (1999), *From Education to Work: Cross-National Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge.
18. J Hobcraft and K Kiernan (1996), *Becoming a Parent in Europe*, Welfare State Programme 116, London School of Economics.
19. R G Hollands (1995), *Friday Night, Saturday Night*, Department of Social Policy, University of Newcastle.
20. S Hutson and M Liddiard (1994), *Youth Homelessness*, Macmillan, Basingstoke.
21. S Irwin (1995), *Rights of Passage*, UCL Press, London.
22. G Jones (1994), *Young People in and out of the Housing Market*, Joseph Rowntree Foundation, York.
23. G Jones (1995), *Leaving Home*, Buckingham.
24. G Jones and C D Martin (1999), «The young consumer at home: dependence, resistance and autonomy», in J Hearn and S Roseneil, eds, *Consuming Cultures: Power and Resistance*, Sage, London.
25. G Jones and C Wallace (1992), *Youth, Family and Citizenship*, Open University Press, Buckingham.
26. K E Kiernan (1995), *Transition to Parenthood: Young Mothers, Young Fathers - Associated Factors and Later Life Experiences*, Welfare State Programme 113, London School of Economics.
27. J C Lagree (1996), «Youth in Europe: cultural patterns of transition», *Berkeley Journal of Sociology*, 41, 67-101.
28. D Leonard (1980), *Sex and Generation*, Tavistock, London.
29. R MacDonald, ed (1997), *Youth, the Underclass and Social Exclusion*, Routledge, London.
30. R MacDonald, P Mason, T Shildrick, C Webster, L Johnston and L Ridley (2001), «Snakes and ladders: in defence of studies of youth transitions», *Sociological Research Online*, 5, 4.
31. G Mungham and G Pearson, eds (1976), *Working Class Youth Culture*, Routledge, London.
32. C Pickvance and K Pickvance (1994), «Towards a strategic approach to housing behaviour: a study of young people's housing strategies in South-East England», *Sociology*, 28, 657-677.
33. V Puuronen (2001), «Youth research at the beginning of the new millennium», in V Puuronen, ed, *Youth on the Threshold of the 3rd Millennium*, Karelian Institute, University of Joensuu, Joensuu.
34. K Roberts (1999), *Leisure in Contemporary Society*, CAB International, Wallingford.
35. K Roberts, S C Clark and C Wallace (1994), «Flexibility and individualisation: a comparison of youth transitions into employment in England and Germany», *Sociology*, 28, 31-54.
36. K Roberts and G Parsell (1991), «Young people's sources and levels of income, and patterns of consumption in Britain in the late-1980s», *Youth and Policy*, 35, December, 20-25.
37. D Sanders (1997), «Voting and the electorate», in P Dunleavy, A Gamble, I Holliday and G Peele, eds, *Developments in British Politics*, Macmillan, Basingstoke, 45-74.
38. Y Shavit and W Muller, eds (1998), *From School to Work: A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*, Clarendon Press, New York.
39. B Skeggs (1997), *Formations of Class and Gender*, Sage, London
40. S Thornton (1995), *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*, Polity Press, Cambridge.
41. A Travis (1999), «Sex in the 90s: the young take a moral stand», *Guardian*, 29 December, 3.
42. H Williamson and R Middlemiss (1999), «The emperor has no clothes: cycles of delusion in community interventions with disaffected young men», *Youth and Policy*, 63, 13-25.
43. P Willis (1977), *Learning to Labour*, Saxon House, Farnborough.
44. J Wyn and P Dwyer (1999), «New directions in research on youth in transition», *Journal of Youth Studies*, 2, 5-21.

Ю. Ю. БРОДЕЦКАЯ

ФЕНОМЕН МАРГИНАЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ИЗМЕРЕНИЯ

Бродецкая Ю.Ю. — аспирант кафедры социологии Днепропетровского национального университета

Трансформационные преобразования общества на данном этапе, обуславливают необходимость переосмысления маргинальности как явления неоднозначного, явления которое находит свое проявление в различных подсистемах социума — прежде всего культурной и стратификационной. Исходя из этого, представля-

ется возможным выделение нескольких основных позиций данного феномена. Это интерпретация маргинальности с позиций ее пограничности и периферийности. С исследовательских позиций представляется, что разграничение понятия «маргинальность» в контексте системы «маргинальность — социокультурная сре-

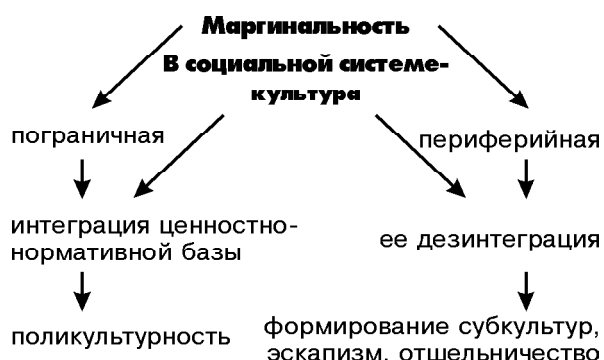
да», согласно смысловой интерпретации, способно повлиять на изменение теоретико-смыслового содержания данного феномена. В связи с этим, необходимой представляется попытка теоретической интерпретации каждой из позиций маргинальности в системе социокультурных отношений.

Традиционная интерпретация понятия «пограничный», «промежуточный» включает в себе такое состояние социального субъекта, когда тот находится между чем-то и чем-то, граничит между чем ни будь [1, 486] То есть данная категория способна отражать в себе неопределенное, незавершенное состояние социального субъекта. Данное состояние временно не зафиксировано, в связи с чем предполагает некоторую растяженность во времени.

Противоположное смысловое содержание включает в себя понятие «периферийности». Периферический, в переводе с греческого *perihētia* –окружность, трактуется как несущественный, лежащий на окраине [2, 338]. То есть, данная дефиниция предполагает отстраненность определенного социального субъекта с функционирующей культурной системы, как элемента несущественного для нее.

Таким образом, конкретизируя понятие «маргинальности», условимся в исследовательских целях в контексте культурной системы координат, под периферийной маргинальностью понимать изоляцию (отчуждение) или «выпадение» маргинального субъекта из системы функциональных ценностей, норм, что сопровождается зачастую их дезинтеграцией. Под пограничной – соответственно интеграцию ценностно-нормативной системы общества маргинальным субъектом, посредством синтеза нескольких ценностно-нормативных баз, что зачастую сопровождается поликультурализмом. Для комплексного понимания механизма функционирования феномена маргинальности в социальной системе культуры, представляется необходимым построение его аналитической модели.

Основным параметром здесь выступает степень принятия ценностно-нормативной базы индивидом (группой).

В контексте ценностно-нормативной системы, маргинальность, с учетом, соответственно объективных и субъективных характеристик маргинальных субъектов, может иметь два уровня проявления, которые обусловлены ролью маргинальных процессов в социальной системе и определяют место индивида в ней. То есть проанализировать позиции маргинальности в контексте культурной системы координат представляется возможным в структуре взаимодействия индивида или группы с ценностной средой.

Первый уровень, согласно нашей концептуальной идее, проявляется в неадаптированности маргинальных субъектов к сложившейся социальной ситуации, что находит свое выражение в дезинтеграции ценностно-нормативной базы, порождающей многие болезни общества (подобная ситуация рассматривается в работах американских социологов У.Томаса и Ф.Знанецкого). Второй уровень проявляется в ценностно-нормативной интеграции индивида в социальной реальности (М.Фуко, Ж.Делез, Ф.Гваттари). Проанализируем данные подходы с точки зрения их влияния на современную ситуацию в украинском обществе.

Ситуация ценностно-нормативной дезинтеграции анализируется в работе американских социологов У.Томаса и Ф.Знанецкого «Польский крестьянин в Европе и Америке» [3]. Ядро их социологической теории составляет понятие «социальной ситуации». Исследователи отмечают тот факт, что если определение ситуации социальным субъектом не совпадает с групповыми ценностями, то возникает социальная дезинтеграция. Определение ситуации социальным субъектом, исходя из его собственных установок и нормативных предписаний группы, свидетельствует о его приспособляемости к ней, о степени конформности [4, 166]. В этой связи, ситуация трансформации украинского общества на современном этапе представляется наиболее «благоприятной почвой» для дезинтеграции ценностно-нормативной базы индивида. Данная ситуация находит свое отражение в процессах реструктуризации как социума в целом, так и его картины в сознании индивидов. Характерная для украинского общества непоследовательная смена ценностно-нормативного комплекса, влечет за собой реструктуризацию субъективной социальной реальности, что сопровождается разрушением устоявшихся норм, переосмыслением ранее непоколебимых ориентиров, переоценкой ценностей. В результате отсутствия в украинском обществе необходимых норм и правил взаимодействия различных систем, личность лишается важнейших опор и ориентиров для своего социального поведения. Ее положение в обществе становится неустойчивым. Само же взаимодействие возможно лишь при наличии единой генерализируемой системы ценностей, не подчиняющей себя и не запре-

щающей остальные, но задающей общие ориентиры развития общества.

Влияние на индивида новых условий жизни, являющихся для него необычными или противоречащими тому, что было принято и усвоено ранее и составляло стойкое содержание его внутреннего мира, влечет за собой нарушение равновесия его структуры ценностей. В зависимости от того, насколько значимы для личности ценности, установки, убеждения, подлежащие переосмыслению, происходят различного рода глубинные изменения в системе ранее усвоенных понятий и отношений.

В этой связи, представляется возможным, что культурная маргинальность в случае дезинтеграции ценностно-нормативной системы, выражается в незавершенности процессов ресоциализации, либо в неприятии общепринятых норм. В ситуации минимальной неприспособленности маргинальный субъект переживает внутреннее напряжение, чувство изоляции либо неполной принадлежности к референтной социальной группе. В ситуации же максимальной неприспособленности возможна дезорганизация личностной структуры, отчуждение (последнее зависит от субъективных и объективных причин).

Периферийное маргинальное положение в системе культуры в данном случае может выражаться в различных формах «ухода от общества», добровольной самоизоляции либо принудительного самоотстранения маргинальных субъектов на периферию культурной жизни. Наличие таких критериев как разрыв традиционных связей, уход из общества, дезадаптация, характеризует и современную ситуацию на Украине, и в то же время дает возможность говорить именно о периферийной маргинальности, одной из форм которой являются различные виды добровольной оппозиции каким-либо общественным институтам. Наиболее характерными для современной культурной ситуации на Украине являются такие проявления периферийной маргинальности как субкультуры: молодежные, идеологические, субкультура бедности. Исключенные из данной культурной системы представители субкультур не способны интегрировать в своем сознании традиционную систему ценностей и норм, в результате чего происходит отчуждение от основной системы ценностей, ее дезинтеграция, и конструирование собственной. Следствием такого рода культурной альтернативы является усиливающаяся социальная изоляция данной категории населения (деклассированных, люмпенов, бездомных), выработка определенных форм поведения (прежде всего девиантного), ориентация преимущественно на ценности настоящего, замкнутость и сознательный изоляционизм, эскапизм, отсутствие четких моделей ролевого поведения.

Оказавшись в ситуации периферийной маргинальности, индивид пытается реабилитироваться в альтернативной статусной системе. Однако, лишь принятие ценностно-нормативного базиса, характерного для конкретного социального организма, дает возможность «вернуться в общество» и тем самым стать немаргиналом.

Согласно нашей аналитической модели, следующей формой проявления феномена маргинальности в контексте культурной системы координат, является мера интеграции в сознании индивида ценностей и норм различных социальных общностей или культурных миров. Центральной проблемой такого подхода к изучению возможностей маргинальных субъектов, является проблема приспособления, которая заключается в первую очередь, в психологической интеграции.

Наиболее последовательными в интерпретации феномена маргинальности как интеграционного процесса, являются теоретики постмодернизма (М.Фуко, Ж.Делеза, Ф.Гваттари). Основываясь на необходимости перехода к новым формам социальной жизни исследователи постмодерна интерпретировали маргинала как интеллектуала, «концептуального инноватора». Данная закономерность, на наш взгляд, характерна и для Украины, где интеллектуалы формируют ключевые позиции в обществе.

В контексте постмодернистских воззрений социокультурная маргинальность приобретает качественно новый характер. Признание равноценности социального и индивидуального начал в человеке, утверждение допустимости культурных различий, взаимодополняемости универсальных (для данного социума) и частичных культурных норм, развитие нетрадиционных разграничивающих признаков, становятся способными не только поддерживать функционирование социальной системы, но и внедрять новые нормативные порядки. То есть, в данном случае речь идет о пограничной маргинальности, как процессе синтеза, интеграции нескольких ценностно-нормативных систем маргинальным субъектом.

В этой связи, маргинальность приобретает важное значение как предпосылка инновационной, творческой деятельности, а само инновативное творчество наиболее полно отражает внутренний мир маргинальной личности.

Ситуация трансформации современного украинского общества свидетельствует, что для успешного вхождения в новое культурное поле, для осуществления инновативной деятельности индивид не должен и не может ограничиваться интернализированной системой социальных ценностей, ролей и моральных норм. Реструктуризация социальной реальности влечет за собой реструктуризацию индивидуального сознания. В результате чего более свободные в

выборе культурных стандартов маргиналы в большей степени способны к изменению социальных порядков, транслируя в новую среду или референтную группу ранее усвоенные культурные паттерны или социальные технологии. Именно на основании использования фрагментарности ценностно-нормативного мира маргинального субъекта, определяется и отсутствия «традиционного» основания.

Степень интеграции индивида, в рамках сохранения собственной ценностно-нормативной системы, наряду с тенденцией овладения доминирующими ценностями, заключается в степени адаптированности индивида, социальной группы, к отдельным сферам жизни – в брачно-семейных отношениях, профессиональной деятельности, религиозных верованиях, повседневном общении, досуге; реалистической оценкой ситуации и пониманием ее влияния на личность, индивидуалистичностью сознания. Данная способность особенно важна при рассмотрении потенциала маргинала, так как известно, что в ходе жизненного цикла индивиду приходится постоянно осваивать новую культурную информацию (как практически действенную, так и символическую), при этом она может быть противоположной усвоенной ранее. Следовательно, даже находясь в родной среде, но обретая новые со-

циальные позиции, статусы, роли, индивид может содержательно и структурно изменяться, вплоть до полной трансформации.

Развитость личностного центра, богатый социокультурный опыт и способность к изменению социальных порядков через поиск альтернатив и более свободный выбор культурных стандартов характеризуют пограничного маргинала как инноватора, как индивида творящего качественно новую ценностно-нормативную систему, новые модели идентичностей.

Таким образом, под культурной маргинальностью мы будем понимать потерю индивидом в силу объективных, либо субъективных причин, своей позиции в социокультурной подсистеме социума (потерю принадлежности к общепринятым для данного общества ценностям, нормам). Тогда в качестве «функционального поля», относительно которого определяется местоположение маргинала, может выступать сама культура, образующая ценностно-нормативный уровень регуляции поведения индивидов. В этом случае периферийные маргинальные группы становятся носителями разнообразных субкультур. Пограничные социальные группы возникают вследствие интенсивных межкультурных контактов, вызванных процессами социально-экономической интеграции.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Новий тлумачний словник української мови у 4-х т., Т.3. О-Р, К.: вид-во «АКОНІВ» 2000, 927с.
2. Философский энциклопедический словарь.-М.:ИНФРА-М., 1997.-576с.
3. Томас У., Знанецкий Ф. Польский крестьянин в Европе и Америке. -М., 1987
4. История социологии: Учебное пособие/Елсуков А.Н., БабосовЕ.М., Грицанов А.А. и др. Мн.:Выш.ШК., 1993.-319с.
5. Подорога В.А. Власть и познание // Власть. - М.,1989, С.213-217

Г. А. МАХМАДАМІНОВА ТРАДИЦІЇ СІМЕЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В РАМКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Махмадамінова Гульнара Азіловна – аспірантка кафедри галузевої соціології Дніпропетровського національного університету

Сучасна європейська соціологія, психологія, педагогіка ґрунтуються на переконанні, що соціалізація молоді є тим успішнішою, змістовнішою і перспективнішою, чим потужніший пласт культурного підґрунтя утворе її. Йдеться про ментальність українського народу, його традиції сімейного виховання дітей; множина культурних здобутків набуває комунікативної потужності у соціалізаційному процесі і надає новим поколінням шансів досягти стрімкого поступу завдяки синтезу народних традицій [11, 134]. Традиції створюються на основі тих форм діяльності, які не раз підтвердили свою ефективність, суспільну значущість та індивідуальну користь. Це важливий чинник регуляції життєдіяльності людини, основа її виховання. Традиції і звичаї відомий український етнолог П.М.Щербань

підрозділяє на родинно-сімейні, регіональні і загальнонаціональні. Серед цієї численної кількості чільне місце належить культуротворчим та духовнотворчим, що стають потужним підґрунтям для успішної соціалізації підростаючого покоління. Традиції та обряди об'єднують минуле і майбутнє народу, молодь з їх допомогою інтегрує у етнічну спільноту людей, у високорозвинену сучасну націю. Це своєрідні одвічні підвалини прогресу народу, які втілюють у собі найкращі досягнення в ідейному, моральному, трудовому та соціальному житті. Тому, на думку автора, вважається доцільним розглянути традиції сімейної соціалізації в рамках української ментальності, що дасть змогу, по-перше, більш широко окреслити тему, що розглядається; по-друге, визначити характерні тра-

диційні риси соціалізації в рамках українського соціуму і, нарешті, зробити спробу окреслити народний ідеал соціалізованої дитини та депривованої, що за різних обставин не пройшла успішну соціалізацію.

Завдяки своєму геокультурному розташуванню Україна впродовж всієї історії постійно була простором зустрічі та взаємодій культурних ойкумен – Заходу та Сходу, Півночі та Півдня. Планетарно-історичні координати української землі вже з давніх-давен зумовили перехресний вплив на її культуру азійсько-кочового, орієнтально-візантійського та європейського світів.

Українська культура – правонаступниця давньоруської – активно і вибірково запозичувала та інтегрувала елементи різних культур, пересмислюючи їх згідно з власною сутністю, і розвивала свою неповторну індивідуальність. І те, що ці надбання не були втрачені, а множились, незважаючи на тривалі періоди колонізації українських земель та відсутність національної державності свідчить те, що Україна віднайшла рівновагу між сприйняттям навколишніх духовних культур та розвитком власних духовних засад. Стійкий імунітет стосовно асиміляційних втручань навколишніх світів, що вироблявся впродовж сторіч, зумовив виникнення, розвиток та забезпечення існування особливого національного характеру. Він передається з покоління в покоління завдяки соціалізаційному впливові, що базується на ґрунті ментальності. Соціалізація молодої особистості у певному розумінні увінчує культурно-історичний шлях народу і спирається на нього. Ідеал, утіленням якого ми хочемо бачити своїх дітей, набуває чітких рис лише тоді, коли є усвідомлення того, ким були, ким стали і чого ми прагнемо як народ. Звернемо увагу, наприклад, на те, що безперечна здатність до розвитку такої самобутньої і плідної культури як японська, великою мірою ґрунтується на стійкості і неперервності культурних традицій, які утворюють досить жорстку схему ефективної соціалізації нових генерацій. [7, 348].

На думку як зарубіжних так і вітчизняних вчених-етнопедагогів, соціологів, психологів серед численного ряду соціальних інститутів, що здійснюють соціалізуючий вплив на неповнолітніх, домінуючим є сім'я (особливо це стосується історичної доби, коли були мало поширені або відсутні інститути загальної та професійної освіти, засоби масової комунікації, досудові заклади), тобто сім'я в якійсь мірі виступала монополістом у сфері виховання та соціалізації особистості. Професор О.Вишневський називає її «вічно живим оберегом українських виховних традицій та успішної соціалізації молодих генерацій» [2, 73].

Традиції народного виховання дітей в Україні склалися на основі загальнолюдських, передусім слов'янських ідеалів, з великою мірою

етнічної та локальної специфіки. Виявлення їх сьогодні, як ніколи, актуальне, адже у відновленні державності і благоустрою України ми найбільше надій покладемо на соціалізовану молодь прийдешніх поколінь.

В українців, як і у більшості народів світу, основна роль у соціалізаційному процесі належить сім'ї. Світ дитини моделювався початково через знання і досвід батьків, вже потім – інших членів сім'ї, родичів, свояків. У сім'ї дитина вперше пізнавала соціальні стосунки, і вони найчастіше ставали прототипом моделей соціальної поведінки на все її життя.

Перш ніж приступити до розгляду засад сімейної соціалізації дітей в рамках української ментальності потрібно внести деякі пояснення стосовно понятійно-категорійного апарату, що буде використаний на подальших сторінках роботи.

По-перше, поняття соціалізації досить часто буде замінюватись поняттям виховання, соціальне становлення, чому саме така заміна можлива? На думку автора, ці поняття в даному смислово-контексті можна ідентифікувати по причині невідомості терміна «соціалізація» в дев'ятнадцятому сторіччі взагалі. Також категорія соціалізації так само відображає єдність об'єктивного та суб'єктивного аспектів онтогенетичного процесу і в цьому плані може ототожнюватись з поняттями формування та розвитку з одного боку, із вихованням – з іншого. Слід зазначити, що виховання як і поняття соціалізація відображає не тільки індивідуальні форми діяльності спрямовану на становлення особистості, але й інституціалізовану. Доречі ціслений аналіз етнопедагогічної літератури підтверджує, що змістовне навантаження сучасного поняття соціалізації входило у сукупне поняття виховання, яке мало два аспекти: соціальний та психолого-педагогічний.

По-друге, на сторінках роботи буде розглянуто узагальнений варіант традицій соціалізації характерний для кінця XVIII – XIX століть в селянських сім'ях. Аналіз засад з цього процесу саме в селянських сім'ях обумовлений аграрним статусом нашої держави на той час, що мала близько сорок відсотків сільського населення.

Традиційно в Україні церква приділяла велику увагу ролі сім'ї у соціальному становленні молодої особистості і навіть виконувала контролюючу та коригуючу функції у процесі сімейної соціалізації неповнолітніх дітей. Митрополіт А.Шептицький у звертанні до батьків наголошував на тому, що вони строго зобов'язані дбати і працювати над вихованням своїх дітей, а батьківський дім є першою і найважливішою школою [5, 155].

Програма і методи домашнього виховання дитини диктувалися багатьма факторами, найважливішими з яких були: соціальний стан,

кількісний і поколінний склад сім'ї, традиції роду, релігійний світогляд батьків. Диктував певні нюанси соціалізації усталений культурно-побутовий уклад селянських чи міщанських, хліборобських чи ремісничих, кріпацьких чи козацьких сімей. У кожній з них були свої ідеали, які мали широке окреслення, однак нам вважається доцільним розглянути загальні риси традиційної сімейної соціалізації в українській сім'ї, що стали універсальними, широко апробованими і природними для нашої ментальності.

Суттєвим є той факт, що в Україні були найтипівішими сім'ї, створені на основі національної ендогамії: до кінця XIX століття міжнаціональні шлюби були рідкістю навіть у зонах поширення різних етносів. За структурою переважали прості сім'ї (із батьків і неодружених дітей) і, так звані, розширені (з подружньої пари, їх дітей та окремих родичів – найчастіше, дідуся та бабусі). Малі (або прості) сім'ї базувалися на тісних особистих контактах батьків з кожною дитиною, звідси більша вірогідність злагодженості дій усіх членів сім'ї, їх рівноправності, взаємо турботи, вільного розвитку особи дитини. Дещо по-іншому здійснювалась соціалізація у так званих розширених сім'ях, вони були більш патріархальні, стиль життя, атмосфера стосунків у колі різних поколінь, їх досвід та ідеали мали свою специфіку та накладали відбиток на систему виховання. Відомо, що патріархальній сім'ї притаманна певна замкнутість побуту, ізоляваність від світу. І все ж, як зазначає М. Костомаров, уособленість життя не була домінуючою рисою і не позначалась негативною на становленні нових поколінь. Влаштувалися ярмарки, прощі, відхідництво, що мали не тільки економічний ефект, а й соціальний. Підтвердженням цьому домінуюча роль комунікативного аспекту у таких мироприємствах (люди мали змогу поділитися соціальним досвідом, подивитись на стиль життя інших). Ця притаманна риса теж впливала на виховний стиль сім'ї. У вихованні дітей завжди має особливе значення приклад батьків, який, власне, засвоюється через наслідування їх поведінки. Українська народна педагогіка підсвідомо, засобами спостережень сформулювала ще багато віків назад домінуючий фактор соціалізації дитини – це наслідування реальної поведінки дорослих. А вже пізніше він буде науково обґрунтований та сформульований у концепції відомого вченого Ж. Піаже.

Стосунки між подружжями склалися по-різному. Вітчизняні вчені І. Любич-Червінський, В. Шушкевич зазначали, що на території України найбільш патріархальними й недемократичними вони були у Закарпатті [1]. І. Франко на підставі вивчення численного емпіричного матеріалу дійшов висновку, що гендерні стосунки в Україні більш ліберальні, ніж, наприклад, в Росії [9, 210]. Демократизм, рівноправність

сімейних стосунків значною мірою вплинула на відносини між дітьми і батьками.

Українська сім'я не знала домострою, стосунки не базувалися на рабській покорі дітей батькам, на крайньому деспотизмі голови сім'ї стосовно домочадців. Видатний етнопсихолог В. Янів зазначає, що особливості взаємовідносин в українській сім'ї випливають з соціального характеру нації, характерною рисою якого є домінування інстинкту самопіднесення [8, 71-72]. Звідси, на думку вченого, і відсутність у стосунках між членами сім'ї сліпої покорі, натомість можливість відносної самостійності і свободи. Загалом, у стосунках дітей і батьків існувала широка амплітуда почуттів: любов, повага, послухність, не виключаючи страху, покорі оскільки батьки для дітей це авторитет або сила, позивна чи у окремих випадках негативна.

Функції батьків у виховному процесі дітей були певною мірою розмежовані та регламентовані, різними був їх ступінь та міра впливу. Вони, як пише І. Кон, залежали від багатьох факторів, насамперед, віку, статі дитини, наявності інших членів родини для її соціалізації в межах сім'ї та поза нею, амбівалентності батьківських почуттів і ставлення до дітей [4, 36].

Керуючим і нормативним чинником для дитини всіх народів залишалась особа матері. Про нерозлучність матері і дитини протягом перших трьох років незалежно від статі свідчать вживані серед українців народні назви: «хвостик», «мамин мазунчик». На перший погляд, мати займалася більше вихованням дочок, однак печаль матеріньського впливу однаково позначалась на всіх дітях, незалежно від статі. Він включає в себе: релігійне виховання, естетичне, трудове та соціальне, при чому дослідники вважають, що релігійне та соціальне виховання це, в основному, прерогатива матері.

Менш дослідженим є питання участі батька у соціальному становленні дитини. В. Цимбалістий пише, що вона значно менша, ніж у західноєвропейських народів [8, 87]. Емпіричні матеріали свідчать, що соціалізуючий вплив батька є різним відносно територіальної розташованості регіонів України.

В українців існує два типи батька-вихователя. Один свідомо усувається від виховання дітей і всю ініціативу передає дружині (матері). У загальних рисах соціальний портрет його наступний: суровий, недоступний, караючий авторитет, який здійснює вплив на дитину лиш уривчасто і, як правило, стихійно. Слово такого батька є законом, заснованим на почутті страху. У даному випадку є наявним порушення аспекту ставтево-рольової соціалізації дитини та дефіциту емоційно-комунікативних стосунків з батьком. Проте, етнопедогоги говорять і про інший тип батька-вихователя – доброго, лагідного, який надміру опікується дитиною. Він не тільки стихійно, але й цілеспрямовано здійснює вплив на

дитину на усіх етапах її життя у батьківській сім'ї. Спілкування засновано на принципах егалітарності, поваги свободи особистості, а слухняність досягається завдяки батьківському авторитету або переконанню дитини, тобто відбувається інтеріоризація цінностей, ідеалів, що свідчить про більш високу ефективність соціалізації у даних сім'ях.

Окрема роль у виховному процесі належала старійшинам дому – бабусі і дідусеві (особливо у розширених сім'ях). Як свідчить аналіз літератури, вони здійснювали естетичний, патріотичний процеси соціалізації, тобто в українців саме дідусь і бабуся знайомили з традиціями дому, родоводом, фольклором, історією. Отже вони передавали свій соціальний досвід засобом постійного комунікативного впливу на неповнолітнього, а саме: у численних прислів'ях, поговірках, прикметах, казках, легендах.

Розглянуті джерела свідчать, що здебільшого українські сім'ї мали кілька дітей, тому повсюдно склались доволі стійкі традиції щодо ролі і впливу на молодших дітей старших братів і сестер. Як зазначає М. Костомаров [5, 155], вони користувались певними привілеگیями: мали значний вплив на виховання молодших, могли застосовувати навіть певні карні міри, однак ці стосунки не характеризувались сліпою покорю, деспотизмом, як, наприклад, в мусульманських народів.

На попередніх сторінках ми розглядали виключно соціалізуючий вплив родини на неповнолітнього, але можна припустити, що з зростанням віку дитини природно коло її спілкування розширялось: свєрсьники, сільська громада, початок XVIII ст. – школа, що призводило до розширення соціалізаційних потоків спрямованих на соціальне становлення особистості. Як свідчать етнографи, на певному етапі життя (6-7 років) дитина виходила з виключної опіки сім'ї. Потреба широкого спілкування вела її у коло ровесників, для сільських дітей це пасовища, де значною мірою поповнюється й трудове, фізичне, естетичне виховання, розпочате в сім'ї. Але слід зазначити, що ми тут маємо справу не з припиненням соціалізуючого впливу сім'ї, а лише його незначним послабленням; сім'я і надалі є домінуючим соціалізуючим фактором у становленні особистості аж, як свідчать деякі джерела, до 20-ти років [1]. З позицій сучасного розвитку нації, а зокрема соціології сім'ї можна зазначити, що починається другий етап соціалізації – вторинна, яка заснована на інтеріоризації норм, цінностей, ідеалів сім'ї і вироблення власної лінії поведінки згідно з ефективністю попереднього засвоєння. Сім'я, на думку автора, не тільки прививає цінності, а й фільтрує впливові потоки «вулиці», ровесників, громади. Тут доцільно буде додатково освітити поняття «громада».

Громади початково виникли як орган самоврядування і остаточно сформувались у часи

феодалізму і з деякими модифікаціями функціональної сфери збереглися аж до радянських часів, а в селах з глибокою історією відгуки цієї своєрідної соціальної організації залишилися і до сьогодні [3, 540-545]. Громади як станова організація регулювали найважливіші аспекти соціального життя. На підставі звичаєвого права розв'язувались майнові суперечки, різного роду конфлікти, регламентувались соціальні норми поведінки. Велику роль громади приділяли соціальному становленню нових поколінь. Громадська думка була одним з потужніших зовнішніх регуляторів стосунків між дітьми та дорослими. Молодь виховувалась у душі поваги до батьків, старших людей; зовнішнім виявом цих стосунків слугувало звернення на «ви». Громада також розв'язувала конфлікти дітей і батьків, і якщо діти серйозно порушували установлені морально-етичні норми, то карали і дітей, і батьків – за брак виховання.

Громада дбала про гармонійний розвиток молоді села:

- повноцінний фізичний розвиток, загартування здоров'я;
- працьовитість, реалізація талантів, соціальне самовираження людини;
- морально-естетичне становлення нової генерації.

Таким чином, ми бачимо, що громада на той час виконувала функції своєрідного соціального інституту, що регулював соціальні відносини, тобто виконував контролюючу, регулюючу та санкціонуючу функції. Роль українських громад у соціалізації молоді можна порівняти з традиціями громадського регулювання в Англії, де громада брала участь – як матеріальну, так і організаційну – у вихованні молоді. Отже, ми спостерігаємо, що в рамках українських традицій розширення комунікативної сфери неповнолітнього відбувалось вже з 6-7-ми років в рамках соціального життя сільської громади.

Століттями складалися традиції сімейного виховання, вироблялися основні його принципи, серед яких народна педагогіка головну роль відводила трудовому вихованню. Цей принцип детермінувався як скрутними матеріальними умовами родини, так і універсальністю, апробованістю століттями ефективності становлення особистості у процесі трудового виховання та завдяки йому. Принцип працьовитості виводиться з «золотого правила» народної педагогіки, яке зазначає: «Людина виховується в праці, через працю і для праці». У загальній трудовій атмосфері вже саме народження дитини розглядалось як поява в сім'ї майбутнього трудівника. Етнографи, досліджуючи родильну обрядовість, знайшли підтвердження тому, що домінуючим у вихованні є принцип працьовитості (баба-повитуха відрізала хлопчику пуповину на сокирі – щоб був будівельником, а дівчинці на гребені – щоб була доброю прялею), [10, 15]. Цей поділ, осно-

ваний на прямій передачі досвіду від батька синові і від матері дочці, увійшов у традицію і став однією з засад гендерної соціалізації дітей.

В етнографічній літературі знаходимо багату інформацію про раннє залучення дітей до праці і розподіл її відносно статі та вікової категорії. Згідно з цими даними, діти за ступенем зайнятості у виробничій діяльності ділились на три категорії. Перша – від народження до 2-3-х років. Ця група дітей вимагала особливої опіки дорослих, передусім, матеріальної. Наступна об'єднувала дітей від 3-х до 14-ти років. Вони займали особливе місце у сім'ї та громаді – їх готували до активного життя. В цьому періоді окремо виділяли вік до 7-ми років, коли ще не залучалась до продуктивної діяльності («до пастуха») і «пастуший» – 7-14-ти років. Третя когорта – від 14-ти до 17-18-ти років – «готова робоча сила». Розподіл праці за статтю починався, за різними даними, у віковому проміжку 7-11-ти років [10, 15].

Якщо уважно проаналізувати виділені вікові періоди розвитку дитини, то можна зазначити, що вони досить сильно наближаються до стадій життєвого циклу неповнолітньої дитини окреслених, наприклад, Е.Еріксоном або Ж.Піаже. Цей факт не випадкової схожості доводить нам іще раз об'єднаність (психологічну, педагогічну, соціальну) традицій становлення молодих генерацій в рамках української ментальності.

Серед численних надбань народної педагогічної мудрості однією з основних є ідея досконалості особистості, її ідеалу, що є взірцем інших, тобто з позицій сьогодення можна визначити, що це ідея успішно соціалізованої особистості, що може адекватно адаптуватись до нових умов. Формування ідеальної людини – лейтмотив народного виховання, що яскраво відображений у народних казках, приказках, прислів'ях, легендах. Народна мудрість виховання ще тоді підмітила, що здібність до самовдосконалення є найвищою цінністю людської природи, найвищим досягненням, що веде до соціального поступу суспільства загалом. Удосконалення індивіда виявилось обумовленим двома великими надбаннями суспільства – культурою (матеріальною та духовною) і спадковістю. В свою чергу, прогрес людства був би неможливий без прагнення людей до ідеалу. Саме вдосконалення, що спочатку породжувалось трудовою діяльністю, відбувалось паралельно в сфері матеріальної соціальної культури індивіда і, що дуже важливо, в комунікативній сфері.

Наше звертання до розгляду народного ідеалу особистості не є випадковим, адже народний ідеал досконалості індивіда є прототипом успішно соціалізованої особистості молодої людини, що дає їй можливість добре виконувати соціальні ролі, адекватно приймати соціальні статуси і продовжувати процес самовдосконалення та соціалізації. В даному випадку автор

переслідує наступну мету: розглянути характерні загальні риси народного ідеалу особистості молодої людини віком 18-20-ти років в рамках української ментальності. Буде доречним питання, чи доцільно порівнювати так званий універсальний виховний ідеал з характерними рисами соціалізованого на даному етапі неповнолітнього, адже можна припустити, що ми маємо справу з абсолютно різними соціальними феноменами. Як свідчить численний аналіз літератури та архівних даних Інституту народознавства НАН України в рамках української народної педагогіки розглядалось питання соціального виховання дитини, соціального становлення майбутньої особистості засобами родинної педагогіки та соціального впливу громади, але не використовувався термін «соціалізація». Та проведений нами аналіз свідчить, що цей сучасний термін з'явився у вітчизняній літературі лише в середині 20-го століття, відображений у змістовних навантаженнях термінів «соціальне виховання», «становлення особистості» і навіть частково у терміні «виховання».

Тому продовжимо, на наш погляд, новаторську характеристику народного ідеалу особистості. Отже, зробимо спробу виділити характерні риси досконалості молодої людини у віці 18-20-ти років, адже саме цей вік етнографами признається як адекватний сучасному рубежу повноліття, тобто, етап, що характеризується певними надбаннями соціальної зрілості, коли молода людина спроможна стати статусно-рольовим виконавцем у соціальній структурі суспільства. Розглянемо перелік характеристик.

Модель соціалізованої особистості

- релігійність, дотримання норм християнської моралі;
- гуманність, наслідування традицій добра, миролюбства (народний фольклор, «Повчання Володимира Мономаха»);
- працьовитість як характерна риса землеробського способу життя та аграрної держави;
- самовіддана любов до Батьківщини, патріотизм, високі риси громадянства;
- високоморальність особи, заснована на інтеріоризації соціальних норм, ідеалів, сімейних цінностей;
- тіловдосконаленість, тобто гармонійний фізичний розвиток, особливо юнаків як оборонців (Запорізька Січ заклала основи цієї ризи);
- висока екологічна культура, гармонійність стосунків з природою; обізнаність у раціональному використанні природних ресурсів; відчуття «Я – частина макрокосмосу».

Отже ми ознайомились з характерними рисами виховного ідеалу особистості дитини на рубежі повноліття, що символізував успішність проходження стадій соціалізації за оптимальних

умов. Як свідчать численні надбання етнопедагогів, наприклад, професора О.Вишневецького, реальні умови виховання в сім'ї та поза нею не завжди були оптимальними та сприяли гармонійному розвитку дитини. Серед об'єктивних чинників, що детермінували депривацію дитини на різних етапах розвитку зазначимо наступні:

- важкі соціально-економічні умови розвитку держави, відсутність соціальної підтримки населення, що в свою чергу негативно позначалось на соціальному та матеріальному становищі українських сімей; економічна криза була особливо характерною за умов багатодітності родини;

- неграмотність батьків, що спричиняла відсутність певної педагогічної культури виховання, незнання психологічних особливостей становлення соціального розвитку особистості;

Саме ці об'єктивні глобальні чинники призводили до деформації процесів соціалізації дитини, наслідком якого являлось порушення нормального розвитку фізичних та розумових здібностей.

Інша – паралельна лінія чинників дитячої депривації – це суб'єктивні. Специфіка їх сутності в рамках традицій української ментальності досить суттєво відрізняється від сутності подібних чинників у сучасному українському соціумі. Це обумовлено як часовим фактором, так і особливостями соціального розвитку суспільства, морально-етичними цінностями та нормами. Отже розглянемо суб'єктивні або мікрочинники дитячої депривації:

- народження дитини поза шлюбом та її виховання лише матір'ю – «покриткою» дуже засуджувалось громадою, у деяких регіонах громада навіть видворяла матір – одиначку з дитиною за межі села. Подальший розвиток такої дитини супроводжувався постійним осудом соціального оточення, поневіряннями, що призводило до певної соціальної ізоляції дитини;

- наступна когорта депривованих дітей – це діти-наймити. По причині значної бідності сім'ї, відсутності необхідних умов для задоволення первинних потреб: їжа, тепле житло, постільна білизна, необхідний одяг; у таких категоріях сімей батьки відправляли дітей в наймити. Етнографічні джерела зазначають що це була

вимушена міра і обумовлювалась, як уже зазначалось, незадовільним матеріальним становищем або смертю одного або обох батьків;

- наступний чинник дитячої депривації зустрічався набагато рідше ніж два попередніх – це функціональна неспроможність батьківської сім'ї виховати дитину, що змогла б адекватно адаптуватись у соціумі. Численний аналіз літератури свідчить, що причини подібної дисфункції соціального інституту сім'ї наступні: побутове пияцтво батька (про випадки алкоголізму серед жінок згадок у літературі не виявилось), відсутність трудової сфери у батьківській сім'ї як наріжної для традиційного виховання, і як результат – аномальність процесів трудової соціалізації дитини, невідповідність інтеріоризованих нею норм батьківської сім'ї нормам соціального оточення громади, для якої праця – це спосіб життя.

Отже ми розглянули домінуючі засади сімейної соціалізації в рамках української ментальності, окреслили головні риси цього основного процесу для становлення особистості дитини виділили традиційний ідеал соціалізованої дитини та домінуючі причини дитячої депривації в рамках традиційного соціуму кінця 18 – 19-го століть.

Одержані наукові нароби досить цікаві в руслі сучасної трансформації соціального інституту сім'ї та переконання, що соціалізація молоді є тим змістовнішою та перспективнішою, чим потужніший пласт культурних традицій утворює її підґрунтя. Як бачимо, традиції позитивних соціалізаційних потоків, що характерні для української сім'ї досить потужні. Доречі проведений аналіз виявив, що соціальний феномен дитячої депривації для традиції виховання практично винятковий, тобто обумовлюється в основному об'єктивними макрочинниками та лиш в поодиноких випадках суб'єктивними мікрочинниками об'єктивних умов або поодинокими випадками порушення функціонального впливу сім'ї на дитину. Щодо соціальних феноменів «діти вулиці», «діти-сироти при живих батьках», то вони абсолютно не характерні для української ментальності, де виховання дитини – це першообов'язок батьків. Це «здобутки» породжені сучасним соціумом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф.1. – Оп.2. – Од.36.345 (зощ.1). – Арк.1783.
2. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. – Львів, 1996. – 150с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1993. – 610с.
4. Кон И.С. Матенство и отцовство в историко-этнографическом аспекте // Советская этнография. – 1987. – №6. – с.36.9
5. Костомаров Н.И. Очерки домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетии // Исторические монографии и исследования. – Т.19. – СПб., 1887. – 250с.
6. Лавріченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. – К., 2000. – 444с.
7. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы. – М., 1985. – 348с.
8. Українська душа. – К., 1992. – 156с.
9. Франко І. Зібрання творів у 30-ти томах. – Т.26. – 310с.
10. Чмелик Р. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія – 1993. – №2. – с.15.
11. Щербань П.М. Національне виховання у сім'ї. – К., 2000. – 315с.

ФІЛОСОФІЯ

Т. М. ТАЛЬКО

РЕЛІГІЙНО-МІФОТВОРЧИЙ, ІСТОРІОСОФСЬКИЙ ТА ЕТНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ РУНВІРИ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Талько Тетяна Миколаївна – доцент, докторант кафедри філософії ДНУ, кандидат філософських наук

Україна перетнула межу третього тисячоліття, активно формує новий духовний клімат національної культури. Орієнтуючись переважно на цінності європейської культурної спільноти, інтелектуальна еліта нації освоює надбання західної постмодерної культури, і в той же час намагається відродити краще з духовного минулого рідного народу Серед багатьох цікавих і мало досліджених явищ, які сьогодні функціонують у нашому культурному житті, досить значне місце займає феномен РУНВіри. Лев Силенко творець цього феномену, стверджує, що РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра) виникла як результат зверненого до нього містичного заклику до духовного служіння: «Осіянний Святим Духом, я почув голос Предків рідних. Вони в ім'я спасіння нащадків покликали мене змістити РУНВіру ... в єдиного Господа з ім'ям Дажбог» [1] Повертаючись до земних подій, які передували виникненню нового релігійного напрямку і дають можливість прослідкувати історію становлення нового вчення, зазначаю, що у 1964р. Лев Силенко почав видавати в діаспорі журнал «Рідна Віра», який започаткував рух за відновлення традиційної національної віри в Україні Наступне видання – газета «Самобутня Україна», сприяло оформленню Громад РУНВіри у США, Канаді, Англії, Австралії. Ці громадські об'єднання були офіційно зареєстровані урядами названих країн На сьогоднішній день РУНВіра вже має 37 років свого існування. І за весь цей час майже не з'являлися вітчизняні дослідження цього цікавого феномену Сьогоднішня актуальність аналізу вчення Льва Силенка впливає з реалій життя: Україна нині переживає своєрідний релігійний ренесанс. У світовій культурі це явище розпочинає своє існування понад сто років тому і пов'язано з появою нових релігійних вчень і культів Дослідники називають їх нетрадиційними, позаконфесійними релігіями. До нових релігійних рухів останніх десятиліть відносять неорелігії, які почали оформлюватися у другій половині ХХ ст Причинами виникнення неорелігій українські релігіє-

знавці вважають зміну світоглядних парадигм, кризу традиційних релігій, взаємовпливи різних культурних світів. Розглядаючи причини поширення цих вірувань в Україні, вони зазначають: «Нова ситуація, що склалася в релігійній сфері, – поява і поширення нетрадиційних і модернових вірувань спричинена багатьма факторами Серед них соціально-економічна і політична нестабільність суспільства; девальвація системи цінностей тоталітарного режиму, зокрема декретованого світоглядного монізму й ідеологічний вакуум, що виник як наслідок цього; неминуча внаслідок цілеспрямованої атеїзації суспільства криза традиційних церков; активне й зацікавлене місіонерство зарубіжних неорелігійних центрів. Крім зовнішніх причин поширення неорухів, є внутрішні, котрі визначають напрям пошуків кожною людиною своїх власних духовно-ціннісних орієнтирів» [2] Характерною особливістю сучасного богошукання і відродження зацікавленості до релігійно-містичних учень минулого, є поява національно орієнтованих релігійних рухів, духовних громад і містичних сект. У дослідницькій літературі зазначається, що сьогодні поряд зі світовими релігіями існують близько 28 700 різних релігійних вчень і культів В Україні ця загальносвітова культурна тенденція набрала особливого розмаху в останні десятиліття. Це виявляється перш за все у тому, що релігія, яка почала відігравати важливу роль як один з головних факторів, що сприяють процесу становлення національної держави, породжує різноманітні нові течії і секти Державний Комітет України у справах релігій у даних за 1999р. зазначав, що в Україні існують: 581 неохристиянська громада, 84 – орієнталістські, 46 –неоязичницькі громади Наукова література з релігієзнавства намагається класифікувати нові релігії. Класифікаційні групи нетрадиційних і нових релігій, які сьогодні поширюються в Україні такі: неохристиянство представлено Богородичною церквою, церквою Ісуса Христа святих останніх днів (мормони),

Новоапостольською, Церквою Христа, церквою Нового Єрусалиму; орієнталістські релігії, які набули останнім часом значного розповсюдження на наших теренах, особливо в середовищі студентської молоді – це неоіндуїзм, Трансцендентальна медитація (ТМ), Міжнародне товариство свідомості Кришні (МТСК), центри Шрі Чінмоя, послідовники Шрі Сат'ї Саї Баби, Ошо-центр, Вселенська чиста релігія (Сахаджа Йога), буддистські течії, дзен-буддизм; синтетичні релігії та культури представляють Свідки Єгови, Церква уніфікації; деструктивні секти – Велике Біле Братство (ВББ), сатаністи, церква «Заповіту» тощо. Останні, перш за все, є результатом психічної неповноцінності їх adeptів, яка перетворює віру на душевний протез, що заміщає ампутовану суб'єктивність. Як зазначають українські релігієзнавці: «Сьогодні в Україні представлено майже всі відомі у світі напрями не-орелігій» [3]. Особливе місце займають релігійні рухи, об'єднані ідеєю відродження язичницьких дохристиянських вірувань (рідновірство) – Рідна Віра, Ягновіра, Ладовіра, орантійці тощо.

Серед релігій, які відроджують давні народні (язичницькі) вірування особливе місце займає Рунвіра. Сьогодні в Україні існують 42 рунвірівських осередки, зокрема є такий і на Дніпропетровщині, з'явилися місцеві вчителі-рунвісти. Це також актуалізує необхідність коректного філософсько-культурологічного аналізу концепції засновника рунвірівства Льва Силенка.

Вітчизняні релігієзнавці слушно зазначають, що РунВіру «...сприймає насамперед частина національно орієнтованої інтелігенції, котра вбачає в християнстві чужо для України релігію, а процес відродження язичництва розглядає як доміанту відродження українства» [4]. Дійсно, рунвірці – це національно свідомі громадяни, які самоідентифікують себе як носії української культури і вважають, що розповсюдження вчення Льва Силенка сприяє утвердженню незалежної національної держави. Очевидно, що націонал-ольгерт Бочковський мав рацію, припускаючи, що «... між релігійними і національними почуттями людини існує певна аналогія. Обидва належать до найінтимніших проявів людської душі. Хронологічно національна свідомість пізніша за релігійну. Та в релігійних почуттях вже підсвідомо криються зачатки майбутньої національної відрубності» [5].

Основні ідеї віровчення Льва Силенка, українця, народженого у 1923 р, який проживає нині в еміграції, викладені у «священному тексті», який називається «Мага Віра» та катехизисі «Повчання. Пісні Молитви». Суть назви «Мага Віра» сам автор пояснює так: «У санскриті слово «мага» значить могутня, і його корінь живе у словах «мужність», «муж», «перемога» [6] Ця праця видана в Америці у 1979р. Вона свідчить:

автор провів реформу давнього слов'янського многобожжя, створивши на його основі монотеїстичний тип вірування: «Ми не погани, ми не поклоняємося багатьом богам Ми віруємо в Єдиного і Всюдисущого Бога» [7]. Єдиним всемогутнім богом є Дажбог У «Мага Вірі» він виступає як «Датель Первинності (Духа) і Вторинності /Матерії/», «Датель Буття», «замкнутий абсолют», «єдиносущий і всюдисущий», субстанція українського народу, він не має зображень, бо виявляє себе у багатьох різних формах: «Дажбог Світло, Самоутверджуюча Незнищима Енергія – Починання духовної і тілесної субстанції народу українського. Дажбог Єдиносущий і Всюдисущий. сам себе проявляє у необмеженій кількості форм і дій, і тому Він не має однієї форми і однієї дії, якими Він був би обмежений» [8]. З такого розуміння бога випливає, що вживання терміну «неоязичництво» як кваліфікаційної устійненої ознаки по відношенню до РунВіри потребує уточнення Лев Силенко вважає можливим погодитись з таким визначенням свого віровчення при умові, що термін «неоязичництво» розуміють як такий, що походить від давнього предківського уживання слова «язик» у значенні будь-який «народ». Отже, називати РунВіру неоязичництвом – це визначати її як нову народну віру Але в такій якості вона ще не може вважатися утвердженою серед українського народу. Визначаючи РунВіру як релігійний феномен, зауважимо, що вона за найхарактернішими ознаками належить до типу монотеїстичних, пророцьких (місце пророка тут займає Вчитель Лев Силенко), етичних вірувань і в цих основних своїх характеристиках співпадає з будь-якою монотеїстичною релігією, починаючи з зороастризму і закінчуючи мусульманством. Але особливу спорідненість РунВіра має з буддизмом, який не можна віднести ні до монотеїстичних, ні до політеїстичних релігій. Що стосується думки автора «Мага Віри», то він неодноразово наголошує на ведійських коренях свого віровчення, більш того, вважає, що ведизм – віра наших пращурів і саме «Веди» є першоджерелом всіх релігій, які сьогодні існують у світі. «Дохристиянська віра України (Русі) була вірою ведичною. У «Ведах» проявлена вселюдська многогранність релігійних понять, які сьогодні існують у всіх релігіях планети Земля, (в гіндуїзмі, джайнізмі, буддизмі, заратустріянізмі, шінтоїзмі, юдаїзмі, християнізмі, сикізімі, мусульманізмі). У «Ведах» існує архаїчний політеїзм: віра, що богів багато. У «Ведах» існує монотеїзм: віра, що є один Бог. У «Ведах» існує генотеїзм: віра, що богів багато, але в один час діє тільки один Бог. Ведична духовна всесвітність рідної віри України (Русі) була неправильно трактована тими дослідниками, які проявили однобічність, бачачи в ній тільки політеїзм, або тільки монотеїзм чи тільки генотеїзм» [9], – писав Лев Силенко.

Етичні настанови РУНВіри перегукуються з буддистськими. У буддизмі вони є способом реалізації чотирьох благородних істин вчення за допомогою восьмискладового шляху досягнення просвітлення: правильні погляди, правильні наміри, правильна мова, правильні дії, правильний уклад життя, правильні зусилля, правильне усвідомлення, правильне споглядання. Досягти основної мети людського існування – виходу з колообігу перероджень (сансари), вважають буддисти, можливо лише на цьому шляху. Йдучи ним, людина повинна навчитися трьом основним вправам: у моральності, спогляданні, мудрості, тобто набути культури поведінки, про яку свідчать правильні думка, слово, дія, а також – культури медитації (правильне усвідомлення і споглядання) і набути культуру мудрості, що означає мати правильні погляди. Культура поведінки набувається через виконання основних заповідей: не вбивати, не брати чужого, не брехати, не пиячити, не займатись перелюбством, бути щедрим, сумирним, впокорювати свій норов, очищатися тощо. Для порівняння: об'явлена духовна революція в житті українського народу, яку через своє віровчення намагається здійснити Лев Силенко, спирається на етичні постулати, які у «Мага Віри» названі сіма законами правильного життя і описуються автором так: «Людині потрібні закони Правильного Життя, щоб вона могла самовдосконалюватися. Там, де немає морального самовдосконалення, немає самопізнання. Правильне Життя має Правильне Мислення, Правильне Хотіння, Правильне Виконання, Правильне Ставлення до себе і оточення, Правильне Харчування, Правильну Любов, Правильну Віру» [10].

Загалом, феномен РУНВіри настільки неоднозначний, цікавий і багатограний, що не варто обмежуватись лише його релігійним аспектом. Книга «Мага Віра» має підзаголовок: «Велике світло волі. Співвідношення віри, науки, філософії, історії». Він свідчить про те, що автор вважав «Мага Віру» не тільки викладенням суті віровчення – «священним текстом», але разом з тим і науковим, історичним та філософським дослідженням. Отже, філософсько-культурологічний аналіз концепції Лева Силенка цілком доречний. Саме він здатен виявити особливості функціонування РУНВіри у контексті світської вітчизняної культури. Саме культурологічний аналіз допоможе зрозуміти місце і значення РУНВіри у нашому житті.

У зв'язку з процесами національного відродження та культуротворення, намаганням ввійти в європейську культурну спільноту, в наш час у ментальних структурах нації активно функціонують два коди світосприйняття: модерний і постмодерний. Відповідно, коректний аналіз функціонування феномену РУН-

Віри у контексті вітчизня – ної культури можливий лише після з'ясування специфіки модерної та постмодерної парадигми розвитку.

До модерністського коду входять і продовжують зоставатися загальнокультурним надбанням ідеї однорідності світу, абсолютної віри у автономність розуму, який являється суддею у всіх питаннях, абсолютистське розуміння часу і простору, а також уявлення про світ як систему, що рухається у відповідності до законів каузальності. Отже, в основі модерністського світобачення лежить класичний ідеал раціональності. Останній, за визначенням українських дослідників спирається на «1) постулат одиничності істинної теорії в системі конкретної науки; 2) постулат універсальності принципів цієї теорії; 3) лінійний характер наукового пізнання та можливість досягнення внаслідок цього абсолютної істини» [11]. Саме модерністський код культури спонукає сприймати структуру світу як таку, яка підлягає раціональному осягненню. Тут продовжує превалювати декартівська впевненість у тому, що організація реальності співпадає з організацією людського розуму: «Розум являється знаряддям універсальним, яке може слугувати при всіх обставинах» [12]. Розповсюдження такого раціоналістичного підходу на сферу історичного буття призводить до утвердження ідеї універсальності людської природи, а отже і універсальності створених людиною культур. Історична модерністська свідомість продовжує спиратися на гегелівську концепцію всесвітньої історії, яка засновувалась на ідеях єдності світу, історико-культурної сутності людства та родовій ідентичності всіх людей. Гегель, розглядаючи мислення перш за все в якості субстанції, віддавав належне його виявам у якості діяльності (акциденції), що й являлося суттю історико-культурного процесу. Мислення як діяльність реалізує себе в світовій історії, а отже, розвиток індивідуальної свідомості утримує у знятому вигляді весь попередній досвід людства. Таке розуміння призводить до спроби редукціоністського зведення кожної конкретної національної історії до абсолютизованої загальної схеми розвитку всесвітньої культури, у відповідності до якої реальний історичний процес носить форму еволюційного прогресу культурних форм, а вершиню розвитку є буржуазне суспільство. Модерністська історіософія вважає, що метою історії є свобода, перегукує з Гегелем, який писав: «Всесвітня історія є прогресом в усвідомленні свободи, прогресом, який ми повинні пізнати в його необхідності» [13]. Виступаючи реалізацією історичної необхідності, свобода самореалізується у діяльності людей. Саме так у класичному гегелівському історизмі виникає проблема свободи людини в історії. Свого часу, намагаючись вирішити проблему свободи і необхід-

ності в історії, Гегель, філософія якого не даремно вважається вершиною, останнім яскравим акордом класичного типу філософування, висунув ідею існування «хитрості історичного розуму». Він звернув увагу на роль людських потреб, пристрастей, характерів, здібностей та інтересів у здійсненні історичних перетворень. Саме ці явища є основними спонуками до культурного розвитку. Стремління людей задовольнити власні потреби призводить до зіткнення інтересів, а отже, виникнення боротьби як неодмінної складової процесу взаємодії багатьох особистих волінь. Це використовує абсолютний розум, таким чином здійснюючи свої історичні цілі. Відбувається реалізація об'єктивних можливостей історії. Причому, Гегель наголошував, що цілі абсолютного розуму в історії часто не співпадають з інтересами її дійових осіб. Таким чином історія виглядає як результат людської активності, хоча й з тією обмовкою, що це світовий розум дозволяє людям виконувати свої маленькі ролі і карає їх у випадку неправильного потрактування цих ролей, поскільки останнє породжується нерозумним вольовим вибором людини, до якого її спонукає нездатність організувати волю, а отже сприйняти свободу як усвідомлену необхідність і саме на цьому базуючи свою мораль. Таким чином людина розглядається в якості співучасника у роботі світового духа, співучасника не завжди талановитого, але завжди наділеного абсолютною цінністю в якості носія моральності і свободи. Гуманність такого погляду безсумнівна. Вона дає можливість спростувати традиційні для вітчизняної дослідницької літератури недалекого минулого, а подекуди і сучасні, обвинувачення гегельянства в тому, що детермінізм, обтяжений провіденціалізмом, телеологізмом і фаталізмом витіснив людину з філософськ-історичних конструкцій Гегеля і його послідовників. Звичайно, гегельянству, як і модернізму загалом, притаманні і детермінізм, і провіденціалізм, і телеологізм, але людина за цими всіма «ізмами» все ж має своє місце в історії. Вірним є твердження А. М. Карімського щодо місця людини у гегелівській історіософії: «Людина знаходиться у самій текстурі історичного процесу, відіграючи у ньому активну роль. Вона діє у межах історично можливого і необхідного, покладеного духом, хоча і відокремлена від сенсу і мети історії» [14]. Близьким до гегелівського історіософським духом наповнена концепція Льва Силенка, і з цієї точки зору, РУНВіра це не тільки і не стільки релігія, - це перш за все нова націософська доктрина, спроба створення нового національного міфу, в основі якого лежить ідея про особливий сенс і загальносвітову вагу українства в історії. Зазначу, що свого часу уся націоналістична та націократична філософія

культури та української історії від Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки і до М. Міхновського та Д. Донцова, які описували взаємодію культур як зіткнення різних культурних світів з притаманними тільки їм неповторними способами буття, спиралася на історіософію, тобто пошук сенсу історії, як всесвітньої, так і національної. Л. Силенко, не зважаючи на всю свою толерантність, створює яскравий, заснований на ідеї виключності української нації, націократичний міф. Давніше Д. Донцов в есе «Росія чи Європа?» проголосив лозунг: «Геть від Москви!» Читаючи «Мага Віру», здається, що автор весь час вигукує: «Геть від чужої культурної та релігійної спадщини!» Особливу неприязнь Лев Силенко має до давніх греків та їх культурної версії християнства. Ось наприклад такий пасаж: «Який злочин чиниться в Україні (Русі), що так гірко плачуть матері?! Греки христять Україну (Русь). Вони мають диявольську прив'язаність всіх христити, вони готові й Ісуса Христа христити, аби тільки за ритуалами грецькими. Вони христять хитрістю, намовами, мечем, кропилом» [15]. Або ще такий заклик: «Я кличу кожного українця, який любить свою Вітчизну, пробудитися. І щодня пам'ятати, що тоді, коли греки охрестили чи охрестили Русь (Україну), русичі-українці перестали творити свою культуру, вони почали захоплюватися акультурацією (запозиченням чужих культур)» [16]. Звичайно, доля правди у цих твердженнях є. І сьогоднішнім українцям слід більше покладатися на себе, а не весь час чекати чиеїсь сторонньої допомоги. Пам'ятаючи заповіді Шевченка, і чужого научатись, й свого не цуратись. Та це не спростовує того факту, що загалом Л. Силенко творить міф, пронизаний ніцшеанськими антихристиянськими і волюнтаристськими мотивами, які так підривають намагання автора бути толерантним по відношенню до різних народів, релігій, культур і постійно нагадують про себе, проглядаючи крізь упевненість автора у тому, що рабами нас на нашій землі зробило саме християнство, сприйняте у його грецькій версії.

Повертаючись до аналізу основних особливостей модерністського культурного коду, зазначу, що стверджуючи розуміння свободи як субстанції духу, який має стремління до повноти, модерністська свідомість схильна редукувати багатоманітний процес розвитку релігійних систем до визнання права на існування за однією, в гіршому разі, трьома всесвітніми релігіями. Ідея толерування неорелігій як явища культури і подібних до нього носіями модерного культурного коду просто не сприймається серйозно, вони інтуїтивно відчують, що текст РУНВіри за структурою і стилістикою класичний, тобто наративний, а за основною ідеєю спростування необхідності загальнообов'язкових для різних народів

абсолютів (моральних, ціннісних, устійнених авторитетів і схем тощо), це є постмодерна конструкція. Саме цією своєю стороною – наполяганням на необхідності утвердження моралі окремого роду і спростуванням можливості існування загальнолюдських етичних установ і правил поведінки, РУНВіра вписується у постмодерністську культурну парадигму.

Змішання двох установок (модерністської і постмодерністської) проглядає у розумінні автором РУНВіри проблеми людини. Філософування Льва Силенка щодо суті людини дає можливість твердити про своєрідність антропологічної рефлексії автора «Мага Віри». Людина тут виступає перш за все як мікрокосм, модель Космосу, що у своїй вольовості відображає абсолютну Волю, тобто Дажбога. «Людина хоче бути півлюдиною, надлюдиною, героєм (півбогом) чи просто людиною. Просто людиною бути найтяжче тому, що інші мають протилежні хотіння. І людина, вмираючи, не віддає всіх сил для життя чи смерті, вона частину їх бере з собою в інший світ, вона найсвідоміший і найдобріший згусток світу» [17], – пише Силенко. У несвідомому кожної людини живе свідомість пращурів. Вона формується під впливом рідної природи і фіксується у національних образах світу. Той народ, який забуває свої корені, духовність нівечить свою душу. Він втрачає здатність до творення, і врешті решт зникає як етнічна спільнота. Разом з тим зникає певний етнічний тип людини. Так антропологія переходить в оригінальне етноантропологічне вчення, достойно поповнюючи здобутки філософської етноантропології. Сьогодні очевидним є той факт, що наукова філософська етноантропологія, – це одна з найактуальніших сьогодні сфер вітчизняних досліджень в області культурології та людинознавства, яка спирається на здобутки етнічної антропології – наукової галузі, що, використовуючи дослідження різних етнологічних наук... вивчає людину як представника етнічної спільноти (або етносоціальної групи) і біосоціальну істоту з точки зору морфологічних особливостей та специфічних рис розвитку популяцій і рас, їхнього формування, розселення, метисації тощо. Основною описовою одиницею та «аналітичним квантом» для етнічної антропології є реальна спільність людей (що у світовій науці прийнято називати «популяцією»), яка відрізняється від інших ареальних спільностей головним чином своїми зовнішніми та внутрішніми расово-культурними ознаками» [18]. Вітчизняна філософія в цій сфері найбільш продуктивно досліджує такі області, як етнічна етологія (вчення про суспільно-біологічні засади, принципи і закономірності поведінки етноландшафтних систем, їх соціоструктур (етнічних груп, національних меншин та субетносів) в при-

родному та соціальному середовищі), а також створює концепцію етнічної ідентичності та етнічної самоідентифікації, досліджує ментальні структури нації, поняття «українська людина». Як приклад наведу праці М. О. Шульги, П. І. Гнатенка, В. М. Павленко, І. М. Грабовської, С. І. Грабовського [19]. Очевидно, що актуалізація в наш час і в нашому суспільстві проблеми самоідентифікації та етносамоідентифікації людини пов'язана не лише з кардинальними змінами в формах організації соціального та національного життя, але перш за все з тим, що, втративши цілісність внутрішнього ядра, людина культури постмодерну виступає не як особистість, а як система психічних репрезентацій. На цьому особливо наголошує Ю. Кристіва, підкреслюючи: «Можливо константувати, що переслідуювані стресом, палко бажаючи заробляти і витратити, насолоджуватися і завмирати, сучасні чоловіки і жінки створюють структуру репрезентацій свого досвіду, який називається психічним життям. Немає ні часу, ні підходящого місця, щоб виховувати свою душу. Без сексуальної, суб'єктивної чи моральної ідентифікації ця амфібія являється межовою істотою, «випадковістю» чи «самообманом». Це тіло, котре діє часто навіть без радості... обіцяного сп'яніння. Сучасна людина іде до втрати власної душі. Але вона не знає цього, бо психічний апарат, у точному сенсі цього слова, констатує репрезентації та їх знакову цінність для суб'єкта» [20]. Отже, віднайдення у процесі самоідентифікації аналогів собі у зовнішньому світі – це онтологізація людської сутності. Але антропологічна рефлексія, яка б спиралась лише на онтологію, неможлива. Самопізнання людини лежить також у сфері екзистенції та трансценденції.

Все вищенаведене свідчить, що філософська антропологія, як найпродуктивніший напрямок досліджень у сучасній українській філософії, здатна не тільки зберігати вироблені попередніми культурами загальнолюдські світоглядно-ціннісні орієнтири, але й утверджувати нові, виявляючи людиномірність буття. Таким чином сьогодні виробляється «антропологічна парадигма» культури третього тисячоліття. Щодо цього слушно зазначав Б. А. Головка, говорячи про позитивні цінності антропологічної парадигми, які справили визначальний вплив на формування сучасного образу філософського мислення. І саме філософська антропологія довела, що духовність не зводиться до розумових, інтелектуальних, пізнавальних сутнісних сил людини. Це і гармонія почуттів, розуму і волі. Духовний світ людини важить для філософської антропології більше, ніж будь-які екстравертні реалії. Таким є метафізичне підґрунтя сучасної української культури, що толерує різні вияви людської думки, намагаючись зберегти все, що сприяє гуманізації

суспільства, становленню державності, національному розвитку. І саме з таких позицій викладено авторське розуміння феномену Рун-

Віри і особливостей його усвідомлення вітчизняною культурою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Феномен РунВіри. На запитання «України» відповідає учитель Лев Силенко. - К. , «Україна», 1991. N 6. С. 22.
2. Історія релігії в Україні: Навч. пос. /За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького/. - К. ,1999. С. 628.
3. Там само. С. 627.
4. Феномен РунВіри. На запитання «України» відповідає учитель Лев Силенко. - К. , «Україна», 1991. N 6. С. 23.
5. Бочковський О. Вступ до націології. - К. , 1998. С. 79.
6. Силенко Л. Мага Віра. Велике світло волі. Співвідношення віри, науки, філософії, історії. - США. 1979. С. 149.
7. Там само. С. 151-152.
8. Там само. С. 124.
9. Там само. С. 124.
10. Там само. С. 1225.
11. Лукьянець В. С. , Кравченко О. М. , Озадовська Л. В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: Монографія. - К. ,2000. С. 73.
12. Декарт Р. Избранные произведения. - М. : Наука. 1950. С. 301.
13. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. - М. : Соч. Т. 8. С. 19.
14. Каримский А. М. Философия истории Гегеля. - М. 1988. С. 154.
15. Силенко Л. Мага Віра. Велике світло волі. Співвідношення віри, науки, філософії, історії. - США. 1979. С. 931.
16. Там само. С. 933.
17. Там само. С. 49.
18. Мала енциклопедія етнодержавознавства - К. : Довіра: Генеза,1996. С. 30.
19. Див. : Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. -К. : Ин-т социологии НАН Украины,1996; Гнатенко П. И. , Павленко В. Н. Идентичность: философский и психологический анализ. К. :1999; Грабовский С. І. Українська людина у вимірах ХХ століття: до постановки проблеми. -К. :ЦГП «Київське братство»,1997; Грабовська І. М. Чи корисно українцям ходити по лезу бритви? // Сучасність,1999. #5.
20. Кристева Ю. Душа и образ. - В кн. Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции ХХ века. - Томск, 1998. С. 256-257.

В. Ф. ЯТЧЕНКО

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ КАЗОК

Ятченко Володимир Феодосійович – докторант Дніпродзержинського державного технічного університету

Аналізуючи ту ситуацію, в яку ставить людину трансцендентальний підхід до основ її власного буття, ми мусимо замислитись не тільки над тим, яким чином в залежності від попереднього соціального й духовного досвіду людина визначає своє місце в світі і як вона в ньому відтворюється в якості особливої, спорідненої з божественним началом істоти, але й здати собі справу про те, як і в який спосіб прорив у трансцендентне й момент напруженого утримування, переживання цього стану уможливує функціонування нових феноменів свідомості. Наразі мову вестимемо про моральні стосунки, про моральність як феномен свідомості, зосередившись на питанні про особливості його функціонування в казках.

Слід відзначити той ще недостатньо в літературі описаний, але надто важливий факт, за яким нехтування або свідоме ігнорування при розгляді продуктів дорелігійної міфології транс-

цендентального аспекту закриває, заважає помітити потужну пульсацію феномену моральності в міфах і казках. Що більше –при вказаному підході він залишається часто непоміченим навіть тоді, коли виступає визначальним в тексті. Скажімо, за класифікацією Аарне-Томпсона сюжет залишення батьком дочки в лісі (оскільки їй судилося належати вищій істоті) і сюжет продажу батьком сина невідомому (позаяк батько не знав, що в нього народився син і пообіцяв невідомому віддати те, про що він не знає) рознесені за різними типами сюжетів. А між тим в основі обох сюжетів, як побачимо далі, лежить один і той самий принцип – принцип трансцендентальної визначеності людського вчинку.

Або візьмімо відомий факт. В казках – якщо порівняти їх з міфами – етіологічний сенс сюжету поступово витісняється моральним (особливо це помітно в казках про тварин) або й про-

сто в текстах починають вживатись формули, що підкреслюють вигаданість розповіді («Було це за царя Гороха, як людей було трохи», «Цю казочку – аби не збрехати і правди не сказати – сорока мені на довгому хвості принесла» та інше).

Цей перехід як правило пояснюють наслідком десакралізації сюжетів, персонажів казок, а то й просто вислідом побутовізації, здрібнення в процесі розвитку казки. Дійсно, в низці випадків так воно і є. Та часто подібна трансформація вказує на інше. Вона вповідає те, що людина вже відчувала, розуміла:

– є якась особлива сфера цінностей, сфера почувань;

– ця сфера, можливо, не менш важлива за космогонічну, за етіологічну.

Дещо забігаючи наперед, здійснимо під шойно окресленим кутом зору сюжет відомої серед слов'янських народів казки про Правду і Кривду. Згадаймо коротенько її зміст. Небіж із дядьком побились об заклад: як краще жити на світі – правдою чи кривдою. Небіж програє, бо всі зустрічні люди віддали перевагу неправді. Програвши все майно, небіж вирішує повіситись і йде в ліс, але, злякавшись вовка, залазить на дерево. В цей час під дерево прибігають чорти і розповідають про завдані ними людям шкоди: насилання невиліковної хвороби, позбавлення міста води та ін. Ватажок чортів у свою чергу розповідає, як можна знейтралізувати ці дії. Підслухавши це, небіж вирушає у ті місця, де нашкодили чорти і звільняє людей від їх чарів. В нагороду отримує багатство і одружується з королівною. Дядько хоче повторити епопею небожа, але чорти вішають його.

Так в чому ж насправді перемога Правди над Кривдою, адже герой (небіж), хоч він у житті й дотримувався правил справедливості й праведності, на ділі вивившвся все-таки тільки завдяки випадковості?

Очевидно, в підтексті казки закладена установка, що на боці правдивості стоїть промисел (в даному разі доля зводить небожа з силами, які дозволяють звільнити людей від хвороб, посух). Цей промисел вступає в дію у найвищій точці насичення життєвою ситуації. З цього погляду стає зрозумілим і характер решти персонажів казки. Чорти виявляються далеко не тільки представниками злих сил. Вони в даному разі виконують функції порадників-захисників – роль, що її в інших казках виконують птахи-тотемі, мову яких розуміє герой. Ватаг чортів – це добрий провісник, а підслухана розмова чортів насправді дуже нагадує поради мудреця чи доброго божества в багатьох казках різних народів. Тільки місце героя, який дотримується звичаїв племені, шанує родовитих тотемів і богів, тепер заступає герой-правдолюб.

Майже те ж саме можна сказати і про російський варіант казки «Правда і кривда» (1; 309-315). В обох текстах просвічує думка, що існує

якийсь особливий, вищий тип справедливості, тип, інваріантний світогляду й переконанням більшості людей, в їх числі й людей розумних, впливових, що обома ногами міцно стоять на твердому ґрунті здорового глузду й знання життєвих реалій (піп, багач, суддя та ін.). Існує ж це утворення теж в якомусь особливому локусі, особливій площині, пов'язаній із контактами з вищими істотами й силами. А досягнення цього виміру, прорив до нього під силу людям з певними душевними якостями і то лише за певних умов і в певні моменти життя – коли людина цілком зневірюється у можливості досягнення справедливості, коли життєві негаразди, зневіра й відчай сягають свого апогею і вже виникає думка про безглуздість самого життя, в розвиток подій втручаються сили вищого порядку і людина вступає в особливий вимір існування.

Ось тут перед нами й розкрилась в казці нова орбіта розгортання, а разом з тим і дослідження духовності. Ми бачимо, що в казці й традиційні сюжетні дії й характери персонажів починають автором переосмислюватись під кутом бачення феномену моральності. І справді – герой-правдивець з казки «Правда і Кривда» чинить ті ж самі дії, що й герої багатьох казок – звільняє людей від посухи, хвороб та ін. Всі ці нещастя також надіслані злими силами. Цебто йде та ж сама боротьба, що й в давніших казках. Але в «Правді й Кривді» всі складники пронизані моральним началом і це принциповий й дуже важливий момент. Особливо це примітно в українському варіанті казки. Російський її варіант передбачає сюжет кризь більш архаїчні елементи свідомості – боротьбу світових начал Добра і Зла (скіфський, а може й пізніший богомильський вплив). В українському варіанті казки, як вже сказано, герой – людина, яка послідовно зазначає поразки за поразкою на земному, повсякденному, побутовому рівні, але пермагає, стверджується на вищому, трансцендентному, в царині моральності. І в цьому пафос казки, основна сфера протікання конфлікту й самотвердження людини. В тексті вже якраз проступає уявлення, що в духовному просторі людського світу є якийсь особливий розріз, котрий хоч і розповсюджений в світі земному, в земних відносинах, але непідвладний їх інтересам. І там панує інша справедливість.

Вийшовши з екзистенційної ситуації, герої (Правда й небіж) стають іншими – вони вже володіють даними вищими силами здібностями: в російському варіанті казки чудодійною травою, в українському – знанням таємної причини людських нещасть. В тому вимірі навіть дії злої за образом сили перетворюються в джерело ствердження моральної правдивості (майже за Гете: бажаючи зла, інфернальна сила творить добро).

Отож припущення про везіння, випадковість, «щастя» справедливе лише за умови елімінації з розгляду трансцендентального аспекту. (До речі, цей аспект цілком відсутній в іншій українській казці з подібним сюжетом «Розум і щастя»). Прочитуючи ж текст казки «Правда і Кривда» з урахуванням того, як існує і якою мірою феномен моральності здає людині місце в світі і можливості самоствердження, ми отримуємо ключ до розуміння ще фактично зовсім недослідженого зрізу давньоукраїнської міфологічної спадщини, дізнаємося про те що один чинник передзадатності міфологічної свідомості.

Висловлю припущення, що поява в текстах давньоукраїнської міфології факту використання феномену моральності в його зв'язку з трансцендентними притаманна вже тільки пізнішим, більш розробленим чарівним казкам. Недарма ж дослідники відзначають, що чарівна казка характерна переважно для творчості народів цивілізованих країн Європи та Азії. Йдеться бо не про емпірично-повсякденні вияви порядності, чесності, гуманності у стосунках між людьми, хоч про це в казках є багато і вага їх у виховній функції казок – поза сумнівом. Мова заходить про явище того ж порядку, що й пошуки бога, прилучення до нього, втрата й віднаходження його.

Зазначимо кілька загальних рис, якими казка характеризує перебування людини в екзистенційній ситуації.

Дивує, а часто і вражає в деяких казках те, як автори чітко, послідовно і я б навіть сказав безжально щодо героїв казки доводять до максимального оголення альтернативи, що стоять над героями, доводять до логічного завершення парадоксальну ситуацію, в якій опиняється герой. При цьому суб'єктивно-емоційна сторона переживань героя подається вражаюче, але скупі. На відміну, наприклад, від казок і міфів народів Індостану і Південно-Східної Азії, в яких герой потрапляє в стан екзистенційного характеру поступово, послідовно проходячи низку ситуацій страждання.

Страждання героя описуються в цих текстах розлого, його емоційний стан постійно перебуває на просценіумі уваги авторів і слухачів.

Для українських казок назагал не характерне замилювання стражданнями героїв. Хоч герой чи героїня плаче сливе чи не в кожній чарівній казці (поставши перед нерозв'язними завданнями злої сили, перед необхідністю розлуки з рідними, втрати їх, зради – всього того, що в двадцятому столітті Габріель Марсель називав ув'язненням [2; 37]), але ці стани описуються скупі, коротко, фактично вони лише позначені. Ця особливість предметно-знакового механізму накладає карб і на інші форми вияву екзистенційної ситуації.

Тепер перейдімо до аналізу формовиявів цієї ситуації, як вона репрезентована в сюжетах ук-

раїнських казок. Цей розгляд буде супроводжуватись порівнянням із здобутками фольклору інших народів.

Найтипівішими антиноміями, які маніфестують поставленість людини в ситуацію екзистенційного вибору в українських казках є, як видається, такі:

– вибір між втратою найдорожчої Істоти і дотриманням необачно даного слова;

– вибір між лініями поведінки, одна з яких знаменує моральний вчинок коштом втрати життєвого добробуту, інша – продовження звичного й спокійного життєвого плину коштом відмови від дії, що приносить добро іншому;

– мученицька смерть versus збереження свого доброго імені;

– офірування собою versus допущення смерті дорогої істоти;

– втрати життя, доброго імені свого чи інших задля збереження моральних устоїв versus збереження космічного порядку, ustalених норм.

У цій статті ми змушені обмежитись лише коротким оглядом вказаних рис, не зупиняючись на розгляді їх деталей і варіацій.

Найчастіше в текстах українських казок зустрічається перша антиномія. У переважній більшості випадків суперечність між втратою героєм найдорожчої істоти і дотриманням обіцянки, даної в критичній для героя ситуації, подана в казках через сюжетний хід, за яким герой, потрапивши в скрутне становище, обіцяє віддати незнайомому те, що в нього є дому і про що він не знає. А тим незанимаючим виявляється новонароджений син (в рідкісних випадках – донька). Варіювання цього сюжету в численних казках маркує, окрім багатьох інших факторів, ще й різний рівень усвідомлення й відображення як самої антиномії, так і її «вростання» в різні іпостасі опредмеченої, «затверділої» людської культуротворчої діяльності.

Ось перед нами сюжет з мимовільним продажем дитини вищій силі в казці «Красний Іванко і заляте місто» [3]. Мати героя казки, вагітна жінка, не здогадуючись про справжній зміст угоди, продає свою майбутню дитину чортові. Зачин казки обіцяє виникнення внутрішнього конфлікту, входження в ситуацію найтяжчого життєвого вибору... але таке продовження в казці відсутнє. Мати плаче, побивається за майбутню долю сина, проте сам син ставиться до цього спокійно. У встановлений час приїжджають чортиці і забирають сина, в такий спосіб заглушуючи душевний конфлікт матері. Чорти б'ють хлопця, але він мовчить, бо добрий порядник Дід-всевид попередив його, що якщо він витримає муки і мовчатиме, то чорти виявляться безсилими і відпустять його. Вачимо, отже, як сюжет з мимовільним продажем сина накладається на інший, значно архаїчніший сюжет, поєднаний з обрядодією ініціації. Сконтаміновані два різносутнісні, можна б сказати різное-

похові сюжети з яких один – давніший – розкривається повністю, практично у всіх зв'язках, другий же знаходиться тільки на зародковій стадії розвитку.

Такий поворот сюжету характерний для казок, в яких міфологічне, а також етнологічне начало ще зберегло свої позиції, тому факт вибору, що постає перед людиною, або зовсім відсутній або перебуває в зародковому стані. Коли ж струмисько конфлікту й пробивається в тіло старого світоглядного організму, він поглинається, висушується елементами усталених парадигм.

Інший різновид екзистенційної ситуації представлений в казках з різними сюжетами, але спільним мотивом – мотивом відстоювання одним із героїв (не обов'язково головним) свого доброго імені, свого добродія, коштом серйозних для себе жертв, навіть ціною власного життя. Непоганою ілюстрацією тут може послужити казка «Про Коцея Безсмертного, як його убили Іван-царевич і Булат-молодець». Голубки – Кашееві сестри – пророкують Булату-царевичу, що тварини, які зустрічатимуться по дорозі Іванові-царевичу, повинні вбити його, а коли хтось, знаючи це, розповість Івану-царевичу – стане кам'яним. Булат-молодець порував цих тварин, нічого не пояснюючи Івану-царевичу, і за те був ним приречений до смерті. Перед смертю Булат-молодець говорить: «Чим ти маєш мене казнить, я сам помру», але перед смертю розкриває Івану-царевичу таємну причину своїх дій і перетворюється на кам'яну статую.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Былины, русские народные сказки, древнерусские повести. – М.: Детская литература. 1979.
2. Марсель Габріель. Номо віаіог. – К.: Пульсари. 1999.
3. З живого джерела. К.: Радянська школа. 1990.

Л. М. ГАЗНЮК

ПЕРСОНАЛІСТИЧНІ РЕАЛІЇ СОМАТИЧНОГО СВІТУ ЛЮДИНИ В СОЦІУМІ

Газнюк Лидія Михайловна – доцент, докторант кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, кандидат філософських наук

Суспільство оточує людину з моменту народження, воно є його родовою основою і найближчим універсумом, якому людина соматично протистоїть. Досить часто така двоїстість прагне знайти заспокійливе вирішення в дуалістично поміркованій формулі «людина – це душа і тіло, тілом вона належить природі, а душею – суспільству». Наслідками такого міркування є, поперше, відсутність поняття «духу», яке в традиційній філософії відрізняється від душі. По-друге, не береться до уваги диференціація тіла і плоті, які складають соматичне буття і фіксу-

ють полярність орієнтацій людини на рід і універсум. Це суттєвим чином звужує дослідницьке коло питань стосовно персональності соматичного світу людини в суспільному житті. По-третє, сумнів викликає те, що модуси тіла і душі, отримуючи фундамент в природі і суспільстві, починають зображатись як «двоїстість» людської природи. Але, якщо стверджувати, що тілом людина належить природі, а душею (психікою, свідомістю) – суспільству, то постає риторичне запитання – а чи є тіло людським? Саме це відзначається у твердженнях, що тілом своїм

Третя антиномія в своєму концентрованому вигляді з боку проникнення в трансцендентне і уможливлене цим досягнення морального виміру буття виявляємо в українському казковому фольклорі в сюжеті про знищення героями всього свого добра заради вилікування хворої старої людини. Це, зокрема, подано в казці «Названий батько».

Підведемо деякі підсумки. Якщо в казках загострюється ситуація вибору на користь абсолютної віри, абсолютної честі чи жертвеності, то це, по-перше, засвідчує існування в людині імперативу честі як вищого смислу. По-друге, цей смисл вже усвідомлюється і його намагаються експлікувати. І по-третє, відбувається пошук таких засобів експлікації, котрі могли б якомога адекватніше передати природу цього смислу.

людина зобов'язана своїм батькам і стоячою за ними природою, в той час як своєю свідомістю і самосвідомістю вона зобов'язана культурі [4, 13]. Але, якщо в теорії такий варіант відповіді є достатнім, то на практиці він досить часто заперечується. Суспільство вирішальним чином формує психічні функції і регулює психічне життя, але і стосовно фізичної сфери людського буття воно не стоїть осторонь. Під впливом соціально-економічних причин змінюється термін тривалості життя, під впливом харчування, засобів масової інформації, змінюється пубертатний вік. Все більш помітною стає акселерація.

І хоча сучасні медичні технології не можуть скоротити термін вагітності, але можуть так маніпулювати з раннім онтогенезом (і закінченням терміну життя), що сьогодні людство стоїть на порозі серйозних юридичних, релігійних та моральних проблем [3]. Самі ці проблеми соціальної практики, в якій відсутні людиновимірні аспекти, змушують замислитися відносно «двоїстості» людини і переосмислити питання відносно персональності соматичного буття.

«Ставши людьми – зазначає В.П.Алексеев, – люди не перестали бути тваринами і несуть у своїй тілесній організації спадковість свого далекого минулого, а з ним і пережитки керуючих ними біологічних процесів [1, 91].

Міркування стосовно «двоїстості» людини керуються редукцією і збіднюють картину соматичного буття. Прибічники редукції прагнуть провести межі в самому тілі, хоча і змушені визнати, що «нелегко виділити біологічну людину із соціальної» [2, 60]. Звичайно ж, нелегко виділити хімічну людину з біологічної, а фізичну – з хімічної. Хіба людина не «складається» з елементарних частинок? Звичайно, в біології є пріоритет у порівнянні з хімією, оскільки біологія пов'язана з відповіддю на питання – звідкіля береться лінія людини?

Обличчя, як частина соматичного несе багато інформації про людину, як помітив І.Кант, «у Джека Булля із старої Англії уже в рисах обличчя виражене дане собі право бути темним у чужих краях, куди б він не з'явився, або до чужих у себе дома» [6, 552]. Як зазначає В.Маконін «шляхом певного осмислення і щоденного коректування міміка його ж піднялась на високу ступінь правдивості, в тому смислі, що тепер і зовнішнє була видна необхідність його служіння людям і справі» [7, 184]: «Людина – це стадна тварина з розвинутим розумом, здатна до творчості», – пише М.М.Амосов. Узагальнюючи листа в газету, відомий вчений-хірург з розпачем констатує: «Людина за своєю природою більш зла, ніж добра. Якщо вірити етологам – гірше мавпи. Радикально переробити її природу може тільки генетична хірургія, а можливості суспільного виховання досить обмежені [2, 60].

Радикалізм конкретних ідей, за якими стоїть просвітницька ілюзія лінійного прогресу може

перетворитись в тоталітарну інтенцію виготовлення нової людини штучним способом, залишаючи поза увагою будь-які релігійні та моральні аспекти даної проблеми. Характерно, що і в проблемі клонування полем рекультурації виступає тілесність. Сьогоднішні відкриття гену, який відповідає за старіння організму, методів клонування викликають бурхливі дискусії у суспільстві, і питання залишається відкритим. Для повноцінного існування людини недостатньо зберегти її вічно не старіюче тіло, або ж створити людину штучним способом, потрібно багато інших складових, які роблять персональне соматичне буття справді людським. Як зазначає М.С.Каган: «Людина не належить цілковито ні природі, ні суспільству, ні культурі і не є їх простою сумою. Людина – системне ціле, тобто таке, в якому взаємодія, взаємовплив, взаємоопосередкованість природи, суспільства, культури народжують нову якість» [5, 18].

У редукціоністських підходах соматичне буття і суспільне життя завжди знаходяться в опозиції. Оскільки тіло в силу своєї природності вперто протистоять соціальності. Вони начебто непрості, але це тільки на перший погляд. Якщо більш глибоко проаналізувати соматичне буття в суспільному контексті, то стає зрозумілим, що суспільство біологічно входить в людину, входить в її плоть, в її родове начало, так як це людська плоть. Персона людини – кров від крові, плоть від плоті свого роду. Ми не знаємо, як відбулось уособлення плоті людини від плоті нелюдини в доісторичні часи, але в онтогенезі запліднення і народження – це запліднення і народження людини. В природу цієї істоти соціальне входить генетично: функціональна асиметрія, природжені центри мови, генетично визначені центри управління рухами.

Дослідження соціальних та культурно-антропологічних аспектів соматичного буття – це зовсім не біосоціальна редукція людини до kota як тварної істоти. Таке дослідження засобами науки зовсім не обов'язково приречено на його речовість, що так настоює представників антисциєнтизму. Але речовість можлива і в філософії. Так фізіологія активності Бернштейна не позбавляє людину суб'єктивності і особистісності. Навпаки, наділення цими рисами соматичної людини робиться зрозумілим. Те ж саме можна сказати про результати роботи німецького фізіолога Г.Байтендика, який включив суб'єктивність і соціальні існування людини в теорію здійснюваних ним вітальних функцій. Фізіологію людини Г.Байтендик характеризує як таку, що найбільш відповідає оточенню і найбільш здатну до саморегуляції у порівнянні з іншими створіннями. В цьому смислі людина як вид має більш відкрите і діяльнісне тіло, людські тіла мають більший доступ до зовнішнього фізичного і соціального світу завдяки людській свободі від фіксованих інстинктивних

програм, завдяки здатності до саморегуляції. Автор відзначає особливу відкритість людського тіла у світі. Тіло відкрите світу не тільки в феноменальному смислі (в рухах до об'єкту, в захопленні) але і у фізичних внутрішніх процесах, які мають місце в певних межах без досвіду світу, за межами цього досвіду.

Спираючись на ці ідеї, П.Фрейнд відзначає, що наш соціальний досвід пов'язаний з нашими тілами через мускули, нейрогормональну, кардіологічну, респіраторну системи та ін. [10, 84].

Самість людини інкарнована (в-тілена) в її тілі, самість може згасити або породити фізичну систему і в свою чергу відчуті дію від неї. Здатність до символічного спілкування, яка пов'язана з відкритістю людини у світ, робить нас більш сприйнятливим до широкого кола стресових факторів, у порівнянні з іншими формами життя. Людина відповідає фізично як на фізичні, так і на соціальні символічні загрози. Багато захворювань людини мають психосоматичну природу, а в останні роки все більше дослідників, серед яких багато психологів і експертів з духовних галузей знань як то філософія, релігія, але й самі медики звертають увагу на духовно-енергетичну атмосферу в людині.

Дослідження Г.Байтендика – своєрідна феноменологічна фізіологія, яка показує, що немає ніякої потреби «відокремити біологічну людину від соціальної». Патологічними здаються і пропозиції змінити її природу засобами генетичної хірургії. Те, що ці ідеї висловлюють відомі вчені, як то М.М.Амосов, ще раз засвідчує про «біологічний імперіалізм», про деспотичний характер традиційної медицини у поглядах на соматичне буття людини. Але реальна дійсність переконує, що соматичне буття людини перефразовуючи Ф.Ніцше «навіть занадто людяне».

Соціальність зачатої людиною істоти досить природна, вона фіксується генетично. Людина з'являється на світ в результаті людського природного процесу, плоть, як родове начало людини, не є якоюсь ареню «боротьби» соціального і біологічного. Родове виробництво людини як плоті повинно викликати зворушуючу радість, як то про це писав В.В.Розанов. Виникла безсмертна душа, де Бог пошле, і совість з'явиться.

Але процес входження суспільства в індивіда продовжується і після народження, суспільство входить в його тіло не тільки генетично, але і соціотехнічно, як то, що оплотнюється у його відношеннях з універсумом. Як це відбувається, ми могли бачити при розгляді рухів. Лише палеокінетичні рухи і мала частина синергії виявляються природженими. Їх входження у вищі типи рухів (просторового поля, предметної дії, символічних координат) як початкова техніка цих вищих форм, а не готові складові, дозволяють заперечно відповідати на питання про на-

явність у людини інстинктивних програм. Розвиток рухів – це не перебудова тваринних рухів, а відразу побудова людських рухів, поєднане з входженням людини в універсум.

Соціальний тиск, який відчуває індивід, це не стан його розуму, оскільки суспільство не є ментальною химерою. Це цілісний вплив на істоту із крові і плоти, тобто формування її соматичного буття. На думку П.Фрейнда, фізіологія соціально сконструйована. І форма такого конструювання пов'язана з історично мінливим контекстом виробництва і споживання, з відносинами влади і панування, таких як статевая роль або місце в системі більш широкого розподілу праці. Обговорюючи правомірність терміну «фізіологія придушення», П.Фрейнд відзначає, що доцільніше говорити про фізіологію соматичної регуляції, оскільки «соціальне оточення не тільки подавляє тіла, але і енергетизує їх [10, 842].

Персоналістичні реалії соматичного світу людини в соціальному житті намальовані представниками психоаналізу досить драматично. З.Фрейд в роботі «Незадоволеність культурою» показав, що суспільство виступає силою, яка безпощадно подавляє соматичне буття людини. В міру розвитку цивілізації це напруження зростає. З точки зору З.Фрейда, основопологаючи характеристики людини, як і будь-якої живої істоти, сповна розкриваються у тих потягах, де забезпечується індивідуальне і видове збереження, потяг «Я» і лібідо. Пізніше Фрейд об'єднує ці два види потягів як такі, що мають загальну сексуальну природу під назвою лібідо і доповнюють цей клас інстинктів іншим – інстинктом руйнування, деструктивності, потяг до смерті. Під іменем грецьких богів Ероса і Танатоса ці потяги входять в саму сутність людського життя, а не лише соматичного буття.

Образ світу, керований любов'ю і голодом, переломлюючись через культуру доставляє людині як блага, так і страждання. Людина знаходиться між жорнами природних інстинктів і цивілізованими досягненнями, це глибоко нещасна істота, яка обміняла своє щастя на надійність. Процес культурного розвитку, на думку З.Фрейда, можна порівняти з процесом приручення деяких видів тварин. «Безсумнівно, він веде і до тілесних змін. Характеристики культурного пророзвитку як органічного процесу залишаються поки що незмінними. Супроводжуючі культурний процес зміни психіки, все ж кидається в очі і не викликають сумнівів. Вони полягають в прогресуючому зміщенні інстинктивних імпульсів. Відчуття, які доставляли насолоду нашим далеким предкам, стали для нас байдужими або навіть нестерпними», «відбувається підсилення інтелекту, який починає панувати над життям потягів, інтерналізації агресивної схильності з усіма її вигідними і небезпечними наслідками» [8, 112].

Зустрічаючись з симптомами психосоматичного роду, З.Фрейд поневолі досліджував не тільки традиційну психологічну реальність, він використовував гіпотези, які відносились до органічної плоскості. Хоча він і писав, що «характеристики культурного розвитку як органічного процесу залишаються поки що невідомими», але, на думку З.Фрейда, тут панують імпульси і потяги інстинктивного плану.

Стратегія сексуальності знаходить своє продовження в психологічній сфері. Бурд'є характеризує розбіжності стратегії як опозицію між екстравертною політикою і суспільною релігією чоловіків і інтравертною психологією і таємничою магією жінок.

Як вважає французький філософ, весь тілесний ряд подій «є політичною міфологією, реалізованою, втіленою, повернутою у постійні диспозиції, в текучу манеру поведінки, говоріння, відчуття і мислення» [11, 93]. Саме в цьому криються колосальні можливості прояву влади соціуму над індивідом. Соціальна пам'ять залишає соматичний слід через різноманітні дисциплінарно-покаральні методи, ритуали, ініціації, татування, різноманітні способи запису соціального коду, коли з допомогою маркування здійснюється перехід від персонального до суспільного.

В суспільстві завжди є проект соматичного світу, він і формує соматичне буття людини з

силою, не зрівняно з тією, про яку розмірковують мрійники, говорячи про необхідність змінювати природу людини засобами генетичної хірургії.

Зовнішні сили, про які йде мова, «трактують тіло як пам'ять. Вони вкладають в нього скорочені, практичні, тобто мнемічні форми фундаментальних принципів культури», – пише П.Бурд'є. Принципи, втілювані цим шляхом, устанавлюються поза свідомістю, вони не можуть бути похитнуті звільнюючим зусиллям самого індивіду, їх неможливо навіть зробити чіткими. Вони несвідомі і тому часто невиразні, але чим невиразніші, тим невідобразимі. Бурд'є відзначає, що, йдучи цим шляхом, розглядаючи тіло як поверхню пам'яті, суспільство досягає скритої переконливості своєї педагогіки, здатної викликати космологію, етику, метафізику, політичну філософію через такі дрібниці, як «стій прямо», «не держи ніж у лівій руці» і т. ін.

Розгляд соматичного світу людини в соціальному житті підтверджує припущення, що тіло людини не може обмежуватись суто біологічними рамками, а потребує аналізу засобами філософії. Соціалізація соматичного буття показує, що персонально-родова та універсально-всезагальна орієнтація індивіду тісно пов'язана з соціальним контекстом життєдіяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев В.П. Человек: эволюция и таксономия. – М., 1985.
2. Амосов Н.М. Мое мировоззрение // Вопросы философии. – 1992. – №6.
3. Биоэтика: проблемы, трудности, перспективы // Вопросы философии. – 1992. – №10.
4. Давидов Ю.Н. Память и культура // Социологические исследования. – 1987. – №6.
5. Каган М.С. Человеческий фактор развития общества и общественный фактор развития человека // Вопросы философии. – 1987. – № 10.
6. Кант И. Сочинения. – М., 1971. – Т.4. – Ч.2.
7. Маконин В. Человек свиты // Повести и рассказы. – М., 1988.
8. Фрейд З. Почему война? / Человек. – 1990. – №4.
9. Фрейд З. Недовольство культурой // Философия науки. – 1989. – №1.
10. Freund P.E.S. Bringing society into the body: Understanding socialized human nature // The a. Soc. - Amsterdam etc. 1988/89. – Vol. 17, №6. P. 839-364.
11. Bourdieu P. Outline of theory of practice. Cambridge. 1977.

М. С. КОНОХ

НАУКОВО-ТЕХНИЧНИЙ ПРОГРЕС І ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Конох Микола Семенович – доцент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

Сьогодні неможлива розробка наукових прогнозів і упорядкування планів на основі вже досягнутого в даній країні. Вимогою часу стали перспективні прогнози, розраховані на тривалий період часу. Ці прогнози повинні відбивати зростання наукових кадрів і розвиток науково-дослідної бази для правильного визначення майбутнього стану науки і її реального планування з урахуванням фінансово-економічного становища

країни, реальних потреб промисловості і сільського господарства в наукових досягненнях, потреб середньої і вищої школи в навчальній літературі і методичних розробках. Без урахування всього цього складного комплексу проблем просто немислимо налагодити таке навчання теперішніх студентів, завдяки якому вони змогли б стати творчими науковцями за очікуваними мірками (скажемо, через 15-20 років).

Аналіз розвитку науки виявляє тенденцію до зростання вартості досліджень у розрахунку на одне робоче місце. Цей же аналіз показує, що за останні десятиліття різко зросла необхідність у плануванні наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок, тому що практично повсюдно відбувся перехід від індивідуальної наукової праці до колективних досліджень і розробок.

Проте зростання чисельності наукових колективів не може продовжуватися занадто довго і високими темпами, тому що в кожній країні існують свої пропорції структури населення за рівнем освіти. Крім того, у різних країнах різний рівень знань у визначених галузях науки. Тому прогнозування і планування дослідницької діяльності в рамках державної політики націлені на забезпечення пріоритету тих напрямків наукового пошуку, що важливі для вирішення стратегічних завдань соціально-економічного і культурного розвитку. Але тут є свої складності, оскільки постановка перед наукою не цілей, а конкретних завдань – справа не тільки винятково важка і відповідальна, але і вкрай ризикована. Нерідко наукові відкриття здавалося б у другорядних галузях знання супроводжуються сплеском непередбачених потреб, що стимулюють науковий пошук там, де цього ніхто не очікував. Це істотно ускладнює і без того нелегкі проблеми планування і фінансування наукових досліджень, забезпечення їх кадровим складом, викликає бурхливі суперечки між ученими, а також між ученими, з одного боку, і представниками адміністративних структур, з іншого.

На превеликий жаль, здійснювана в Україні реформа середньої освіти переважно і цілком некритично орієнтована на західні зразки освіти і не бажає рахуватися з реальним станом справ у науці, промисловому виробництві, із можливостями вищої школи і практичних потреб громадського життя. Відповідні соціологічні дослідження не проводилися і не проводяться, тому що занадто дорогі і не по кишені для дбаючих за реформу за принципом: «А ми що, гірші за інших?»

У світлі сказаного особливо зростає значення суспільних наук у житті України, тому що вони допомагають здійснити вибір пріоритетних для економічного і культурного життя напрямків розвитку науки і допомогти у вирішенні питання про кадрове забезпечення наукових досліджень з боку вищої школи. Ті перекося з підготуванням економістів і юристів, непомірне зростання їхньої чисельності і, як наслідок, зростання кількості безробітних серед них явно не йдуть на користь науково-технічному прогресу. Отже, в умовах, коли країна в пожежному порядку безупинно латає фінансові проломи, необхідно шукати різноманітні форми і засоби підвищення престижу відповідних спеціальностей, щоб зрештою не виявитися в розбитого корита.

Добре відомо, що жодна країна, навіть найбагатіша, не може утримати першість у всіх галузях науки і техніки. Тому вибір пріоритетів необхідний. Цей вибір базується на соціально-економічних цілях і досягненнях науково-технічного прогресу. І без суспільних наук у даному випадку не обійтися. Але суспільні науки – це притулок для мрійників. В Україні масова свідомість суспільствознавців ще не готова до швидкого переключення на нові проблемні ситуації. З цим доводиться рахуватися, так само як і з необхідністю переоцінювати зміст категоріального апарату, що сформувався в радянський період у річищі марксистської філософсько-соціологічної традиції.

Вступаючи в капіталістичні ринкові відносини, ми повинні твердо запам'ятати одну дуже важливу «аксіому»: у капіталістичному суспільстві капітал може існувати тільки за рахунок розширення діапазону людських потреб. Капітал змушений розширювати і поглиблювати ці потреби, а отже, змушений бути в якомусь сенсі суб'єктом, що за допомогою науки відкриває в явищах об'єктивної дійсності все нові й нові споживчі цінності. Іншими словами говорячи, створення додаткової вартості потребує безупинного розширення сфери потреб, задоволення яких пов'язане з ускладненням і динамізацією форм обміну, а в остаточному підсумку – із розширенням кола обертання капіталу. Кількісне і якісне розширення споживання припускає не безкорисливе дослідження природи, а дослідження з метою відкриття нових споживацько корисних властивостей речей, нових видів технічного опрацювання природних предметів, за допомогою котрих цим предметам надається нова споживча вартість. Саме звідси веде свою родовідну сучасна наука й обслуговуюча її вища школа.

Відкриваючи нові споживчі цінності в об'єктивній дійсності, наука надає потужний імпульс розширеному відтворенню. Завдяки розширеному відтворенню не тільки зберігається безперервність праці, але і зростає її інтенсивність, що різко ускладнює проблему управління виробничою діяльністю і ставить на порядок денний питання про людину в системі складного машинного виробництва.

Вивчення людини – прерогатива суспільних наук. У сучасному світі суспільствознавство, що вивчає людину як суб'єкт економічної діяльності, перестає бути відстороненим від практики господарської діяльності. Тому результати суспільствознавчих досліджень набувають надзвичайно значимий характер.

Як підкреслював академік Л.В.Канторович, щоб органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з відповідною системою господарювання, варто спиратися не тільки на природні і технічні науки, але і не в меншій мірі на суспільні.

Активізація творчих начал у людині засобами старанно продуманої соціально-економічної політики є першочерговим завданням учених гуманітарного профілю, їх, якщо завгодно, моральним обов'язком перед суспільством. Звичайно, ні філософи, ні соціологи, ні економісти не в змозі зарядити творчістю маси людей, до того ж таких, що перебувають у дуже кепській життєвій ситуації, що у даний час має місце в Україні. Не будемо забувати, що ідеї самі по собі безсилні. Якщо ідеї не мають реальної опори в життєвих потребах і інтересах людей, вони залишаться тільки ідеями або благими побажаннями.

Людські інтереси визначають розміщення людей у суспільному процесі виробництва, розподілу й обміну. Саме це розміщення (соціальні ролі, функції і т.д.) вивчають учені-суспільствознавці з тим, щоб дати практично значимі поради і рекомендації щодо інтенсифікації процесів соціальної життєдіяльності. Свій посильний внесок у це вивчення вносять і представники соціальної філософії, що прийшла на зміну марксистському історичному матеріалізму, що тринадцять років царював у науково-дослідних інститутах і вищих навчальних закладах республік колишнього Радянського Союзу, хоча, між іншим, соціальна філософія за своїм віком набагато старша за історичний матеріалізм. Саме в надрах соціальної філософії (або як її в старовину називали «соціальної фізики») зародилася сучасна соціологія.

Соціальна філософія сьогодні не потребує захисту і виправдання. Вона зайняла по праву належне їй місце в ряду філософських дисциплін. Але от у чому вона має потребу, так це у верифікації своїх методів і практичній апробації своїх ідей. Сьогодні однією із злободенних є проблематика освіти, що стосується вищої школи, тому що цілком очевидно, що вже давно назріла і навіть переспіла потреба в такій реформі вищої освіти, що відповідала б плідному співробітництву вищої школи, науково-дослідних установ і промислових підприємств України, що сприяє виходові країни з кризового стану. Зазначена проблематика багатоаспектна і може розглядатися представниками різних гуманітарних дисциплін, у тому числі представниками соціальної філософії. У даному випадку саме соціальна філософія виступає в ролі суб'єкта дослідження.

Ще відносно нещодавно наукові знання суспільство одержувало практично безплатно. Тому ніяких спеціальних коштів на розвиток науки не виділялося. Тільки в другій половині XIX ст. намітилося незначне і боязке використання деяких наукових досягнень у хімічній промисловості й у низці інших галузей промислового виробництва. Але вже до початку XX ст. ситуація почала істотно змінюватися: наука усе активніше стала субсидюватися з боку окремих підприємств, а потім і державних установ.

Сьогодні науковий пошук усе щільніше змикається з виробничим процесом, унаслідок чого наукові знання стають предметом особливої господарської турботи. Науково-дослідна діяльність стає планово-замовленою і узгодженою з потребами промислового виробництва і соціально-економічного розвитку.

Наприкінці 50-х років минулого сторіччя дослідники, що займалися аналізом економічного росту в США, приходили до важливого висновку, а саме: більша частина росту продуктивності праці, що спостерігається в економіці Сполучених Штатов не може бути віднесена тільки на рахунок збільшення традиційно вимірюваних витрат праці і капіталу, а повинна пояснюватися формами і специфікою науково-технічного прогресу. За оцінкою американських фахівців, у зрослому використанні капіталу варто вбачати причину лише 12,5 % збільшення виходу продукції у розрахунку на одну людину-годину, а інші 87,5 % пояснюються технологічними зрушенням (Д.Сахал). Як вважає відомий американський економіст Е.Менсфілд, сучасний науково-технічний прогрес є, очевидно, найбільш важливим чинником економічного зростання.

Тепер досить значна частина витрат західних фірм на дослідження і розробки визначається очікуваною прибутковістю від досягнень науки і техніки. Цим же визначається і ступінь можливості прийняття конкретних рішень щодо субсидій на науку і пов'язану з нею підготовку кадрів у вищій школі, особливо якщо мова йде про довгострокові науково-дослідницькі програми.

Західні економісти розрізняють три види науково-технічного прогресу – нейтральний, що зберігає працю і зберігає капітал. Так, якщо прогрес техніки веде до великого зниження витрат капіталу, чим витрат на робочу силу, він зберігає капітал. Якщо технічний прогрес виражається у великому зниженні витрат на робочу силу, чим витрат капіталу, він зберігає працю. Нарешті, якщо він призводить до відносно однакового зниження витрат на робочу силу і витрат капіталу, науково-технічний прогрес є нейтральним (Е.Менсфілд).

Така класифікація має глибоко практичний зміст, тому що зростаюча роль науки в системі сучасного промислового виробництва вимагає, щоб до науки застосовувалися економічні критерії, що виражаються в співставленні витрат на науку і прибутків (або збитків) від науки.

З постановкою питання про рентабельність наукових досліджень і розробок пов'язані питання про методологію і методики економічної оцінки науки. Вирішенням даних проблем займається економіка науки в союзі з соціологією науки.

Потреба в економіці науки пояснюється прагненням максимально використовувати досягнення науково-технічного прогресу, а для цього необхідно всебічно осмислити економіч-

ний механізм застосування науки до практики. При цьому не варто забувати, що проблема практичного використання наукових досягнень не є тільки техніко-економічним завданням, оскільки в більшості випадків зачіпаються інтереси широкого кола людей, що не мають прямого відношення до вирішення науково-технічних завдань.

Природознавство і технічні науки можуть обіцяти своїми відкриттями величезні економічні ефекти, значне полегшення людської праці і т.п. Але тільки суспільні науки в змозі «зачепити за живе» сторонніх спостерігачів й активних учасників «перетворення» Природи, тому що вони самим своїм статусом зобов'язані прояснити і спрямувати соціальні інтереси людей.

Таким чином, при виборі напрямків розвитку науки і техніки необхідно застосовувати різноманітні критерії – від розрахунку економічної ефективності й оцінки фундаментальних досліджень, що не окупаються найближчим часом, до експертних висновків щодо соціально-культурних і екологічних наслідків практичного використання науково-технічних досягнень. Щоб плюралізм критеріїв не перетворився у волюнтаризм суб'єктивістських капризів, потрібно періодично піддавати перегляду самий вибір критеріїв і засновані на них плани науково-технічного розвитку з урахуванням накопиченого досвіду, котрий повинен оцінюватися представниками позавідомчої експертизи з числа представників природничих, технічних і суспільних наук. Інакше ми не в змозі будемо вчасно реагувати на появу непередбачених наукових, технічних і соціально-економічних проблем, на економічні й екологічні кризи в стадії їх зародження.

Економічний критерій оцінки науки має свої очевидні недоліки, тому що не враховує культурно-історичну цінність наукових знань, а також, що дуже важливо, цінність науки для поглиблення пізнавального досвіду, освіти і виховання молодого покоління, яке рано чи пізно ввійде в Храм Науки.

Зростання освіченості і соціальної самосвідомості трудящих в умовах сучасного науково-технічного прогресу не можна обмежувати розглядом під сугубо економічним кутком зору. Свідомість і компетентність – необхідні передумови роботи з використанням сучасного надскладної техніки. До того ж у міру прискорення науково-технічного прогресу ускладнюються управлінські завдання, у вирішенні яких повинні брати участь суспільні науки. Звичайно, вони не замінять ні особистого досвіду керівника, ні ініціативи трудящих, ні правові і моральні регулятори виробничої діяльності, але це не означає, що вони не можуть зайняти належне місце в системі засобів соціального керування, включаючи управління виховними й освітніми процесами в середній і вищій школі.

Таким чином, у результаті сучасного соціально-економічного і науково-технічного розвитку суспільні науки стають значною за своєю віддачею силою, без оволодіння котрою українською важко ефективно вирішувати різноманітні завдання громадського життя. Рекомендація гарна, але відкритим залишається питання: як і де опанувати цією силою?

З огляду на колективність і комплексність сучасної науково-дослідної діяльності суспільствознавців, варто підкреслити, що вивчення методологічних проблем організації інформації із суспільних наук, незважаючи на наявний досвід, – справа в ряді випадків цілком нова і досить важка, оскільки відсутні апробовані методи, без яких відповідні рекомендації навряд чи можуть виявитися ефективними.

Яскравим прикладом, що підтверджує сказане, може служити жвава дискусія з питань популяризації наукових досягнень, тобто з тих питань, що мають найбезпосередніше відношення до проблем середньої і вищої школи. Так, у 1983 р. відбулися два великих і представницьких симпозиуми в Нідерландах, присвячених популяризації наукового знання. Однією з головних причин їхнього скликання виявилася нездатність учених повідомляти в зрозумілій формі про свої роботи широкій публіці, у тому числі учням середніх шкіл і студентам вищих навчальних закладів. Результатом роботи цих симпозиумів були такі висновки: а) учені не займаються ефективною популяризацією тому, що бояться перекручувань і спрощень; б) учені не володіють майстерністю популяризації; в) учені не займаються популяризацією тому, що це не сприяє росту їхнього престижу і наукової репутації.

Ці висновки відбивають стандартний погляд багатьох вчених на проблему популяризації наукових знань. Даний «стандарт» впливає з уявлень про наукове співтовариство як про щось міцно спаяне й автономне, що породжує езотеричні знання, важко доступні для непрофесіоналів.

У чому полягає науковий і соціокультурний сенс популяризації?

Традиційно популяризація розглядалася як передача спрощених наукових знань широкій публіці з метою світоглядного напучування, виховання й освіти. При цьому популяризація не розглядалася як компонент наукової продукції, призначеної для реалізації на «ринку ідей», а також не розглядалася як дуже серйозний засіб освітнього процесу в середній і вищій школах.

Даний погляд ґрунтується на неадекватному і позаісторичному розумінні науки. Наукова сфера дуже різноманітна і рухлива. Тому не варто зображувати наукове співтовариство як щось монолітне, стабільне і цілком автономне. Розмаїття тем і дослідницьких проблем передбачає, що стосунки між вченими і публікою також

різноманітні і мінливі, тобто не існує єдиного типу зв'язку, що задовольняє всіх (Р.Уайтлей).

Популяризація – це частина безлічі відносин не тільки між спеціалізованими групами дослідників і різноманітної аудиторії, але й між самими вченими, представниками суміжних і несуміжних дисциплін. Це не може не позначитися на формах і функціях популяризації. Так, усередині науки популяризація припускає подолання міждисциплінарних бар'єрів, полегшення контактів між ученими, а також між ученими, викладачами і студентами.

Представники нових поглядів на популяризацію наукових знань справедливо вбачають, що сучасна популяризація є важливим елементом науково-дослідної діяльності, пов'язаним з проблемою інтепретації абстрактно-теоретичних побудов. Дана проблема має великий практичний сенс, оскільки націлена на вирішення питання про виключення абстракцій, відповідь на який визначає істинність або хибність відповідної наукової теорії. Зрозуміло, це не передбачає, що вчені повинні негайно братися за популяризацію своїх ідей і теорій, не оволодівши необхідною майстерністю для міждисциплінарних контактів і для контактів з широкою аудиторією. Проте ми повинні пам'ятати таке: щоб застосувати теорію на практиці, абстрактні об'єкти необхідно замінити їх конкретними представниками (С.А.Яновська).

З будь-яким теоретичним конструюванням у науці пов'язані правила введення і виключення абстракцій. Якщо дані правила погано розроблені, це автоматично позначається на результатах практичного використання наукових досягнень, у тому числі в практиці вищої школи, а також на виробітці критеріїв оцінки їх практичної ефективності.

Таким чином, популяризація наукових досягнень у сучасному її трактуванні є необхідною умовою для проведення грамотної наукової політики, посилення демократичних начал у взаємовідносинах між представниками природничих, технічних і суспільних наук, котрі, на жаль, не завжди знаходять загальну мову, коли вона заходить про виробку загальної стратегії використання наукових досягнень у практиці соціального будівництва, і для використання отриманих знань у роботі зі студентами й аспірантами.

Наростаюча соціалізація науки – незаперечний факт. Сучасна науково-технічна інтелігенція усе активніше втручається в процеси, головними учасниками яких до недавніх пір були представники гуманітарної інтелігенції. Як видно, перебудова організаційних структур усередині наукового співтовариства викликана в першу чергу переорієнтацією з утилітарно-техніцистських завдань на загальнолюдські цінності. Чи не тому так жваво дебатовуються питання популяризації наукових знань. Посуті, ці дебати сто-

суються не стільки методів інтепретації абстрактно-теоретичних побудов, скільки проблем комунікації усередині науки, а також між наукою і сучасним суспільством.

У найближчі декілька десятиліть років багато хто виросте, маючи вільний доступ до інформаційних баз даних. Тому, як вважає відомий американський фахівець із цифрових мереж зв'язку Дж.Мартін, коли в не настільки віддаленому майбутньому населення планети подвоїться, творча активність людства зросте в сотні раз. Природно, ми повинні бути готові забезпечити цю активність більш досконалими системами комунікацій, для чого необхідно вже зараз сконцентрувати свої зусилля на більш глибокому і комплексному вивченні різноманітних інформаційних потоків для цілей ефективного управління соціально-економічним і науково-технічним розвитком.

От далеко не повне коло проблем і завдань, що впритул стосуються інтересів вищої школи, аналіз яких цілком доступний соціальній філософії. Варто підкреслити, що хоча філософи минулого багато писали про просвітництво й освіту, проте філософія освіти набула самостійного значення тільки в ХХ ст. Проте в останні десятиліття ХХ ст. ця філософська дисципліна переживала певні труднощі. Самий процес використання філософських ідей стосовно до аналізу проблем просвітництва й освіти нерідко викликає критику як із боку нефілософських мислячих педагогів, так і з боку інших захисників позитивного, точніше, позитивістського підходу до навчального процесу. Деякі західні фахівці скаржаться на сумний стан справ із книгами з питань освіти, автори котрих занадто багато уваги приділяють ціннісним аспектам просвітництва (Jacques Barzun). Інші, вивчаючи стан шкільних справ, критикують філософію освіти за те, що вона не бореться з примітивізмом освітнього процесу (Charles Silberman) [1].

На Заході філософія освіти важко і складними шляхами шукає своє місце і роль у системі просвітництва. Іноді вона стає занадто філософською і цілком непридатною для педагогічної практики. А часом, намагаючись бути релевантною завданням конкретної педагогіки, філософія освіти нібито дистанціюється від філософії, тобто дистанціюється від самої своєї сутності. Ці її хитання дають привід для додаткової критики і докорів із приводу пропаганди філософського скептицизму і занадто радикальних ідей. І усе ж більшість західних представників педагогічної науки вважають, що люди, які займаються освітою і вихованням, мають потребу у певній філософській підтримці, тобто вони бачать у філософії освіти корисний інструмент для вирішення складних проблем освіти і виховання (John Dewey [Дж. Дьюї], Paolo Freire і ін.).

Якщо кинути швидкий погляд на історію філософії освіти, то виявляється, що майже кожний

великий філософ писав про просвітництво. Наприклад, Платон розглядав просвітництво як частину політики, тоді як його учень Аристотель розцінював просвітництво частково як політику, частково як етику. Велике значення філософсько-богословському підходові до просвітництва надавав Тома Аквінський. Ж.-Ж.Руссо і Дж. Локк добре відомі своїми роботами з філософії просвітництва. Основоположник класичної німецької філософії І.Кант залишив після себе лекції з педагогіки. Те ж саме можна сказати про Г.В.Ф.Гегеля й інших значних філософів XIX ст. Проте філософія освіти як самостійна дисципліна починає формуватися тільки наприкінці XIX ст. багато в чому завдяки роботам відомого американського філософа Дж. Дьюї, одного з головних представників прагматизму, і роботам його колег з Чикагського університету.

У 50-і рр. XX ст. сильний вплив на розвиток філософії освіти зробила аналітична філософія, тобто філософія неопозитивізму, широко поширена в США і Великобританії. Лідерами цього неопозитивістського напрямку в британській філософії освіти були: R.S.Penney, P.Hirst, R.Dearden. У Сполучених Штатах ними були: I.Scheffler, J.McClellan, P.Komisar, J.Soltis, T.Green. Головну увагу вони приділяли аналізу мови педагогіки, продовжуючи тим самим традицію логічного позитивізму.

Особливе значення для західної педагогіки мають роботи британського філософа Річарда Петерса, що достатньо ясно окреслив предметну галузь філософії освіти. Крім того, він відокремив філософію освіти від історичного вивчення педагогіки. Ним було запропоновано чотири головних галузі філософського аналізу освіти: 1) аналіз концептуальної специфіки просвітництва; 2) використання етики і соціальної філософії для вивчення змісту і практики просвітництва; 3) розгляд концептуальних схем і допущень, використовуваних психологами в сфері педагогіки; 4) дослідження філософського характеру змісту й організації навчального процесу відповідно до визначених навчальних програм, а також інших питань, що стосуються навчання.

У 60-е рр. курси філософії освіти одержують широке поширення на Заході і читаються поряд з іншими загальнообов'язковими курсами. Усе частіше на цих курсах піддавалася гострій критики американська система освіти. Проте більшість впливових робіт того часу було написано не філософами: Paul Goodman, A.S.Neil, Jonathan Kozol, John Holt, George Dennison, Edgar Friedenberg. Винятком були тільки роботи Івана Ілліча (Ivan Illich) і Паоло Фрейера (Paolo Freire), котрі мали філософську освіту.

У 70-е рр. американська педагогіка робить сильний крен у бік більш прагматичних цілей. Тоді на всіх рівнях західної освіти починає домінувати біхевіоризм, що викликало бурхливі суперечки в середовищі представників філософії

освіти; вони настільки захопились цими суперечками, що начисто забули про головні завдання педагогіки.

Сьогодні ситуація у філософії освіти може бути охарактеризована як змішана, тобто прихильники аналітичної філософії продовжують домінувати в США і Великобританії, хоча деякі учені вважають, що вже наступив постаналітичний час. Можна очікувати істотних змін у проблематиці філософії освіти і повернення до таких класичних питань, як: свобода і необхідність, особистість і товариство, індивідуальність і масова культура, істина і можливість. Крім того, філософи освіти усе частіше починають звертатися до питань розвитку науки. Знову оживає етика, особливо після того, як філософи освіти звернули свою увагу на проблеми права, спілкування, бізнесу, медицини. Це відродження філософії освіти, так би мовити, у новій-старій якості безумовно впливає на педагогіку і вирішення загальних проблем освіти, про що свідчить ріст курсів з етики викладання, виховання й адміністрування.

Тіснячи аналітиків, набирає силу рух ліберальної освіти, представники якого знову заявляють про себе в роботах таких авторів: Allan Bloom, E.Hirsh і ін. До цього варто додати зростання авторитету феноменологічного підходу до питань освіти, що усе більше використовується філософами освіти. Багато хто з них вважає, що це не вичерпаний творчий потенціал прагматизму Дьюї. Але усе ж найбільший відгук серед філософів освіти знаходять ідеї соціальної філософії і соціології пізнання.

До усього сказаного варто додати, що західна філософія освіти підрозділяється на два види – публічну і фахову філософію освіти. Публічна філософія освіти знаходить свій відбиток у роботах політиків, журналістів, різноманітних інтелектуалів і педагогів. Фахова філософія освіти представлена роботами або професійних філософів, або тих, хто слухав відповідні філософські курси. Її головними джерелами є філософія й історія просвітництва.

Є й інші класифікації. Але у усіх випадках вони досить поверхневі і концептуально не обґрунтовані. Частіше усього автори цих класифікацій йдуть від інтуїтивно очевидного.

Набагато гірше йдуть справи з філософією освіти в республіках колишнього Радянського Союзу. У радянський час партійні ідеологи терпіти не могли «сторонніх» філософських дисциплін, крім офіційно приписаних. Тому про філософію освіти в якості самостійної філософської дисципліни не могло бути і мови, як не могло бути мови і про філософію права. У кращому випадку могли формулюватися під егідою історичного і діалектичного матеріалізму або етики деякі філософські питання педагогіки, права і т.д. Зараз ситуація змінилася, але практично неможливо назвати скільки-небудь

авторитетні, фундаментальні роботи українських або інших пострадянських авторів по філософії освіти. Робота тільки починається. З урахуванням досвіду західних філософів освіти цілком виправданий буде підхід до проблематики освіти з позицій соціальної філософії. Даний підхід уже намічений у роботах деяких українських авторів (В.П. Андрущенко, Г.И. Волин-

ки, Н.И. Михальченка й ін.). Але це лише намітки, а не самі роботи, якщо мати на увазі ґрунтовні монографічні дослідження. Таким чином, можна констатувати, що обрана тема дослідження тільки починає розроблятися, і, мабуть, пройде ще не мало років, коли в галузі філософії освіти сформується школи і визначаться відповідні напрямки наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Elias J.L. Philosophy of education: Classical and Contemporary. - Florida, Malabar: Krieger Publishing Company, 1995. - 286 p.; Power E.J. Philosophy of education. Studies in Philosophies, Schooling and Educational Policies. - Illinois: Waveland Press, 1990. - 398 p.; Rich J.M. Innovations in education. Reformers and their critics. Boston, etc.: Allyn and Bacon, 1992. - 320 p.

С. Е. ЗОЛКИНА

РУССКАЯ СУДЬБА ЗАРАТУСТРЫ Ф. НИЦШЕ

Золкина Светлана Евгеньевна – председатель правления Гуманитарного фонда «Славянский мир»

О невероятной популярности произведений немецкого философа Фридриха Ницше в России на рубеже XIX–XX веков написано и сказано немало. Убедительным и объективным свидетельством тому служит обширнейшая литература, посвященная его творчеству, а также многочисленные издания его работ в русских переводах. Согласно библиографическому указателю Р. Дэвиса [6] издание и переиздание работ самого Ницше в русских переводах с 1894 по 1913 год осуществлялось девяносто восемь раз. Но, как свидетельствуют цифры, самая популярная в России книга Ницше – «Так говорил Заратустра». За пятнадцать лет (с 1897 по 1913 годы) она переиздается целиком и фрагментарно двадцать пять раз. Такая популярность именно «Заратустры» говорит о том, что это явление отнюдь не случайное. Более того, не только в русской культуре, но и в философии явно присутствует феномен отождествления самого Ницше с его популярным «философским героем». Поэтому цель настоящей статьи – попытаться выявить причины сверхпопулярности именно этой работы немецкого философа.

Бесспорным фактом, с которым согласны, как сами русские философы, так и современные исследователи русской философии является тот, что Ницше был воспринят в России как мистик и пророк. Но если слова Н.А. Бердяева, о том, что в России «... в Ницше воспринято было не то, о чем больше всего писали о нем на Западе, не близость его к биологической философии, не борьба за аристократическую расу и культуру, не воля к могуществу, а религиозная тема. Ницше воспринимался как мистик и пророк» [1, 140], воспринимаются как констатация очевидного факта, то позиция такого последовательного религиозного мыслителя, как Вячеслав Иванов, усмотревшего в имморалисте Ницше «учительный пример про-

рока Ионы», не может не удивлять. Тем более, что Вячеслав Иванов идет намного дальше – зрит в Ницше родственную славянскую душу, а стремление немецкого философа расширить границы этики «по ту сторону добра и зла» отождествляет с принципом святости и мистической свободы.

Но при ближайшем рассмотрении подобная интерпретация идей Ницше представителями русской религиозно-экзистенциальной философии начала XX века скорее закономерна и имеет свои конкретные предпосылки, которые для правильного понимания особенностей русского восприятия идей немецкого философа важно рассмотреть подробнее.

Русская святость как фактор духовной жизни Руси, игравший столь важную и значительную роль в культурной и социальной истории на протяжении целого тысячелетия ее христианства, каким-то удивительным образом выпадает из сферы интеллектуально-духовных интересов русской мысли послепетровского периода. И только в последние десятилетия XIX века эта тема начинает привлекать к себе пристальное внимание, становясь объектом теоретического исследования. Начиная с 1860 года, в России с большой тщательностью издается и переиздается значительная часть источников русских житий святых. Чуть позже (с 1871 по 1903 г.) появляются первые теоретические исследования на эту тему В.О. Ключевского, А. Калдубовского, А. Муравьева, архимандрита Леонида, Е. Голубинского. Многие из того, что в собственной духовной культуре оставалось незамеченным или непонятым, начинает, как бы открываться русской мыслью заново, становясь предметом кропотливой, вдумчивой исследовательской работы.

Специфическое отражение возникшего к исходу XIX века интереса к теме русской свято-

сти можно обнаружить в работах многих русских философов – Н.Бердяева, Н.Лосского, П.Флоренского и других. И здесь избыточную пищу для размышлений на тему о внутреннем выборе, о возможности преобращении души, апофеозом которой становится святость, дал русской философии Ф.М.Достоевский. По мнению Н.О.Лосского «В жизни и творчестве Достоевского религиозный идеал святости занимает господствующее положение... И действительно, в его произведениях высшие и положительные образы воплощают святость или, по крайней мере, движение к ней: князь Мышкин, Макар Иванович, старец Зосима, Алеша Карамазов» [4, 108].

Именно это внимание к теме святости в значительной степени обусловило интерес русской мысли к Заратустре.

Заратустра – странник, уединенный отшельник, ведущий аскетический образ жизни. Личность Заратустры сочетает внешне смирение и внутреннее достоинство. Он мудр и спокоен, способен прозревать глубинную суть вещей. У него есть последователи. К нему за советами стремятся те, кто жаждет духовного знания. Таковым он в значительной мере воспринимался русской мыслью.

Образ Заратустры во многом совпадает с образом русского странника, святого отшельника, в одиночестве свершающего свой духовный подвиг. И вместе с тем, как подчеркивает в своей замечательной работе «Очерки по Истории Русской Святости» о.Иоанн Кологривов «...нет большей ошибки, как представлять себе русских святых судорожно сосредоточенными на себе самих и занятиями исключительно спасением собственной души. Даже самые мистические из них никогда не относятся с безразличием к судьбе ближнего и судьбе мира. Уход от мира никогда не является для них ничем иным, как только средством, путем к более тесному соединению с Богом. К тому же он почти никогда не бывает у них окончательным. Достигнув своей цели, они обычно возвращаются к людям, чтобы принести им в утешение спасительную весть. Русские святые очень человечны и вместе с тем очень активны. Многие из них обладали перворазрядными организаторскими способностями и были наделены темпераментом борцов и апостолов» [3, 12].

Обратимся непосредственно к тексту «Заратустры». Вот как у Ницше начинается знаменитая книга «для всех и ни для кого»: «Когда Заратустре исполнилось тридцать лет, он покинул отечество и родное озеро и удалился в горы. Здесь наслаждался он духом своим и одиночеством и не утомлялся счастьем этим целых десять лет. Но наконец преобразилось сердце его, и однажды утром, поднявшись с зарей, встал он перед солнцем и так обратился к нему: ...Взгляни! Я пресытился мудростью своей, слов-

но пчела, собравшая слишком много меда; и вот – нуждаюсь я в руках, простертых ко мне. Я хочу одарять и наделять, пока мудрейшие из людей не возрадуются вновь безумию своему, а бедные – своему богатству. И потому должен я сойти вниз, как ты, когда каждый вечер погружаешься в пучину моря, неся свет свой нижнему миру, ты, богатейшее из светил! ...Благослови чашу, готовую пролиться, чтобы драгоценная влага струилась из нее, разнося всюду отблеск блаженства твоего! Взгляни! Эта чаша готова вновь опустеть, а Заратустра хочет снова стать человеком!» [5, 7–8].

Показательна его встреча со святым, живущем в лесу, который любит только Бога и ему нет никакого дела до человека и человечества. Заратустра же спешит к человеку и к человечеству; он «несет людям дар» – свою «благую весть» о Сверхчеловеке, и вместе с тем ужасающее сообщение о том, что Бог умер.

И второй раз уходит Заратустра в горы, «в уединение пещеры своей, и сторониться людей: так ожидает сеятель, посеяв семена свои. Однако душа его была полна нетерпения и страстной тоски по тем, кого полюбил он: ибо многое еще было у него, чтобы дать им. А это труднее всего: из любви сжимать отверстую руку и, одаряя, хранить стыдливость. Так проходили у отшельника месяцы и годы; а мудрость его все возрастала и причиняла ему страдание полнотой своей» [5, 71]. И вновь устремляется Заратустра к людям из своего уединения, дабы защитить свою некогда принесенную в мир благую весть: «Враги мои усилились и исказили образ учения моего, так что возлюбленные ученики мои устыдились даров, которые дал я им» [5, 71]. «Снова к друзьям своим могу сойти я, а также и к врагам! Вновь Заратустра будет говорить, и дарить, и творить благое тем, кого любит он!» [5, 72].

Итак, перед нами образ идентичный образу русского святого. Но это еще не вся тема, это только полтемы. Интерес к теме святости со стороны мыслителей «серебряного века» в значительной мере обусловлен заключенным в ней противоречием. Святость как особое состояние души и сами личности святых рассматриваются русскими философами сквозь призму актуальной для них проблемы личности, причем преимущественно в разрезе внутреннего духовного бытия человека – его персональной душевной жизни.

Упомянутое выше противоречие достаточно четко сформулировал Н.А.Бердяев: «Высшие сверхчеловеческие задачи стоят перед святым. Обыкновенный русский человек не должен задаваться высокой целью даже отдаленного приближения к этому идеалу святости. Это – гордость. Православный русский старец никогда не будет направлять по этому пути. Святость есть удел немногих, она не может быть путем

для человека. Всякий, слишком героический путь личности русское православное сознание признает гордыней, и идеологи русского православия готовы видеть в этом уклон к человекобожеству и демонизму. Человек должен жить в органическом коллективе, послушный его строю и ладу, образовываться со своим сословием, своей традиционной профессией, всем традиционным народным укладом» [2, 74–75]. Именно поэтому, продолжает автор, «Святость остается для русского человека трансцендентным началом, она не становится его внутренней энергией... Русский человек совсем и не помышляет о том, чтобы святость стала внутренним началом, преобразующим его жизнь, она всегда действует на него извне. Святость слишком высока и недоступна, она – уже не человеческое состояние, перед ней можно лишь благоговейно склоняться и искать в ней помощи и заступничества за окаянного грешника» [2, 76–77].

Парадокс в том, что подражать идеалу, стремиться к нему как раз и не рекомендуется. Как можно заметить, неразрешимая для русской мысли проблема баланса между коллективным и индивидуальным началом присутствует здесь в качестве центрального момента. Поэтому важно обратить внимание на то, что образ Заратустры-святого несет в себе еще и черты не менее специфического русского религиозно-духовного феномена – «юродивого Христа ради».

Обратимся вновь к тексту Ницше и вспомним события, происходившие в городе, куда приходит Заратустра, впервые спустившись с гор. Его поведение – это поведение юродивого.

Заратустра спешит сообщить толпе собравшихся на площади людей свою благую весть – весть о грядущем пришествии Сверхчеловека, обличая погрязшего в своей примитивной плоти и обреченного на вырождение «последнего человека», но толпа только смеется над ним. Затем он берет на себя заботу о безвестном, нищем бродяге – погибшем канатном плясуне, ту миссию, которую жители города считают для себя недостойной. Добровольное уничтожение Заратустры в их глазах, представляется жителям города проявлением опасной гордыни и воспринимается ими как вызов. Поэтому подкрававшийся к несущему труп Заратустре паяц злобно шепчет ему следующее: «Уходи из этого города, о Заратустра, – говорил он, – слишком многие возненавидели тебя здесь. Тебя ненавидят и добрые, и праведные и называют врагом своим и ненавистником; ненавидят верующие и говорят, что опасен ты для толпы. Счастье твое, что над тобой посмеялись: и воистину, говорил ты, словно паяц. Счастье твое, что связался ты с этой падалью: унижившись так, сегодня спас ты себя» [5, 17]. Встреченные Заратустрой на пути могильщики издеваются над ним: «Заратустра уносит мертвого пса: бра-

во, он сделался могильщиком! Даже наши руки слишком чисты для этой поживы. Уж не хочет ли он украсть кусок у самого черта? Ну что ж! Счастливо пообедать! Только черт еще лучший вор, чем Заратустра, – он украдет их обоих и сожрет!». – И могильщики шушукались между собой и смеялись» [5, 17].

Но дух Заратустры зрел и крепок. Ни насмешки, ни угрозы не в силах замутить его душу, сбить с избранной подвижнической стези: «Поистине хороший улов был у меня сегодня! Ни одного человека не уловил я, разве что мертвого. Ужасно и все еще лишено смысла бытие человеческое: уделом человека может стать судьба паяца. Я хочу учить людей смыслу их бытия: этот смысл есть Сверхчеловек, молния из темной тучи человечества. Но далек я еще от них, и мысль моя их не достигает. Для людей я еще нечто среднее между безумцем и трупом. Темна ночь, темны пути Заратустры. Идем, холодный недвижимый мой товарищ! Я отнесу тебя туда, где сам похороню» [5, 17].

Заратустра ведет себя здесь совсем как русский юродивый. Юродство Христа ради – есть на Руси высочайший духовный подвиг. «В основе этого «подвига» (одного из величайших, какие только могут быть доступны человеческим силам) лежит ощущение страшной виновности души перед Богом, не позволяющее ей пользоваться всеми благами мира сего и побуждающее ее страдать и распинаться со Христом, – пишет в своей книге о.Иоанн Кологривов, – Сущность этого «подвига» в добровольном принятии на себя унижений и оскорблений для достижения высшей степени смирения, кротости и благодати сердечной и, тем самым, для развития любви, даже по отношению к врагам и преследователям. Это – борьба не на живот, а на смерть не только с грехом, но и самим корнем греха – с самолюбием во всех его самых тайных и скрытых проявлениях» [3, 239].

И вместе с тем духовная личность юродивого предельно противоречива. И.Кологривов далее совершенно справедливо подчеркивает следующее: «Абсолютный индивидуализм составляет, действительно, одну из самых ярких черт этого парадоксального духовного направления» [3, 243].

В феномене юродства – этого своеобразного религиозного отщепенства – противоречие между коллективным и индивидуальным началом, всегда болезненное для русских, доведено до предельной степени. Но Ницше в «Заратустре» неожиданно для русского ума предлагает свой, весьма оригинальный вариант разрешения этой проблемы. Именно потому, что призыв Заратустры к переоценке ценностей, был столь своеобразно воспринят русской религиозно-экзистенциальной мыслью как раскрытие единого пространства «мистической

свободы», то предложенное немецким философом решение было принято. В этом специфическом пространстве «мистической свободы» не только возможны индивидуальные свободные решения, но они не противоречат решениям общим.

Идентичность Заратустры образу русского святого – не единственная причина сверхпопулярности именно этой работы Ницше. В это же самое время, кроме темы святости русская культура и философия активно заново осваивает собственную апокрифическую литературу и

эпос. Жанровые параллели и структурные соответствия между «Заратустрой» с одной стороны, и русскими апокрифами и духовными стихами (например, с «каличьей поэзией») – с другой, на первый взгляд достаточно очевидны, однако требуют специальных исследований. Но именно семантическая параллель «Заратустра – русский святой» стала доминантой в интерпретациях идей немецкого философа, как у представителей религиозно-экзистенциальной философии, так и у всех адептов «нового религиозного сознания» в России начала XX века.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н.А. Русская идея // *Вопр. философии.* – 1990. – №2. – С. 87-154.
2. Бердяев Н. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. / Репринт. – М.: Из-во МГУ, 1990.
3. Кологривов И. Очерки по Истории Русской Святости. – Sirakusa: IstiNa, 1991.
4. Лосский Н.О. Бог и мировое зло /Сост. А.П. Поляков и др. – М.: Республика, 1994.
5. Ницше Фридрих. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. (Пер. с нем.) – М.: Интербук, 1990.
6. Davies R.D. Nietzsche in Russia, 1892-1919: Chronological Checklist //Nietzsche in Russia. ed. Bernice Glatzer Rosenthal (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1986) 355-392 p.

С. В. ШЕВЦОВ

ВИЛЬГЕЛЬМ ДИЛЬТЕЙ И ЗАКАТ МЕТАФИЗИКИ

Шевцов Сергей Викторович – заместитель главного редактора альманаха «Грани», старший преподаватель кафедры философии, кандидат философских наук

«Метафизика подобна тем легендарным героям, которых тем крепче оплетают оковы, чем яростнее они пытаются вырваться из них»

В. Дильтей

Запаздывающее или запоздалое чтение? Как ещё можно назвать ситуацию, в которой труд, получивший признание Запада в последней четверти XIX века, становится доступным спустя почти сто двадцать лет после первой публикации (и то, благодаря самоотверженной работе российских философов). Нет ли здесь некоей печальной закономерности для нашего культурного региона, приходящего почему-то «после...» на пиршество мысли, и вынужденного, в силу этого, довольствоваться малым, что называется «крохами со стола» (если уместна такая метафора)? И потому то, что другими давно уже пережито, пройдено, познано и не требует доказательств, ты, подобно аборигену, вдруг внезапно открываешь и пытаешься осмыслить. В запаздывании присутствует толика бессилия от безвозвратно утерянного, тоска по непостижимому и недостижимому. Но именно эта тоска зовет к вопрошанию, к поиску утраченного времени, ибо, если не угнаться за историей, то остаётся возможность, или может быть шанс что-то прояснить для себя, как лица частного, как человека, чей интерес к философии занимает не последнее место в суетности дней.

Речь идет о Вильгельме Дильтее, снискавшего славу блестящего герменевтика, теоретика литературы и философии истории, мастера живых исторических обобщений (второго после Гегеля, по мнению Г.Шпета), и его работе – «Введение в науки о духе. Опыт полагания основ для изучения общества и истории». Одна из путеводных нитей этого объемного труда – рождение и закат метафизики.

Несмотря на настойчивость, с которой говорят и пишут о закате метафизики, автор сих строк, в силу собственного невежества, никак не возьмет в толк, как можно отказаться от того, что составляет внутренний нерв философии и сами условия бытийствования человека? Какие тенденции в западноевропейской культуре привели к невозможности существования метафизики как науки? Но когда говорят о закате метафизики как науки, подразумевается ли этим закат метафизики как таковой, бывшей и остающейся в явном и неявном, сознательном и бессознательном, актуализированном и снятом виде делом европейского мышления? Почему разговор, вспыхнувший от критической искры Канта, «железной работой разума» долженствовал положить конец всем спорам по этому вопросу, всё равно будоражит сознание?

Дильтей рассматривает проблему метафизики в комплиментарности естественнонаучного и гуманитарного знания, исходя из сложившейся схемы западноевропейской истории:

Античность, Средневековье, Новое время, современность, и той философской традиции, согласно которой на первый период приходится рождение, на второй – расцвет, на третий – критическое осмысление, на последний – закат метафизики как науки.

Греция – духовная родина метафизики, её исток, архе. Метафизика зарождается в V веке до Р.Х. как дитя борьбы двух фундаментальных основ человеческого бытия – мифа и логоса. Отпечаток этой борьбы – сакрального и профанного, иррационального и рационального отразился на всей последующей её судьбе, предстающей в своем истоке метафизикой субстанциальных форм, вехи становления которой – деятельность Сократа, Платона, Аристотеля.

Начало полагается Сократом. Сын каменотеса и повитухи вступает в спор с афинским демоном за право свободного вопрошания. Самостоятельность разума относится к достоинству человеческого бытия. Разум помогает осмыслить не только религиозную веру в богов, но и познавать многообразие окружающего мира в его идее, которую Сократ вычленяет индуктивно-дефиниторным методом из вещей (что такое мужество само по себе, справедливость сама по себе, красота сама по себе и т.д.). Результат – «благодарность» современников в виде чаши с ядом цикуты. Смерть Сократа стала драмой жизни Платона, экзистенциальной основой метафизики субстанциальных форм. Для Аристотеля идея перестаёт быть только общим единичных вещей, она превращается в самостоятельную сущность. Возникает проблема – как соотносится идея вещи с самой вещью? По-видимому, указание на сопричастность вещи идее, понимании ее как копии, слепка, не решает проблему. И потому, критика данного дуализма – одна из «притчей во языцех» расхождения во взглядах Платона и Аристотеля. Последний, по мысли Дильтея, и завершает этот тип метафизики: «Представление Платона о неизменном порядке идей преобразуется в представление о не-ставшем в процессе становления, вечно существующем действительном мире, в котором формы пребывают в неизменном тождестве с собой, невзирая на череду происходящих на земле процессов зарождения, развития и гибели» [1, 481].

Аристотель переносит платоновские идеи в действительный мир, что приводит, с одной стороны, к его разделению на четыре принципа – форму, материю, цель, действующую причину, дополняемых возможностью и действительностью. С другой, несмотря на кажущуюся дифференциацию, эти принципы, составившие душу взглядов Аристотеля на природу, были скорее тождественны, ибо форма, наличествуя в природе, выступает одновременно целью и движущей причиной, и требует в качестве носителя – материю. Аристотель повсюду обна-

руживает субстанции и их состояния (сущность, претерпевание, соотношение). При этом у Стагирита реальна лишь единичная вещь, а знание существует только о всеобщем сущностном определении, к которому данная вещь причастна. Если Аристотель и отвергает отдельное от вещи существование вещей, то сам сталкивается с неменьшей трудностью. Во-первых, – как возможно познание мира, ибо фундаментальная идея о познаваемости космоса вступает в противоречие с тем, что истинно реальное содержание мира непознаваемо? Во-вторых, – где искать субстанцию – в форме, в материи или в единичной вещи? Греческая метафизика, отказываясь от познания изменчивого, случайно, ибо нацелена на устойчивые формы, сущностные определения, а весь необъяснимый остаток, находимый в явлениях, относился в область материи. Таким образом, у Аристотеля метафизика – первая философия, чей предмет – совокупное сущее и его предельные основания, ничем более не обусловленные в процессе познания. И только в таком понимании она выступает фундаментом наук о природе и наук о духе, исследующих космос как живое, прекрасное оформленное чувственно-материальное тело. Именно такое отношение к природе стало основой в понимании греческой классикой специфики социального.

При всем различии социальных взглядов Платона и Аристотеля, для обоих государство – отражение космологической идеи общего блага или справедливости в триединстве мудрости, мужества и целомудрия, которые выражали геометрическую статуарную красоту чувственно-материального космоса, где высшее понимание сути человека – социальное или политическое животное. Тем самым, метафизика субстанциальных форм охватывает воедино естественнонаучное и гуманитарное знание, ибо грекам область внутренних душевных переживаний, и связанная с ней возможность их исследования была еще неизвестна. Открытие данной области произошло, когда человек попытался преодолеть свои границы существования как политического животного, и утвердить себя лично, посредством обретения сферы субъективных переживаний, что и принесло с собой в этот мир классическое христианство.

Средневековая метафизика непосредственно вытекала из христианской доктрины в ее католическом преломлении. Здесь не просто расцвет, но качественно иной этап в становлении метафизики, обусловленный культурно-онтологическими различиями античной и христианской картиной мира. Из всего богатства палитры этих различий для нас важен эпистемный аспект. Если в античности знание – отражение объективного в интеллигенции, то в христианстве знание концентрируется в самом переживании, в опыте сердца. Исходя из это-

го, античность породила, обозначенную выше, метафизику субстанциальных форм, христианство – метафизику воли, чей вестник – Августин Блаженный («Исповедь» – первый, запечатлённый в слове, опыт этой метафизики), вершина – Фома Аквинат, давший тройкое расчленение сущности (*essentia, quidditas*) и бытия (*esse*) на духовные (вне материи и формы и потому бестелесные), интеллектуальные (чья полнота существования требует тела) и сотворенные (исключительно в соединении формы и материи) существа, а внутренний нерв – ряд антиномий: а) всемогущества Бога и свободы человека; б) Бога и Его свойств; в) природы и морально-религиозного миропорядка. Исходя исключительно из методологических причин, диктуемых замыслом статьи, начнём с последней антиномии, которая касается двух совершенно различных, хотя и относимых к деятельности одного субъекта, видов познания – внешнего и внутреннего.

Если миропорядок природы формируется в ходе внешних наблюдений, то морально-религиозный миропорядок формируется во внутреннем опыте воли, и между собой они не пересекаются, ибо даны в различных актах. Данная антиномия – основа, как кантовской критики метафизики, чья задача «соединить в одной мысли необходимую каузальную взаимосвязь и моральный мир» [1, 625], так и проблематики разделения наук о духе и наук о природе: «Человек это жизненное единство, в силу двоякости нашего восприятия существует для нас во внутреннем самоощущении как система духовных явлений, а по свидетельству чувств, наоборот, – как телесное целое. Внутреннее самоощущение и внешнее восприятие никогда не осуществляются в одном и том же акте, а потому факт духовной жизни никогда не дан нам одновременно с фактом нашей телесной жизни» [1, 291]. Отсюда вытекают две точки зрения: трансцендентальная и естественнонаучная. Согласно первой, внешний мир дан в сознании, в определенном смысле полагается им (правда не так, что окружающий мир есть лишь плод моей фантазии – это наивный психологизм и солипсизм, а в плане сущностной соотносительности мира и сознания), и законы природы как целого конституируются сознанием. Согласно второй, явления психики включены во внешний мир – его темпоральную последовательность и пространственную организацию, и потому духовная жизнь со всеми ее изменениями зависит от вмешательства природы. Заложено в данной антиномии разделение на естественнонаучное и гуманитарное знание обуславливает судьбу метафизики как в двух других антиномиях классического христианства, так и в последующей истории.

Вторая антиномия раскрывает противоречия интеллектуального постижения Бога. Бог позна-

ваем через свои свойства, ибо структура человеческого разума такова, что познание осуществляется через аналитическое членение предмета, как основы возможного синтеза. Но, тем самым, аналитика вносит в свойства Бога различие, множественность, а связанная с последней диссипативность приводит к тому, что свойства, открываемые в Боге, приписаны Ему быть не могут. Антиномия представления о Боге по его свойствам – предпосылка становления новоевропейского позитивизма и агностицизма.

И, наконец, первая антиномия – крест нравственного аспекта бытия в христианстве. Бог – субъект предикатов добра, всемогущества и всеведения. В то же время, эти предикаты Бога ограничиваются свободой воли, ответственностью человека, который, как существо конечное, временное, смертное делает отчаянную попытку вместить в себя бесконечное, вечное. Эта отчаянность, точнее, страх суть не психологическое, но онтологическое состояние, обусловлено греховностью (*non posse non peccare*), «семенем эйцехоре», пронизывающем долнее бытие человека. Свобода – божественный дар, и парадоксальность греховности в том, что она – следствие проявления этого дара. Между человеком и Богом – метафизическая пропасть, которая не может быть преодолена только усилиями человека, но откровением Бога. Греховность же человека неизбежно ведет к упразднению предикатов добра, всемогущества, всеведения. Можно ли в данной антиномии найти умозрительный синтез? Если сказать, что Бог в своем откровении устраняет онтологически присущую человеку греховность, что дает возможность более полному раскрытию его предикатов, а, следовательно, и самого Бога, то вряд ли такой ответ удовлетворит, и, в первую очередь, верующего христианина. Устранение греховности (*non posse peccare*), хотя и возможно через «обожение» (что реализуется практикой исихазма), но события с этим связанные относятся в эсхатологические времена. Само понятие «умозрительный синтез» здесь вряд ли уместно, поскольку метафизика воли, в отличие от метафизики субстанциальных форм, это еще и действие, актуализируемое жаждой спасения. Антиномия всемогущества Бога и человеческой свободы воли – основа проблемы антроподицеи – свободы человека и объективной взаимосвязи мира, определяющей действия человека, нашедшей воплощение в средневековой метафизике истории, а впоследствии – в трансцендентально-субъективистском характере западноевропейской культуры.

Средневековая метафизика истории телеологична: человек – орудие в руках Божьих, которое Он направляет, исходя из собственных целей, но в соответствии с природой человека. Если Августин Аврелий считал царство Божие

— тело Христово — государством в истинном смысле, а царство кесаря — светский град — творением себялюбия, то Фома Аквинат видел укорененность государственной жизни в нравственной природе человека, но не как результате грехопадения, а Данте Алигьери рассматривал церковную и светскую власть как два равно данных Богом вида власти.

Средневековая метафизика как католическая теология была жестко связана с идеей авторитета церкви как социального организма, принимающего на себя функции спасения. Отсюда — дуалистический характер метафизики воли. С одной стороны, в лице схоластики, она подготовила ум для строгой научной деятельности — для исследования ради самого исследования, с другой, в силу социальной специфики, накладывала определенные ограничения на науку и искусство, что препятствовало становлению самостоятельности личности, независимому раскрытию ее частных жизненных целей. Прорыв к идее личностной свободы осуществили Возрождение и Реформация, кульминацией которой стала эпоха Просвещения, чье детище — немецкая классическая философия.

Средневековая метафизика, как уже отмечалось, обеспечила сознанию фундамент для развития частных наук, реально видимый прогресс которых, в чем парадоксальность и внутренний трагизм ситуации, подорвал теологию как основу, связывавшую в классическом христианстве воедино религию, науку и искусство. Петрарка считается первым представителем современного образа человека, высвобождающегося от уз корпоративной жизни, а Лютер, провозгласивший первенство внутреннего опыта в религии, Леонардо да Винчи, научивший искусство улавливать сокровенную мудрость бытия, и Галилей, обративший науку к анализу опыта, явились вестниками нового свободного сознания.

Человек, казалось бы, обретает свободу, отказываясь от социальных уз церкви, от давления авторитета, в пользу возможности опираться на собственный разум и самостоятельно выстраивать свои отношения с Богом, но «платит» за это десакрализацией бытия. Чаша весов в борьбе сакрального и профанного перевешивает в сторону последнего, вплоть до вытеснения всего священного и религиозного из сознания, что и становится началом конца метафизики. Указанные выше антиномии, путем отказа от сакрального, не разрешаются и не преодолеваются. Попытка титанов Возрождения вернуться от христианской идеи греховности человеческого бытия к античному видению человека (изначально невозможная в своей чистоте, ибо Ренессанс содержал в себе опыт личностного бытия Средневековья) привела, по сути, к элиминации данных антиномий.

То, что будоражило дух апостола Павла, Августина, Фомы Аквинского, и еще находило отзыв в сердцах Лютера, Кальвина, Кромвеля, в дальнейшем вытесняется из проблемного поля культуры. Какова динамика в понимании метафизики как науки новоевропейской мыслью?

Начало новоевропейской метафизики — Декарт, разделивший мир на две субстанции — протяженность и сознание, тело и мышление. Далее — Локк, углубивший линию трансцендентального субъективизма путем перенесения акцента с антитезы «материя-дух» на противопоставление внешнего ощущаемого мира (sensation) и внутреннего как непосредственного материала для осознания психических событий и действий (reflection). Наконец, Кант, определивший границы собственного познания через критику разума, разделив сферы знания и веры, трансцендентального и трансцендентного. Кант впервые обратил внимание на то, что метафизика выходит за границы опыта: все, что нам дает опыт, благодаря ей дополняется объективной, всеобщей внутренней взаимосвязью.

Для Канта, с его идеалом естественнонаучного знания, метафизика как наука невозможна. Успехи отдельных наук и, в частности, естествознания, привели к разложению метафизики субстанциальных форм. Вначале, Кеплер перенес на Солнце божественную силу, производящую движение всех планет. Затем, Ньютон поставил мудрое и могущественное существо в основу закона тяготения, удерживающего планеты на своих траекториях. Наконец, Лаплас и Кант утвердили вместо божества некое механическое существо (известный пассаж Лапласа относительно ненужности идеи Бога для построения модели вселенной). В довершение Кант опроверг онтологическое, космологическое и физико-теологическое доказательство Бога.

Наряду с естественнонаучными, рухнули и основы метафизики истории. Метафизическая концепция общества Средневековья ушла в небытие во многом из-за того, что, срывая покровы с божественного происхождения общества, наука осуществляла действительный анализ человеческих институтов. Универсалии схоластики в отношении человека и общества заменены законами, трансцендентное обоснование — имманентным, в основе которого — изучение человеческой природы. Социально-философские построения Фомы Аквината исчезли в провале между деизмом, согласно которому Бог в совершенстве исполнил замысел, а значит сотворенный мир не нуждается посторонней помощи, и пантеизмом, где сохранение любого единичного существа требует обусловленности всех исходящих от него действий. Галилей и Декарт дали механистическое понимание природы, а далее Гоббс и, позднее, Спиноза экстраполировали эти прин-

ципы на социальную действительность. Открытие побудительных мотивов в истории, заложенных условиями бытия человека привело к созданию в XVIII веке универсально-исторического подхода, суть которого – идея развития. Правда, естественнонаучный подход к истории, хотя и преодолел прежнюю метафизику, но, в свою очередь, сам обладал для постижения специфики исторического существенными недостатками, и, в первую очередь, математическими процедурами, неспособными ухватить индивидуальное, единичное, уникальное.

Тем самым, десакрализация западноевропейской культуры, и, в частности, в науках о природе и духе, по линии трансцендентально-го субъективизма была завершена. Но не даёт ли это основание для постановки вопроса о пути к новой метафизике?

Дильтей отвечает на этот вопрос отрицательно. Во-первых, потому, что закон достаточного основания – фундамент познавательного отношения к бытию, по-разному преломляется в сферах природы и духа, что исключает подчинение всей действительности единой метафизической взаимосвязи. Во-вторых, метафизика не способна преодолеть относительность круга опыта, который даёт основу её понятиям, следовательно, попытка расширения опыта несёт не реальность, но умственные конструкции (*entia rationes*), позволяющие схватить ограниченную взаимосвязь феноменов, откуда вытекает относительный характер истины. В-третьих, метафизика не может преодолеть ограниченную субъективность душевной жизни, ибо последняя непредсказуема в своём развитии, исторически относительна, и потому бессильна связать воедино предельные понятия частных наук объективно и окончательно. И потому судьба метафизики, по Дильтею, двойственна: как науки, её современное состояние – эвтаназия, как состояния сознания личности – неустранима никогда: «метафизическая наука есть исторически ограниченный феномен, метафизическое сознание личности – вечно» [1, 684].

Что же остаётся метафизике, вытесняемой из всех сфер культурного бытия? – Быть частным делом лиц, не просто находящихся в себе этот настрой души, но в которых он сам даёт о себе знать, – художников и поэтов: «в процессе дифференциации душевной жизни и общества то святое, незыблемое и всемогущее, что фактически дано нам в жизни как природа и выступает излюбленным предметом поэтов и художников, остаётся, тем не менее, недоступным научному анализу. И здесь нельзя хулить ни художника, живущего тем, что абсолютно не существует для учёного, ни учёного, понятия не имеющего о том, что составляет для художника сладчайшую истину» [1, 672]. Поэтому метафизика проявляется как настроение, фундаментальное чувство, изначально присущее челове-

ку, если он претендует на то, чтобы быть не только «социальным животным», но личностью. Безмерность пространства и таинственный свет звезд, дарящие божественную идею мира, музыка души, струящаяся из глаз, и ночь, как спутница поэтического и философского вдохновения, – вот, что составляет основу метафизического настроения: «она (метафизика – С.Ш.) есть орган зрения, созданный для того, чтобы мысль углублять мир индивидов, поддерживая их связь с незримым единством» [1, 658].

Итак, в основе заката метафизики как науки лежит процесс десакрализации бытия по линии трансцендентального субъективизма западноевропейской культуры как результат онтологической борьбы священного и профанного. Поэтому Дильтей не отрицает метафизику как таковую, как то, что исконно присуще бытию человека, но принципиально отказывает ей в возможности быть наукой в силу различного преломления закона достаточного основания в естественнонаучном и гуманитарном знании, невозможности вырваться из относительности опыта и ограниченной субъективности душевной жизни. Будучи же неустранимым аспектом бытия, метафизика, как настроение, комплиментарно входила и входит в науки о природе и в науки о духе, ибо учёный, когда творит, неизбежно трансцендирует, выходит за границы данного (как же ещё возможны научные открытия?), но при этом сама метафизика вне-научна. Здесь и возникают вопросы, прояснение которых вряд ли имеет окончательное разрешение, но, работа над которыми входит в дело европейского мышления.

Во-первых, относительно устоявшейся схемы истории, в рамках которой проходит дильтеев анализ метафизики. Надумана ли эта схема истории? XX век поставил ее под серьезное сомнение. Но в любом случае, если мы стоим на философской почве (для меня такой почвой на сегодняшний день является трансцендентализм), то представленные эпохи, как мне думается, выступают не только и не столько историческими отрезками времени, которые безвозвратно прошли, но культурно-онтологическими регионами, понимаемыми феноменологически, актуализация которых реализуется усилием вопрошания. То есть, Античность, Средневековье, Новое время, современность представляют собой определенные регионы сознания с характерными для них трансцендентально-антропологическими формами пространства и времени, смыслами, и где они сопresentствуют друг с другом, осуществляя свой диалог. Мне близка эта идея полиморфизма и полицентричности, дающей возможность пережить в себе этот культурный опыт различных эпох. Конечно, в мультикультуралистичном видении мира есть опасность потери, растворения образа человека (вплоть до его исчезновения из простран-

ства дискурса, согласно мысли Фуко), но повседневность человека, его брошенность в эту жизнь есть еще большая и прямая опасность забвения смысла его бытия, к поиску которого и направлен сознательно ли, или бессознательно, метафизический настрой души.

В связи с этим, во-вторых, как мне видится, корректно было бы наряду с метафизикой субстанциальных форм, метафизикой воли, назвать и метафизику чувства, если мы следуем классическим определениям интеллигентных состояний человека. Данная метафизика представлена поэзией Донна, Гёте, Новалиса, Гёльдерлина, Элиота, Одена и др., и, как таковую, её невозможно свести только к чувству, настроению и т.д. Почему? Чувство, настроение, ощущение всегда имеют собственную направленность. Исходя из этого, необходимо различать: а) само метафизическое чувство или настрой; б) то, на что оно направлено; в) совокупность актов, в которых находит свою реализацию данное чувство. Но если эти аспекты выделены, приведение их к ясности должно быть возможно в научном познании.

В-третьих, обращаясь к таким отдельным интеллигентным проявлениям человека как познание, воля, чувство, давших соответственно метафизику субстанциальных форм, метафизи-

ку воли и метафизическую поэзию, возникает вопрос о метафизике личности, ибо последняя несводима к своим интеллигентным проявлениям (такое сведение является ничем иным, как редукцией). И, как мне думается, здесь явно и неявно начинает звучать проблема присутствия сакрального, религиозного в нашем бытии.

В-четвёртых, поляризуясь в сфере искусства, метафизика как трансцендентально-антропологический проект обретает здесь свою обитель – слово. Если в направлении наук о природе метафизика как наука не легитимна, то, на мой взгляд, в качестве науки о духе работа должна продолжаться, поскольку, поляризуясь в слове, метафизика становится тем, чем она должна быть – фундаментальным ядром философии, ибо способность человека к трансцендированию является условием его бытия как личности. Данная способность должна приводиться к аналитической ясности.

Наконец, метафизика как принадлежность бытия человека обрела свою сферу в спонтанном, стохастическом, изменяющемся, не поддающемся классическому обобщению, ибо человеческая индивидуальность также неуловима, уникальна, неповторима, что требует разработки неклассических подходов к изучению метафизики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дильтей В. Собрание сочинений в 6 тт. Под ред. А.В.Михайлова и Н.С.Плотникова. Т.1: Введение в науку о духе / Пер. с нем. под ред. В.С.Малахова. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2000.

О. А. МАРЧЕНКО

МЕНТАЛЬНІСТЬ: МОВА: МУЗИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Марченко Олена Анатоліївна – студентка Академії Митної служби України

У сучасну епоху «етнічного парадоксу» у людей намітився зріст бажання усвідомити свою належність до певного народу.

Серед багатьох етнодиференційних ознак найбільшу частку складають елементи, які більш-менш адекватно відображають реальну культурну відмінність. Мова та символічно-речові форми культури як семіосфери, що заповнена специфічними кодами, складають визначальне коло можливостей ментальної відмінності буття етносу, виступають важливими чинниками формування національного способу мислення, чинниками, які відображають духовні цінності нації (О.Бочковський).

Мова – найважливіша ментальна відмінність буття етносу, тому що «мова – перевернутий в ідеальне й засвоєний та перетворений етносом зовнішній світ – разом з історією його засвоєння та перетворення (Швецова, 136).

Вперше співвідношення національної культури та мови ґрунтовно розглядається в контексті філософії мови Й.Гердером, ідея якого були розвинені німецькими романтиками: В.Гум-

больдтом, Ф.Шеллінгом, Ф.Шлегелем. Їх ідея народу ґрунтувалася на таких прагматичних елементах народного буття, як мова, фольклор, міфологія із акцентованою увагою до ірраціоналістичного в людині і культурі.

На початку ХІХ століття В.Гумбольдт, пов'язуючи мову та національне, трактує мову як вияв метафізичної субстанції – народного духу. На його думку, мова формує поняття, які зумовлюють процес мислення представників певного народу, у зв'язку з чим, кожному народу притаманне специфічне відчуття оточуючого світу через систему своєї мови.

Започатковане Гумбольдтом дослідження мови у культурно-історичному контексті було розвинуто у другій половині ХІХ століття Харківською лінгвістичною школою.

Традиції Харківської лінгвістичної школи пов'язані з роботами І.Срезневського («Мысли и заметки», 1831; «Мысли об истории русского языка», 1850) та К.Лавровського («О языке северных русских летописей», 1852).

Найбільше значення для нас мають дослідження О.Потебні, який розробив теорію походження і розвитку мови, займався фольклористикою та етнографією, досліджував питання взаємодії мови та мислення, мови та нації («Думка і мова», 1862). Мова для Потебні – формуюча ознака любого народу, бо її функція не лише фіксувати уже готові думки, але й творити їх. Представники різних народів за допомогою різних мов формують думку своїм, відмінним від інших, способом. Тому, з точки зору О.Потебні, втрата народом своєї мови рівнозначна втраті його власної духовності.

Вчений запропонував «поетичну теорію мови», мисленево-мовний акт якої вважає індивідуальним психічним актом.

Принципи «лінгвістичної поетики» О.Потебні, які віддзеркалюють його погляди на поетичну природу поезії та мистецтва в цілому, викладені у праці «Естетика і поетика» (1876 р.). Автор відокремлює складники поетичного твору; зовнішню форму – фонетичне звучання, семіотику – лексичне звучання, та внутрішню форму – ідею.

Дослідження співвідношення міфу і мови, ролі метафори в процесах мислення, здійснені Потебнею, започаткували продуктивний напрямок в дослідженні національної ментальності, досить широко представлений в наукових працях сучасних українських дослідників.

Братко-Кутинський відзначає, що мова являє собою складну інформаційну сигнальну систему, яка забезпечує взаєморозуміння між її носіями, і є одним із основних засобів згуртування етносу та його самоусвідомлення як нації. «У тісній взаємодії з іншими факторами етноутворення мова формує національний менталітет, національну культуру і духовність нації», – пише він [5, 77].

Роль мови у формуванні та збереженні етносу як інформаційної системи, що виокремлює в житті людини найсуттєвіше, акцентує увагу людини на значимих аспектах та феноменах буття, розглядають С.Здіорук та О.Штоквиш. Мова – це певний спосіб переживання дійсності, чинник формування національної картини світу [8, 167].

Автор інтонаційної теорії Асаф'єв доходить висновку про тотожність понять: мовознавство, мова та його структура – поняттям: музикознавство, музика та її форми [1].

Музика, як прадавня форма абстрактного мислення людства, виникає ще до появи мови як знакової системи та народжується із звуко-наслідування, поєднуючи в собі емоційний та інтелектуальний код світогляду та світосприйняття даного етносу. А саме наявність модифікованої архетипової основи як прояву колективного несвідомого надає цілісності українській культурі, як вважає А.Мережинська. Треба зазначити, що проблема архетипів-праобразів ук-

раїнської культури як одвічних орієнтирів буття взагалі є актуальною у філософській українській думці (Грабович, Забужко, Нельга, Швецова).

У мистецтві, і особливо, у музиці, з найбільшою символізуючою інтенсивністю відбувається відмовлення від всілякої символіки, і скрізь коди культури виявляється сутність. Особлива духовна сфера – музика дозволяє людині редукувати найскладніший внутрішній та зовнішній світ до простоти музичного звукоряду, гармонії, ритмічних та інтонаційних інваріантів.

Музична мова не має еквівалентів у жодній області людської діяльності. І хоча її «матеріал» – звуко-інтонація та організований час – запозичені з реального світу, її «предметність» принципово позапонятійна та не підлягає редукції. У зв'язку з цим Яворський писав: «Музыкальная речь есть присущая человеку способность выражения. Эта способность осуществляется человеком при помощи расчленения бесконечно текущего времени звуковым оформлением». Ритмо-часова організація виступає умовою існування національної інтонаційної системи. Але існує і інтонаційний словник епохи.

Найбільш безпосередній зв'язок слова і музики виявляється у ритмі. Але співдію словесного та музичного ритму слід розглядати як єдність контрастно заряджених елементів. Слово має свої ритмо-фонетичні особливості, які прямо не залежать від метричних законів, що важливі, зокрема для музики, а через те відносно сталого метру воно займає власну позицію, якщо навіть тимчасово йому підпорядковується. Ритмічна структура (організація звуків певної часової якості) у музиці та мові пов'язана із біологічними ритмами людини – представника етносу, (що, наприклад, має прояв у темпоритмі мовного потоку та найбільш поширеним ритмо-інтонаційним комплексам народної та професійної національної музики), взв'язуючи цих ритмів біоритмам (коливанням) навколишнього середовища, та темпераментом «людини культури» (типової ідеальної людини). Для слова не так важлива, як для музики, тривалість звуку, його висота. У слові смислова композиція превалює над композицією форми, тоді як форма для музики – єдино раціональний спосіб звукової організації. Але ті однаково спрямовані ритмічні тенденції слова і музики (які можна назвати такими, що діють паралельно) впливають на формування нерозривної словесно-музичної єдності її певних родових різновидів.

У розвитку народно-пісенної творчості кожен з її складових елементів – текст і мелодія – виявляють свої специфічні тенденції руху в зв'язку із властивими їм різними масштабами узагальнення відображуваної дійсності. Текст-носії конкретної інформації рухається у часі швидше, ніж мелодія. Ніколи не втрачаючи значення семантичного коду, у просторовому русі він виявляє тенденцію до певної сталості. Заміна у словес-

ному тексті одних лексичних компонентів іншими може перевести його в інший жанр. Тоді маємо не варіант вузлового сюжету, а інший твір.

Мелодія-носії логіко-психологічної інформації виявляє тенденцію до сталості у часі й змінності у просторовому русі. Різні за тематикою твори одного середовища певний час можуть обходитися двома-трьома мелодичними типами. Один і той же текст виступає в різному інтонаційному рішенні.

Сьогодні визнається, що кожний етнос має свою духовно-культурну «ауру», що суттєво впливає на самосвідомість та характер життєдіяльності людей. Ми розуміємо народ (націю) як етнічну спільноту, що виступає окремим, цілісним суб'єктом історичної дії, із притаманними своєрідними психологічними ознаками, що сформовані відповідною культурою і представлені у вигляді національного характеру, втілення якого є самобутній тип особистості. Багато дослідників української культури звертали увагу на надзвичайну музичну «ауру» українського народу. П.Чайковський писав з цього приводу: «бувають щасливо обдаровані природою і бувають так само обдаровані народи. Я бачив такий народ, народ-музикант – це українці. Про них можна сказати, що їх скрізь супроводить музика» [9, 31].

Е. Фром висловлював думку про те, що людина (а у нашому випадку, народ як втілення самобутньої особистості) іноді несвідомо відчуває в собі устремління обрати саме той вид діяльності, у якій найбільш повно можуть проявлятися її природні здібності» [15]. На нашу думку, музикальність українців можна уявити не тільки як залежний від певних антропологічних, географічно-кліматичних та соціально-історичних чинників рівень (в українців – дійсно потенційно надзвичайно високий!) музичних здібностей, а, поперед все, специфічно «музичний» у філософському сенсі засіб світосприйняття. Цю думку підтверджують компоненти українського національного характеру, без котрих неможлива музична діяльність у будь-якому її вигляді і наявність яких у людини водночас завжди вказує не тільки про музичну обдарованість, а, взагалі свідкує про здібність до творчості. Це відомі українські «сентименталізм», «мрійливість», «чутливість» та «чуйність», «меланхолійність», «інтровертизм» як можливість швидкого емоційного відгуку, здібності до глибоких особистісних інтимних переживань.

Наші предки вважали, що «музика завершується зовнішнім (звуком), але початок її руху (відбувається) внутрішнім (у серці). Тому «достатньо почути голос, щоб впізнати, яка у співця вдача; впізнавши вдачу, впізнаєш і його волю – устремління, визначиш і добродієність... Все обирає форму – тіло – як мелодія, і в ній нічого не можна сховати» [8, 62].

Дуже привабливим виглядає таке розуміння музики та музикальності, які виступають у

ролі своєрідного морального індикатору та фільтру, своєрідного гаранту (можливо, ідеалізованого) добродієності українського народу.

У зв'язку з цим здається можливою аналогія між рисами українського національного характеру – «музичністю» та «духовністю» як хрестоматійним підтвердженням неможливості співіснування «тенію» та «лиходійства». Можливо, з цього виходив і Ф.Шіллер, коли писав:

*Де співають, там лишайся жити,
Лихі люди не мають пісень* [151, 33].

У сенсовому просторі культури музика як сукупність звуків-явищ виступає, як вважає Л.Г.Тарапата, «сукупністю звуків символів, які вміщують унікальну інформацію про стабільний зв'язок, закономірності та принципи функціонування глобального, соціального та індивідуального рівней буття» [212, 8].

Початок сприйняття людиною оточуючого світу, який звучить, формує молекулу мови – звук. Із акустичного середовища поступово виділяються звукові архетипи, що виражають праісторичні емоції (біль, крик, радість і т.і.), та несуть коди певних типів інтонації. Звук та інтонація стають музикальними, набуваючи певної та постійної звуковисоти та ритмічної підпорядкованості, тобто, оформлюються по законах музичної логіки.

Оточуюча людину природа та наслідування її проявляє себе у звукоутворенні, яке пов'язане з національним природним акустичним простором. С.Кримський, наприклад, вважає, що взагалі «національна культура... втілює ціннісно-смыслову домобудівництво етносу... Людина визначає свій «голос» через той життєвий простір, що забезпечує її земними благами... шукає своє небо і свої святині, те, що символізується храмом її ідеалів, духовних благ загальною» [150, 73]. Розглядаючи географічні чинники як основні у формуванні української нації, О.Кульчицький виділив регіональні особливості українського національного характеру відповідно регіональних особливостей природи України. Так, для мешканців північних низовин (де сонячне світло помірне, більша жмарність і кількість опадів) властива помірна життєрадісність; там, де сполучаються лісова гуща із трясовиною, сформувалися почуття загрозливої обмеженості, обачність, підозрілість, очікування, терплячість. У мешканців північно-українського лісового середовища сформувалася активна світосприймальна настанова, а у мешканців вкритого лісом довілля світогляд придбав песимістично-позитивістське забарвлення [159,158].

Ми можемо побачити зв'язок семантики народного мелосу із слуховим досвідом і естетичними уподобаннями конкретного географічного середовища. В.Гошовський відзначив жанрові особливості мелосу та їх типові ознаки, які властиві баладам й іншим жанрам пісенної творчості Закарпаття – весільним, колядковим

пісням і ін. Це речитативність мелодії з протяганням кінцевих звуків фраз і речень, відсутність розспіву, простота мелодичного малюнка («аскетичність» мелодії), відсутність стрибків на кварту, сексту, для чоловіків – виконання «парландо». На відміну від того, на території Центрального Придніпров'я, де народ полюбляє протяжний спів, у мелосі всіх жанрів, у тому числі й баладах, зникає «аскетичне» інтонавання, парландо, з'являється широкий розспів з стрибками на великі інтервали, тобто музична мова має свої локальні особливості.

В експедиційній практиці фольклористам не раз доводиться зустрічатися з випадками, коли співак певного осередку виконує пісні різного змісту і призначення на одну і ту ж мелодію, тільки дещо її варіюючи. Отже інтонаційні тенденції народномузичної мови середовища бувають сильніші, ніж ті риси, яких набувають пісні в залежності від їх функцій. С.Грица відзначає, що специфіку семантики мелосу в фольклорі визначає цілий ряд об'єктивних факторів, які безпосередньо чи опосередковано впливають на музичне світосприймання конкретного середовища та пов'язані: а) з рівнем соціально-економічного розвитку даного народу, з властивим йому певним типом культури; б) із наявністю певних мистецьких традицій, схильністю до певних типів музикування (одноголосого, багатоголосого, вокального, вокально-інструментального); в) з наявністю внутрішньоетнічної розчленованості, яка передбачає інтеграцію інонаціональних елементів; г) із взаємодією у даному середовищі фольклорного та мистецько-професійного середовища, на специфіку його семантичної сутності.

Велика роль у національному звукоформуванні належить також психофізичним парамет-

рам – перш за все, здібністю переживати комплекс будь-яких емоцій тобто емоційність та чуйність, антропологічними особливостями структури вокально-мовленевого апарату, з ритмо-рушійними процесами організму та процесами дихання.

Отже, семантику народної пісні можна зрозуміти тільки при врахуванні названих вище факторів, які формували спосіб музичного мислення певного середовища.

Ритмо-інтонаційний комплекс музики, обумовлюючись емоційною чутливістю, становить конкретний сенсовий код тієї чи іншої культури, базується на архетипових звукотипах та звичних національних засобах звукотворення і виступає, як родовий знак, етнічний пароль, що обумовлює культурну самотність. Тому звернення до аналізу музичного строю та музичної культури етносу в аспекті їх взаємодії з рисами ментальності безсумнівно, є актуальним, тому що дозволяє звернутися до першоформ культури, відбиваючи етап формування архетипів.

Мова як знакова система, що базується на архетипових звукотипах, формується людиною-носієм певних антропологічних параметрів у конкретній біосфері.

Архетиповий звукотип, що характеризується звуковисотністю та ритмічною супідрядністю елементів, формує основу ритмо-інтонаційного комплексу народної та професійної музики та літератури.

Отже, музика обумовлює культурну самотність, бере участь у формуванні психоінформаційного простору етносу, утворюючи послідовність: «звук – інтонація – знак – символ – мова – сенсова спільність».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асаф'єв Б.В. Музыкальная форма как процесс. - Л.: Музыка, 1971. - 376 с.
2. Баранова Т. Музыка в системе искусств. // Старинная музыка в контексте современной культуры. Проблемы интерпретации и источниковедения: Материалы музыковедческого конгресса. - М.: Музыка, 1989. - С. 56-75.
3. Барсова И.А. Специфика музыки в создании художественной картины мира. // Художественное творчество: Вопросы комплексного изучения. - Л.: Наука, 1986. - С.99-116.
4. Бочковський О. Наука про націю та її життя. - Нью-Йорк, 1958. - 73 с.
5. Братко-Кутинський О. Феномен України: Наукове дослідження. -К.: Газета «Вечірній Київ», 1996. - 304 с.
6. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. - М.: Советский писатель, 1988. - 448 с.
7. Грица С.Й. Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті. -Тернопіль: АСТОН, 2000. - 228 с.
8. Здіорук С.І., Штоквиш О.А. Мовна культура та етнічна ідентифікація // Онтологічні проблеми культури. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 99-108.
9. Кияновська Л.О. Сильова еволюція галицької музичної культури XIX-XX ст. - Тернопіль: Астон, 2000. - 340 с.
10. Лотман Ю.М. Семиосфера: Культура и взрыв: Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968-1992). - СПб.: Искусство-СПб, 2000. - 704 с.
11. Кримський С. Архетипи української культури // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення. - К., 1996. - С. 91-92.
12. Мережинская А.Ю. Художественная парадигма переходной культурной эпохи. Русская проза 80-90 гг XX в. - К.: ИПЦ Киев. Ун-т, 2001. - 433 с.
13. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. - К.: КОО, - 1992. - С. 37-69.
14. Суханцева В.К. Музыка как мир человека: От идеи вселенной -к философии музыки. - К.: Факт, 2000. - 174 с.
15. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1990. - 271 с.

Е. А. МОРГУН

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРИДНЕПРОВСКО-КРИВОРОЖСКОГО ЭТНОРЕГИОНА

Моргун Елена Анатольевна – аспирант кафедры философии Криворожского технического университета

Від редакції. Хотілося б застеретти позитивістські налаштованих читачів, які б волили знайти в цій статті науково вивірені дані та збудовані на їх підставі раціоналістичні висновки. Цього тут немає! Не варто у цих роздумах тужитися відшукати не те щоб історичної достовірності, а й логічної послідовності.

До чого тут збереження точності археологічної періодизації, за якою неоліт в Україні датується VI/V – IV/III тис. до н.е., а не “100-40 тис. до н.е.”, якщо мова йде про “найдавніший українійський етнос – “Україн-Янський” (“Україна”) і протослов’янський суперетнос “Україн-Інський” (Україна)”? Перший з них являється носієм “неолітичної ведичної протокультури”, а другий – “пракультури індоевропейських народів”? Перед вами – все що завгодно, тільки не наука. Але хто сказав, що філософія – це наука? Ще 200 років назад нормою було глибоке протиріччя між теоретичною схемою історії та емпіричною історіографією. Фіхте цього навіть не приховував, бо вважав не потрібним у конструюванні теоретичних схем спиратися на матеріал історичної науки. Він твердив, що завдання філософа, вилучивши із свого основного поняття емпіричний зміст, “a priori описати весь час та всі його можливі епохи”. А Гегель на закиди, що факти суперечать його теорії, твердив: тим гірше для фактів!

У цій статті, адже, ви побачити, з пешого погляду, дивну, але цікаву своєю безпосередністю, “філософію історії” Криворіжжя.

Приднепровско-Криворожский этнорегион – одно из древнейших этно-территориальных образований. Археологические исследования выявили на этой территории первые поселения эпохи палеолита – мезолита, т.е. времен каменного века (не позже V-IV тысячелетия до н.э.).

Подобные поселения древнейших народов в Днепропетровской области найдены в районе самого Днепропетровска, села Васильевка-на-Днепре (Правобережье, Синельниковский район), сел Вовниги и Войсковое (Правобережье, Солонянский район). Возле села Петро-Свистуново обнаружено поселение эпохи позднего палеолита (25-10 тыс. до н.э.), а у сел Войсковое, Вовниги и Никольское-на-Днепре найдены кремниевые орудия труда эпохи раннего неолита с историческим возрастом 100-40 тыс. до н.э. [1, 685].

Не исключено, что на земле Криворожья подобные древнейшие свидетельства исторического бытия наших пра-пра-прашуров будут в скором времени найдены. По крайней мере, в районе самого Кривого Рога найдены скифские и сарматские курганы, и даже рудники скифского времени по добыче железной руды, клады эпохи бронзы [1, 12]. Курганы эпохи бронзы обнаружены и в тяготеющих к Криворожью районах Апостолово, Марьинское и Ленинское.

На ближних к Криворожью территориях обнаружены скифские и сарматские курганы и поселения (села Каменка, Шолохово, г. Орджоникидзе), курганы эпохи бронзы и кочевников (XI в. н.э.) возле с. Михайловка. Образуется своего рода «этнокультурная дуга» по юго-восточному вектору «культурного движения», кото-

рая становится древнейшей «этнокультурной петлей» с точкой «социокультурного отсчета» от Кривого Рога и далее через Апостолово – Марьинское – Орджоникидзе – Никополь – Марганец. Затем «дуга» устремляется на северо-восток к Запорожью и, приняв «северный курс», через Войсковое – Васильевку, движется к конечному пункту в Днепропетровске.

В традициях известного культуролога и этнолога Льва Гумилева – это есть дуга «пассионарного толчка», который породил древнейший українійський етнос – «Україн-Янський» («Україна») и протославянский суперетнос «Україн-Інський» (Україна). Первую мы знаем как Аратту-Ариану, как древнейшую неолитическую ведическую протокультуру, второй – как пракультуру индоевропейских народов.

В семантическом плане «україн» следует понимать, скорее всего, как «уклад жизни», а в смысл «край» – как «этнокрай», «этнический уклад» (сейчас – «этнорегион»). Тогда в хозяйственно-деятельностном аспекте «Україн-Янський» следует понимать как уклад, основанный (и использующий) энергию «янь», т.е. солнечную энергию. Прежде всего, в хлебопашестве и выращивании «солнечного урожая» сельхозпродуктов. Поэтому «древние аратты» – это в первую очередь «древние орачі», которые и совершили неолитическую революцию, перейдя от «присваивающего уклада» жизни к «производящему укладу». А «Україн-Інський» – это деятельно-познавательный уклад, основанный на энергии «инь», т.е. лунной энергии. А она появляется, как известно, когда «сова Минервы вылетает в полночь», когда в лунно-ночное время благоприятней и продуктивней всего заниматься

познавательными-исследовательскими трудами. Человек начинает «ведать», обретает «ведическое знание» (знание «лунного человека», по Блаватской). Индия и стала первым «ведическим царством знания», будучи изначально «народом инь», «Инь-дией», исповедовавший ведическое знание, дающее «просветление» человеку. Впоследствии это оформилось в «Культ Будды» и буддизм как религию.

Первый «пассионарный толчок», по Л. Гумилеву, прошел через территорию протоЕгипта, восточное Черноморье и Левобережную Украину [2]. Произошло это в XVIII веке до н.э. (палеолит, переходящий в позднюю фазу). Он породил этнос хеттов, хеттскую культуру (северо-восточное Причерноморье) и протохазар (Левобережье Днепра).

Второй толчок дал жизнь пракинтайцам (чжоусцы) – XI в. до н.э. Третий толчок прошел через Юг Западной Европы и закончился в Аравийском заливе (VIII в. до н.э.). Четвертый пробудил культуру сармат и гуннов (III в. до н.э.); пятый – этнос славян и готов (I в. до н.э.). Шестой – арабо-мусульманскую культуру (VI в. н.э.). Седьмой – скандинавский этнос (VIII в. н.э.). Девятый – породил великорусский этнос (XIII в. н.э.).

«Пассионарная дуга» «Кривой Рог – Запорожье – Днепропетровск» является в этом историческом «этнодвижении» культур «перемычкой», «историческим мостом» между первым пассионарным толчком и седьмым («скандинавским»), что и породило Киевскую Русь – ведь дальше «дуга» уходит на северо-запад к Киеву, в районе которого выявлена «трипольская культура».

Это и есть плацента протоукраинства и праславянства, в целом – славянского суперэтноса. По свидетельству известного исследователя истории Украины-Руси Мыколы Аркаса, территорию древней Днепровско-Причерноморской Тавриды населяли в III в. н.э. «скифы орачі» (Правобережье) и «скифы царські» (Левобережье), а южнее – «скифы хлібороби» [3, 6-11]. Позднее, уже в IX веке по обе стороны Среднеднепровья утвердился этнос «торков», которые, по всей видимости, исповедовали неприкосновенность, этническую укорененность в свою землю и «родове коріння», а с другой стороны, были «толковниками», которые знали смысл жизни в неустанном промысловом труде (сельскохозяйственном и ремесленно-промышленном), «торкались» и истолковывали «тайны» человеческой деятельности, тайны продуктивности и «толкового хозяйствования». Не следует забывать, что славяне эпохи Киевской Руси могли производить все промышленные и сельскохозяйственные товары, которые имелись в Европе. При этом большинство из них производили, как бы сейчас сказали, «на экспорт» в целях товарной экспансии на запад и восток – отсюда боль-

шое богатство Киевской Руси. Южнее «торков» утвердился этнос «угличей», севернее – этнос «полян» с Киевским центром своей жизнедеятельности. Его и можно считать «этноплацентой» современного славянства. Они умели очень многое и очень много делали, чтобы стать одной из великих «неолитических культур», которые осуществили неолитическую революцию, перейдя от присваивающего жизнедеятельностного уклада к производящему. Этот уклад развивался в ускоренном порядке, во многом обогнав по уровню развития западноевропейские народы, породив феномен «античного капитализма» древних славян. Если Причерноморье давало «пассионарный толчок» новому Римленду, то Таврийское Приднепровье – новому типу хозяйственной деятельности, имеющей древнейшие корни.

По свидетельству ученого-антрополога М.М. Герасимова, исторические находки в районе Приднепровья «Кривой Рог – Запорожье – Днепропетровск» являются наиболее древними на территории бывшего Советского Союза, т.е. крупнейшего евразийского ареала [4, 85-99]. Подобное положение Криворожско-торкской этноплаценты в мировой истории народов носит вполне объективный характер. Кривбасс – это область крупнейшего в мире геомагнитного тела, несущего благодатное излучение с космо-полевой структурой. Не зря Желтые Воды стали отправным пунктом в освобождении украинского народа во времена Хмельниччины, а Кривбасс-Приднепровье становится центром культурно-ведического Возрождения великой нации.

Особенность этно-национального характера населения региона представлено его специфическим, «этно-региональным сознанием» или если взять в исторической ретроспективе, – «сознанием идентификации». Собственно, это и дало основание сейчас говорить об этно-территориальной общности населения Криворожского региона, о его способности к краевому самоуправлению, выраженного в особом чувстве экзистенциальной свободы богатейшего в Украине «края руды и металла».

Но это одна сторона «регионального характера». Другая, видимо, вызвана особыми природно-климатическими условиями Криворожской местности, дающие ощущение «благодатной легкости» и «взлетности» из-за мощного воздействия огромного геомагнитного тела. Это особого рода естественно-природная психонатуральность, которая отразилась в особой психосенсорности и экстрасенсорности, устремляющей к духовным поискам. И Кривой Рог, который в качестве урбанистического центра насчитывает всего 226 лет своего существования и не имеет ярко выраженных признаков «культурного центра» периода Новейшего времени (а представлен только палео-неолитическими осо-

бенностями культуры), все же заметно и достаточно сильно заявил себя в духовном и социо-интеллектуальном отношении.

«Криворожский феномен» представлен, прежде всего, тем, что на базе мощного промышленно-индустриального комплекса начали быстро возрастать духовные начала людей, высокая ментальность и интеллектуальный потенциал. Так, сейчас Кривбасс обладает одним из наибольших в Украине «управленческим ресурсом», который сейчас быстро трансформируется в интеллектуальный и «управленческий капитал» региона. Его структура по основным составляющим такова, как показывают данные проведенных в Кривбассе социокультурных исследований – это руководители-лидеры, способные осуществить управление на уровне «топ-менеджмента»; интеллектуальная способность к проявлению «корпоративного духа», созданию мощных команд, корпоративных управленческих групп и управленческих корпораций; способность к воспроизводству интеллектуального капитала путем непрерывного повышения своего профессионального уровня и управленческой квалификации; высокая личностная самореализация управленческо-административного персонала; заимствование лучшего мирового опыта в менеджменте, и его быстрая адаптация в регионе; способность к развитию управленческого мышления на уровне евростандартов; быстрое продвижение талантливых управленцев на высшие уровни руководящей деятельности [5, 17–22]. Управленческий ресурс Кривбасса в значительной степени и позволил ему выйти из тяжелейшего экономического положения, преодолеть кризис практически без всякой внешней помощи.

Это дало возможность осуществить в Кривбассе в 2000 г. экономический эксперимент на ведущих промышленных предприятиях и на начало 2001 г. добиться существенного подъема производства: КМК – 117,1%, КГЖРК – 109%, Северный ГОК – 148,8%, Центральный ГОК – 111,1%, Ингулецкий ГОК – 106,3%, ОАО «Суха Балка» – 107,8% (данные единого информационного дня «про соціально-економічне становище Дніпропетровської області за 2000 р.», подготовленные С.И. Денисенко и В.М.Портновым, облдержадминистрация).

Тяготение Криворожья к духовной культуре и высокой ментальности невозможно понять и объяснить вне исторических корней. «Криворожский феномен» представлен также способностью края, обеспечить региональное самоуправление – как на уровне его интеллектуальной элиты, так и всего гражданского населения. Явно демонстрируется способность Кривбасса в условиях демократии осуществить гражданское объединение населения, развить инфраструктуру объединений граждан на профессиональной, корпоративной и другой осно-

ве, а интеллигенция Кривбасса готова проявить «гражданскую инициативу», чтобы возглавить эти гражданские объединения с целью добиться «краевого самоуправления» и права самостоятельного «регионального конструирования». В отличие от других регионов, где часто этнокультурный регионализм проявляется в виде «спонтанной деконструкции», в стремлении добиться этно-территориальной автономии или статуса свободной «экономической зоны», то в Кривбассе вырабатывается «культурно-центрированный подход», установка на социокультурное взаимодействие всех этно-территорий в качестве исторических «культурных центров», вокруг которых и сформировались региональные социоэкономические и промышленные комплексы в качестве «открытых» региональных систем.

Если рассмотреть культурно-историческое развитие регионов Украины на основе принципов «исторического этноса культурь» (Р.Бендикт) и принципа «исторической этнологии» (А.С. Лурье), то Криворожская этно-территориальная общность предстанет перед нами как регион с очень высоким «культурным градиентом», с «критическим» социокультурным перепадом в своем развитии, когда «центральная культурная тема этноса» [6, 363] едва прослеживается.

Действительно, как проследить этно-культурную связь между палеокультурой Криворожского этнорегиона с его современным индустриальным состоянием и формированием постиндустриального уклада? Разве что с позиций «доиндустриальной» (неолитической, традиционной) культуры и культуры «постиндустриальной». Культура индустриализма, подвергнувшись социальной критике с позиций постмодерна («постмодернистская критика»), трансформировалась в постиндустриальную культуру «нетехнологического уклада». Последняя же подвергается критике с позиций «декомпозиции» и «деконструкции». «Рациональная деконструкция» информационного (постиндустриального) общества направлена в сторону становления новой общественной композиции, например «экологического общества» или «гуманизированного социума» – интегрального «общества социальной экологии». Чем не «новый палеолит»? «Иррациональная деконструкция» прямо устремляет к homo barbarus, «человеку-варвару» путем «возврата к природе» и установления парадигмы естественно-природной когнитивной антропологии, т.е. «человека природного», а не «человека социального» и «человека духовного». Тем самым формирующийся в настоящее время архетип homo culturis, («человека культурного») и homo moralis («человека морального») остается как бы в забвении, его историческое становление прерывается, и начинается новый цикл человеческой истории «от» homo barbarus.

Как перекинуть «исторический мостик» от палеогенеза к современному социотехногенезу? Напрашивается естественный ответ – через культурогенез, этнические и транснациональные процессы развития культуры. История, взятая в параметрах «палеокультура – неокультура», вызывает не только «культурный футуршок» (О.Тоффлер), но и иррационально-деконструктивное восприятие действительности, стремление возвратиться к традиционному социуму культуры.

Но история в системе культуры носит не циклический, а «разомкнутый характер», является не прямолинейным, а нелинейным процессом с «переменным радиусом» и «переменной поступательностью» культурно-исторического процесса [7, 45-47]. Нелинейность, многомерность и многовариантность общественного развития отмечает и Г.В.Щекин, фиксируя в нем макро-, мезо- и микроциклы различной временной длительности и направленности [8, 118-129]. Подобную культурно-историческую нелинейность в своем социоразвитии демонстрируют многие регионы Украины, будучи исторически ее «культурными центрами», историческими «землями», на которых эта культура произрастает. Такой «вновь» открытой «землей» становится Криворожье, древнейший социокультурный край, земля наших предков и нашего будущего.

Что дает этой земле все новую и новую энергию и жизнь?

Это постоянное возвращение к ее истокам, традициям, символам, вере, семейно-родовому культу предков, этнокультуре территориальной популяции, этнопсихологии, национальному характеру, социальному порядку жизни и его естественному поддержанию на основе обычаев и моральных устоев. Ницшеанский миф о «вечном возвращении» к истокам, как видно, имеет не только мифо-символическую, но и реально-рационалистическую основу. Потребность вновь и вновь «омываться» и возрождаться в «этнокупели» на родине предков, возврат к «этнической картине мира», «этнокосмосу» с тем, чтобы с новой силой окунуться в макрокосмос транснационального социума – это фундаментальная этнокультурная ценность, высоко чтимая коренными криворожанами. Весьма характерно, что многие лица, находящиеся в заключении и попавшие на исправительные работы в Кривбасс, который интенсивно «индустриализовался» в 50-60-70-е годы XIX века, достаточно быстро проходили «адаптационно-деятельностную этнореинкарнацию – трансформацию-перерождение», принимали императивы местно-этнического бытия криворожан и оставались жить в регионе.

«Этническую константу» населения региона постоянно поддерживала культура этнического жизнеобеспечения. Она включает как про-

мышленный труд (в результате которого сформировался промышленный класс рабочих, техников, инженеров и промышленных управленцев), так и труд фермерско-приусадебного хозяйства, а также промысловый труд в прилегающих к Кривбассу районах и землях, вплоть до Приднепровья. По поводу такой культурной формы промышленно-природного хозяйства известный философ природно-географического направления, В.Кузен высказался таким образом: «Дайте мне карту страны, ее очертания, климат воды, ветры, всю её физическую географию, дайте мне его естественные плоды, флору, зоологию и я берусь заведомо сказать, какую роль эта страна будет играть в истории, и не случайно, а из необходимости, и не в одну эпоху, а во все времена». Если перефразировать это выражение и за основу взять не карту страны, а карту Криворожья – то еще более 15 тыс. лет тому возможно было обозначить эту территорию как будущее местоположение большого индустриального города и культурного центра Украины.

Но индустриальное развитие Кривбасса тесно связано не только с его физической географией, но и с культурой хозяйствования, с этническим составом населения нашего города, его культурно историческими традициями.

Развитие железорудной и других отраслей промышленности до 80-х годов XIX ст. обусловили формирование высокоразвитого промышленного класса. Сначала среди горняков преобладали выходцы из русских глубин, но потом увеличился приток рабочих-украинцев. На отдельных рудниках уже в конце XIX ст. они составляли большинство рабочих. Многонациональный состав работников на предприятиях Криворожья обусловил развитие интернационального сознания, а с ним – уважение к людям разных национальных этнокультур. Квалифицированная часть рабочего класса была постоянной, но, работая на горнорудных предприятиях, она не порывала связей с землей, и работала на ней, обеспечивая себя необходимыми сельскохозяйственными продуктами.

Таким образом, подобная динамическая система включала не только людей и производство, но и элементы этнорегионального ландшафта, социокультурные традиции, взаимодействие с близлежащими районами и территориями. Единый процесс развития Криворожья охватил живую и неживую природу, «живое вещество», этносоциум и его культуру. Криворожье поднялось к современному состоянию могущественного культурно-индустриального центра страны благодаря органическому взаимодействию с окружающей средой, когда эта «червонорудная» земля принимает нас своими щедрыми недрами, одаривая высоким званием хозяев этой благодати.

Но все же экологический кризис по разным причинам не минул Криворожье. Разработка железорудных месторождений не была оптимальной, созданный металлургический комплекс по переработке железорудного сырья и его обогащенных компонентов сильно загрязнил окружающую среду. Сейчас Криворожье – это зона экологической беды, и выход из нее требует титанических усилий. Сделать это, применяя лишь экологические средства и мероприятия, невозможно. По крайней мере, это невозможно сделать экономически, – нужны огромные финансовые вливания, которых нет.

Поэтому один из новейших «криворожских феноменов» – это становление экологической культуры граждан, «экологического сознания» как предпосылки развития экологизированного производства и возрождение здоровой экологической среды. Это и есть ответ на вопрос: сможем ли мы возродить целостность наибольшего в мире геомагнитного тела, возродить в природе нарушенный клеточно-генный автоматизм биологических процессов как особой «биологической социальности»?

Н.Гумилев прямо связывает ответ на подобные вопросы с моментами зарождения (возрождения – ?) самых этносов, с началом этногенеза, с внешними плането-космическими влияниями, которые активизируют биохимическую энергию живого вещества и порождают особое человеческое качество – антиинстинкт на космические факторы, который предопределяет поведение отдельных людей и народов, указывает на эзотерические источники, на причастность народов Земли к Космосу, что фиксировало древнее ведическое знание.

Есть еще одна заметная этноособенность населения Криворожского региона. Это стремление возродить валеологическую культуру этнорегиональной жизнедеятельности на основе переконструирования витро-информационных процессов с применением новейших адаптационных технологий XXI века, меняющих не только образ жизни, но способ жизнедеятельности людей. Проблема здоровья имеет для криворожан особое значение. Ведь в этом благодатном крае свое время проживало самое большее по Украине количество людей преклонного возраста. По некоторым сведениям численность лиц имеющих 90-летний и более значительный возраст насчитывало до 10 тыс. человек (в период, когда активная добыча полезных ископаемых еще не была налажена). Благодатная экология дарила людям длительную и полноценную психофизическую жизнь.

Но это, увы, уже в прошлом. Настоящее таково, что средняя продолжительность жизни в Кривом Роге сейчас составляет менее 60 лет, долгожителей осталось очень немного, да и то это люди родившиеся в относительно хороших экологических условиях начала XX века. Но па-

мять осталась, и она заложена в психосоциальном коде криворожан. Стремление к здоровому образу жизни, к витро-информационной культуре, витрокультурогенезу, «витальный порыв» к полноценному духовно-физическому бытию в регионе огромно и неиссякаемо. Хотя, на первый взгляд, это совсем не заметно, но зато хорошо заметна быстрорастущая численность вич-инфицированных, больных туберкулезом, раком, наркозависимых. На фоне крайне неблагоприятной валеологической ситуации зреет однозначное убеждение в необходимости коренного решения вопроса о создании в Кривбассе земли благоприятной социальной экологии и духовного здоровья. И это вполне может осуществиться в XXI столетии и предстанет в виде валеодуховного сознания криворожан. И оно будет одним из наиболее ярко выраженных в Европе и в мире.

Должно быть ясным, что для воссоздания культурно-исторических потенциалов Криворожского края и его возрождения, обновления и модернизации его древней этнокультуры, формирования современной социокультурной организации в регионе на основе его этно-духовных корней, вряд ли можно прибегнуть к обычным методам социально-экологической регуляции. И, если позитивно оценить предложения известного мыслителя и деятеля Дмитрия Донцова в отношении всей Украины, то при такой исторической ситуации требуются особые меры по типу «радикального национализма». Д.Донцов полагал, что только таким путем может быть восстановлено «сильная» государственность Украины, и она состоится как государственное образование среди других «сильных» государственных систем. Сила – закон жизни наций [9].

Там, где Донцов оказывается излишне радикальным (и его идея замены «классовой борьбы» на «национальную борьбу», как мы уже знаем, может привести к национал-социализму, фашизму и войне), то, что касается этноса, его возрождения не на основе межэтнической борьбы, а культурного «этнического взаимодействия и духовного обновления», многие из положений Донцова конструктивны. Здесь необходимо взять просто иной социальный формат.

Тогда морфологическая модель украинского «интегрального национализма» становится вполне конструктивной моделью «интегральной этнообщности», позволяющей добиться региональной консолидации, согласия («злагоды») взаимопонимания и сотрудничества.

Донцовский «национальный волюнтаризм» и интеллектуальный иррационализм успешно трансформируется в этно-духовную «волю к жизни», в пробуждение от «древней спячки» к современной жизни и к «этномодернизму». И даже к «этническому постмодернизму», как это имеет место в Криворожском регионе, который

движется от социоиндустриализма к постиндустриальному обществу.

Политический тезис Донцова о «нациокритической диктатуре» трансформируется в положение о категорических «императивах этноморали», о «родниковой чистоте» извечных нравственных устоев этноса, позволивших этнообщности не только исторически сохраниться, но и социокультурно прогрессировать.

Донцовская психология «аффектов и пристрастий» с особыми тайниками «национальной души» чудесным образом превращается в этнопсихологию, которую на хорошем уровне разработал в свое время Г.Г.Шпет и которая представляет собой «конкретный духовный уклад человека» [9, 566]. То есть его внутреннюю духовную культуру.

Философия жизни Донцова, утверждающая волю в качестве движущей силы развития общества, в этнотерриториальном формате представляет как «разумная воля» патриарха, общины, «сильной личности», харизматического лидера, т.е. как такая «воля к разуму», которая не допускает оскудения и деградации этноса. Тщеславная «борьба волей» приведет лишь к «этноуничтожению», ибо она сродни внутривидовой борьбе. У Г.Фихте это воля, несущая «радикальное добро», у Г.Сковороды – «силу правды» в качестве «доброй воли».

«Волютивная философия» Д.Донцова, вне его политических пристрастий и амбиций, – не более как элитарная философия национальных «аристократов духа», а в этнорегиональном формате – это философия элитарных этносов и «вільних етноспільнот», выступающих идеологию сильных взаимодействий в системе межэтнической культуры. Именно на этой социокультурной основе и возникла «Казацкая республика» Богдана Хмельницкого. Именно на этой основе пытаются социокультурно сформироваться «сильные регионы» независимой Украины. Особенность этого этнопроцесса заключается лишь в том, что «традиционные этнорегионы» становятся оплотом консерватизма (Львов, Харьков, Днепрпетровск), а регионы, сформированные во времена Советской власти или имевшие особый административно-хозяйственный статус (Донбасс, Кривбасс) становятся «оплотом» прогрессивных изменений и начал, своего рода «региональной фрондой».

Если идти по Тоффлеру, то Криворожье в этом отношении переживает как бы «пятую волну» своего этно-исторического социокультурного движения со времен Киевской Руси.

Первая волна – это первые поселения времен князя Изяслава («казацкая церковь» 1171-1173 гг. и другие). От этой «этноволны» осталось мало свидетельств, и она, по сути, прерывается вследствие разрушительных событий периода Татарской Руси. Первые «казацкие поселки» на Криворожье на исходе «первой вол-

ны» образовались в XVI-XVII столетии в качестве защитной реакции на внешние популозновения на «недоторканий» родовой этнос.

Вторая волна. Она медленно нарастала к концу XVII века и на рубеже XVII-XVIII веков привела к этномиграционным процессам, определившим образование «Криворожского Края без Кривого Рога». Период «второй волны» был временем активного этнокультурного взаимодействия коренного этноса Криворожья с переселенцами с Черниговщины (тяготение трипольской культуры) и других этнорегионов. На карте Криворожья, но еще без Кривого Рога, появляются селения Лозоватка, Шестерня, Широкоє, Ново-Александровка с этнородами Деркачів, Приймаків, Шовкоплясів и других.

Третья волна. Ее наступление, вероятней всего, следует определять после разрушения Запорожской Сечи и наступления нового «периода Руины» (последняя четверть XVIII века). Новый миграционный поток представлен русским этносом и казацкими родами, укоренившимися в Криворожье. Наиболее исторически успешным можно считать легендарное укоренение козака Кривого Рога, который стал Рогулом и Ремом будущей индустриальной столицы Украины. Имя славного козака по случайной случайности совпало с географической «кривоизлучиной», которую делают реки Ингулец и Саксагань, и город Кривой Рог начинает исторический отсчет своего экзистенциального времени в качестве почтового станционного пункта самодержавно-царской инфраструктуры связи.

Четвертая волна, «благодатная». Благодатный Криворожский край в течение исторически непродолжительного времени был замечен и к концу XIX века начинается «этническая интернационализация» края, а, по сути, – восстановление «социокультурного единства этносов, его «интегральной этнообщности». На Криворожье мигрируют сербы, евреи, гагаузы, болгары, часть территорий колонизируют немцы. Четвертая волна объективно была вызвана началом активных горнорудных разработок и началом становления Кривого Рога как индустриального центра.

Следует полагать, что «пятая волна» социокультурного развития Криворожья набирает мощь на наших глазах. Кривбасс состоялся не только как один из крупнейших в мире индустриальных комплексов, но и как урбанистический «микромегалополис», и как «макроэтнос». Сейчас этнопортрет Криворожья образует 36 национальностей. Укроэтнос является подавляющим – 70% населения. Русская этнообщность составляет 25% населения (134 тыс. человек). Среди этноконвукций с численностью более 1 тыс. человек – азербайджанцы (11 тыс.), белорусы (более 10 тыс.), евреи (7,4 тыс.), молдаване (1,8 тыс.), поляки (1,1 тыс.), татары (1,1

тыс.). Приближаются к тысячной отметки цыгане (868 чел.), болгары (825 чел.), армяне (789 чел.), немцы (787 чел.).

Этноземлячества с численностью более или около 100 человек образуют гагаузы, греки и греко-ассирийцы, марийцы, лезгины, таджики, киргизы, казахи, латыши, литовцы, осетины, румыны. Можно считать, что этноземлячество узбеков, грузин, мордвы, чувашей, корейцев начинают формироваться в устойчивые этногруппы, способные к этнопродуктивному воспроизводству.

«Сигналият» о своем присутствии на земле Криворожья эстонцы, черкесы, итальянцы, китайцы («пилотажный этнос»), – численность которых колеблется в пределах 10-50 человек. Спонтанно могут возникнуть и другие «пилотажные этносы», – стоит лишь только вспомнить «корейский опыт» сельскохозяйственного освоения Криворожья или «коммерческие нашествия» вьетнамцев и лаосцев. Нельзя забывать, что Криворожье – это социокультурная систе-

ма «открытого этноса», открытая этносистема, которая ксенофобией не страдает и «туземную философию» этнической исключительности не развивает.

Философия, идеология и практика этнической непримиримости коренной этнообщности Криворожья не свойственна. Издревле и испокон веков ближняя и дальняя история свидетельствует, что земля Криворожская – это социокультурный интегральный этнос. По своей исторической природе – это один из немногих «плацентарных культуроэтносов», способных в своей геомагнитной и вито-информационной ауре творить все новые этноструктуры и плодить все новые этнокультуры, не иссякая. На земле Среднеднепровья-Криворожья, видимо, в настоящее время и проходит «субпасионарная дуга», не только градиентно соединяющая и интегрирующая прадревние культуры, но и являющаяся нелинейным многоазимутальным вектором движения рас и цивилизаций по социокультурному пути их роста и творения будущего.

ЛИТЕРАТУРА:

1. История городов и сел Украинской ССР Днепропетровская область. – К., 1977. – 838 с.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1986
3. Аркас М. Історія України-Руси. – К., 1991. – 456 с.
4. Антропологические типы древнего населения на территории СССР. – М., 1988. – 208с.
5. Капица В.Ф. Управленческий потенциал Кривбасса // Суспільне життя Криворіжжя на межі тисячоліть. – Кривий Ріг: «І-В-І», 2000. – С.17-22.
6. Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1999.
7. Капица В.Ф. Социальная философия. Духовно-ценностной аспект. – Кривой Рог, 2000.
8. Шекин Г.В. Социальная философия истории. – К., 1996. – 152 с.
9. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – 48 с.
10. Шпет Г.П. Введение в этническую психологию // Сочинения. –М., 1989. – 476-574.

ПОЛІТОЛОГІЯ

В. К. ЯКУНИН

ПОЧЕМУ ЗАБЛУДИЛСЯ ПРИЗРАК. . .

(«МАНИФЕСТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ» К.МАРКСА И Ф.ЭНГЕЛЬСА В СВЕТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА XX СТОЛЕТИЯ)

Якунин Виктор Кузьмич – заведующий кафедры украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета, доктор исторических наук, профессор

Первой универсальной программой для КПСС всегда был «Манифест Коммунистической партии» К.Маркса и Ф.Энгельса. С 20-х годов и до конца 80-х документ постоянно изучался в СССР в системе партийного просвещения и в курсе истории партии для вузов страны. Идеи «Манифеста» оставались незыблемыми и основополагающими для всех Программ КПСС. Их нельзя было подвергать сомнению и тем более пересмотру. Лед тронулся лишь в конце 80-х годов и начале 90-х в связи с нарастающей критикой марксизма и ленинизма на волне горбачевской перестройки и переосмысления всего опыта социализма.

Этот, без сомнения, выдающийся документ эпохи раннего или классического капитализма был своего рода евангелием для многих поколений пролетарских революционеров Европы и России. Он был переведён на многие языки мира, в том числе и на все славянские, в первую очередь, на русский, а со временем и на украинский. Как известно, К.Маркс активно переписывался с русскими революционерами – Н.Даниельсоном, Г.Лопатиным, М.Лавровым, В.Засулич, Н.Утиным, М.Ковалевским и др., а также интересовался историей как России, так и Украины. Известен его интерес к историческим работам Н.Костомарова («Бунт Стеньки Разина», «Гетманство Выговского»). В конспектах его работ К.Маркс отметил особую роль Запорожской Сечи в развертывании антифеодальной борьбы народных масс Украины. Эти мысли К.Маркс отразил в своих «Хронологических выписках» 1881–1882 гг. Внимательно изучал К.Маркс публицистику Н.Драгоманова.

В то время к творчеству и революционной деятельности К.Маркса всё возрастающий интерес проявлялся не только в России (достаточно вспомнить русскую секцию I Интернационала и группу «Освобождение труда» Г.Плеханова), но и в Украине. Одесская газета «Новороссийский телеграф» в номере от 29 сентября 1871 г. опубликовала биографию К.Маркса. Там же появляются и произведения К.Маркса

«Манифест Коммунистической партии» и др. В числе первых он был переведен на русский язык еще в 1869 г., а затем Н.Даниельсоном был осуществлен перевод первого тома «Капитала». Этот фундаментальный труд широко пропагандировался и в Украине, прежде всего и с большим успехом доцентом Киевского университета Н.Зибером, о чем было известно К.Марксу. Увлекались произведениями К.Маркса известные украинские писатели и мыслители – С.Подолинский, И.Франко, Л.Украинка. Широко пропагандировались труды К.Маркса и Ф.Энгельса в народовольческих, а затем и в социал-демократических кружках Одессы, Харькова, Екатеринослава, Николаева, Киева, Чернигова, Львова [1].

В подходе к «Манифесту» в советском обществоведении сложилась односторонняя традиция: отмечать только то, что как-то подтверждалось опытом истории и не замечать того, что этим опытом опровергалось, подчеркивать те идеи, которые в дальнейших трудах К.Маркса и Ф.Энгельса развивались и умалчивать о тех, которые ими серьезно корректировались. Примерами могут служить как общепартийные тезисы, так и специальная литература. Для этого следует обратиться вначале к «Тезисам Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС», вышедшем к 150-летию со дня рождения К.Маркса и исследованиям творчества К.Маркса, приуроченным к этой дате, в том числе и в первую очередь к оценке «Манифеста».

В «Тезисах» ИМЛ к 150-летию со дня рождения К.Маркса (которые, кстати, как и многие другие подобного рода, не вошли в известное издание партийных документов «КПСС в резолюциях и решениях:») дается общая оценка «Манифеста Коммунистической партии»: «К.Маркс и Ф.Энгельс создали первую международную коммунистическую организацию – Союз коммунистов, который стал школой воспитания пролетарских революционеров и вошел в историю как зародыш пролетарской партии, как предшественник I Интернационала.

Программой Союза коммунистов явился «Манифест Коммунистической партии», написанный Марксом и Энгельсом.

Революция 1848–1849 гг. практически подтвердила выводы марксистской теории классовой борьбы» [2].

Никакого намека на историзм в подходе к указанному документу нет. Вопрос о соотношении его идей с опытом истории даже не ставился. Этот пробел был полностью восполнен на научной конференции, приуроченной к 125-летию «Манифеста Коммунистической партии» и прошедшей в Москве 9–12 марта 1973 г., чему в значительной мере способствовало фундаментальное исследование теоретического наследия К.Маркса к его 150-летию со дня рождения «Маркс – историк» (М., 1968).

В материалах конференции всесторонне проанализировано его содержание и впервые соотнесено, хотя и далеко не в полной мере, с опытом истории. Общие оценки сводились к следующему: «Коммунистический манифест» – выдающийся образец органического сочетания высокой, можно сказать, фундаментальной общественной науки и практической революционной деятельности.

Прошло 125 лет, но коренные теоретические положения Манифеста, всесторонне развитые в последующих трудах Маркса и Энгельса, сохраняют и поныне свое значение: Прошло 125 лет, но остаются в силе основные положения стратегии и тактики борьбы рабочего класса за свержение капитализма и построения социализма. Если в конце прошлого века Энгельс мог справедливо написать, что Манифест является общей программой миллионов рабочих всех стран от Сибири до Калифорнии, то теперь эти идеи стали знаменем всех прогрессивных людей земли на всех континентах:

Опыт борьбы рабочего класса, коммунистических партий развивает и обогащает принципы революционной стратегии и тактики, но основы, сформулированные К.Марксом и Ф.Энгельсом в Манифесте, остаются незыблемыми» [3].

В этом выразился основной подход участников документов. В выступлении В.Г.Афанасьева, ведущего в то время автора учебников по научному коммунизму, все выводы «Манифеста» определены как систематизированная форма теории научного коммунизма. Автор не видел поискового и гипотетического характера основных положений К.Маркса и Ф.Энгельса и поспешил заключить, что «Манифестом» завершилась пора утопического социализма, началась пора социализма научного» [4].

Но любая наука опирается на практику и проверяется практикой. И если уж говорить о конце этапа утопического социализма и начале социализма научного, а точнее было бы сказать – социализма не только теоретически-гипоте-

тического, но и эмпирически-практического, то следовало бы эту дату отодвинуть на 1850 г., когда К.Маркс на основе конкретного опыта революции 1848–1849 гг. написал принципиально новые фундаментальные работы: «Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г.», «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта», а также изложил свои более глубокие выводы в ряде известных писем.

Необоснованно завышенную оценку «Манифесту» дал А.И.Соболев, полагая, что «Историческое значение «Коммунистического манифеста» состоит прежде всего в том, что в нем К.Маркс и Ф.Энгельс применили материалистическую диалектику для познания объективных основ и субъективных факторов развития общества, возвести рождение подлинной науки о законах развития общества – исторического материализма» [5]. Исторический материализм усилиями К.Маркса и Ф.Энгельса сформировался значительно позже, скорее в 70-е годы после уроков Парижской Коммуны.

А.И.Соболев также глубоко не задумываясь, как и другие, утверждал, что «Все принципиальные положения Манифеста сохранили свое актуальное значение до нашего времени и являются теоретической основой для анализа важнейших тенденций классовой борьбы на современном этапе» [6].

Незыблемым, по мнению автора, является обоснование в «Манифесте» положение о всемирно-исторической миссии пролетариата. Он признает, что под влиянием научно-технической революции происходят изменения в социальной структуре капиталистического общества, усиливается интеллектуализация труда, меняется соотношение в затратах труда физического и интеллектуального, расширяется прослойка рабочих (точнее бы сказать – слой рабочих), имеющая более высокий уровень образования, увеличивается численность инженерно-технических работников, «сходят с исторической арены одни рабочие профессии и возникают другие» и т. д. Однако для него это не аргумент в пользу утверждения об изменяющейся, а точнее, уменьшающейся социально-политической роли пролетариата, на что указывают оппоненты марксистов М.Джилас, Р.Гароди, Л.Фишер, Фр.Марек и др. По мнению А.И.Соболева, это «технократический ревизионизм» растерявшейся интеллигенции, а подлинно научный анализ указанных процессов показывает, «что современный рабочий класс развивается именно в том направлении, выполняет именно ту историческую роль, которую гениально обосновали Маркс, Энгельс и Ленин» [7]. Процессы конца XX столетия показали, кто был более прав и ближе к истине.

К.К.Шириня проанализировал идею «Манифеста» о всемирно-исторической миссии пролетариата. С автором можно и сегодня согла-

сится в том, что кроме пролетариата никто не мог противостоять буржуазии в середине XIX ст., что борьба пролетариата объективно была предопределена его положением в системе производственных отношений. Отталкиваясь от решений Совещаний коммунистических и рабочих партий 1957, 1960 и 1969 гг. о возрастающей роли рабочего класса в современном тогда мире, он правомерно предостерег от «расширительного толкования вопроса о составе и границах рабочего класса» [8].

В то же время автор продемонстрировал инерцию мышления, отвергнув утверждения Фр.Марека и С.Милле о том, что положение рабочего класса в странах Запада уже не побуждает его к революционности. По его мнению, «будущее капиталистических стран находится в руках рабочего класса, который не только остается носителем идей революционного преобразования общества, но и все более широко развертывает борьбу за такие преобразования» [9]. Однако именно этой тенденции ко все более «широкой борьбе» автор не обосновал и не раскрыл, показав тем самым нежелание и неумение видеть реальных исторических процессов, прежде всего отказ рабочего класса Запада от революционных целей и методов борьбы.

Другие авторы свои усилия направили на опровержение утверждений своих оппонентов в отношении теории классовой борьбы, революционной партии пролетариата и немарксистских разновидностей социализма. Материалы научной конференции в последующем стали основой оценки «Манифеста» в наиболее важных трудах ученых по истории марксистской философии и истории марксизма [10]. Попытка критического анализа идей и положений «Манифеста» осуществлена лишь в конце 90-х гг.

Как известно, после августа 1991 г. получила развитие иная тенденция – к полному отрицанию идей «Манифеста» и замалчиванию трудов К.Маркса и Ф.Энгельса, что особенно проявилось в новейших учебниках по философии для вузов в Российской Федерации и в Украине. Родина марксизма вдруг превратилась в крупнейший центр антимарксизма и антикоммунизма. Только ученые левой, социалистической ориентации продолжили дело изучения творчества К.Маркса и Ф.Энгельса. Вместе с ними сохранили интерес и объективный подход ряд независимых ученых, для которых наука – это не политическая конъюнктура и не рынок ширпотреба, а высокая область интеллектуального творчества, неразрывно связанная с духовной сферой человечества.

В этом плане заслуживают внимания две международные научные конференции, посвященные 150-летию «Манифеста Коммунистической партии» К.Маркса и Ф.Энгельса, которые прошли в Москве и Париже в 1998 г. Материа-

лы этих конференций были частично опубликованы в теоретическом журнале Социалистической партии Украины «Вибір» (№3-4, 1998). Участники московской конференции (А.Чепуренко, А.Колганов, Б.Славин, А.Бузгалин, Б.Кагарлицкий) раскрыли, какие идеи «Манифеста» были поисковыми, какие – ошибочными, а какие были пересмотрены самими авторами. А.Чепуренко верно отметил, что «В «Манифесте» нет сколько-нибудь четкого понимания диалектической взаимосвязи собственности и собственно производственных отношений, а также завышена степень зрелости производительных сил [11]. Он верно определил, что «слишком прямолинейно-логичная, чтобы быть правильной, идея «Манифеста» о близком крахе капитализма в силу исчерпания возможностей развития производительных сил была воспринята и превращена в один из догматов марксизма-ленинизма:» [12].

Автор обоснованно указал на ошибочность идеи «Манифеста» о выведении революционного потенциала пролетариата из необеспеченности его экономического положения (теория абсолютного обнищания пролетариата) и о классовой структуре буржуазного общества.

А.Колганов выдвинул идею о том, что «тезис о пролетариате, как ведущей силе коммунистической революции, находится в вопиющем противоречии с фундаментальными положениями социально-экономического учения К.Маркса [13].

Основным аргументом в пользу этого вывода, по его мнению, может служить то, что «в рамках любого способа производства социальной силой, вызывающей революционные перемены, выступают не основные классы данного общества, а новые социальные группы, экономические (и политические) интересы которых всегда с торжеством нового экономического уклада, на основе развития которого в недрах старого общества эти социальные группы и сформировались» [14].

Автор задает вопрос: если не пролетариат, то кто же? И отвечает: «ведущая сила коммунистической революции принадлежит классу наименее работников [15]. Специалисты и профессионалы, по его мнению, занимают в современном капитализме иное место, чем промышленный пролетариат XIX в. Но в таком случае автору надо было бы пояснить, что речь идет не о коммунистической революции вообще, а о грядущей коммунистической революции. Однако реально ли это? Не впадает ли в таком случае А.Колганов в очередную утопию?

Автор, безусловно, прав, что в XIX в. и до середины XX в. только классовая борьба пролетариата играла революционизирующую роль в системе общественных отношений. Справедливо утверждает автор, что «промышленные рабочие не являются той социальной силой, ко-

торая способна осуществить окончательную трансформацию капиталистической системы в обществе, свободная от последних следов «фабричного рабства» – по той простой причине, что промышленный пролетариат существует только как продукт этой системы «фабричного рабства» [16]. В конце автор говорит о том, что в международном масштабе пролетарское движение является необходимым условием победы коммунистической революции.

По-видимому, автор не в полной мере определил для себя, чем отличается процесс «трансформации» капиталистической системы от «коммунистической революции». Если рассматривать на «трансформацию», то причём здесь «коммунистическая революция», а если надеется на «коммунистическую революцию», то тогда нет места «трансформации». Сегодня верить в грядущую коммунистическую революцию, значит идти не вперед от «Коммунистического манифеста», а возвращаться к нему назад. В этом противоречивость суждений Колганова.

Отметив актуальность идей «Манифеста» в современном мире, В.Славин противопоставил настоящий интернационализм авторов документа «державному патриотизму» лидера КП РФ Г.Зюганова и «державности» сталинизма. По его мнению, «реальный социализм в отдельно взятой стране оказался нежизнеспособным потому, что не учитывал законы мирового рынка и подменял интернациональную солидарность трудящихся пресловутой «державностью», наиболее наглядно проявившуюся в сталинизме. Сталинизм осуществил в Советском Союзе классическую диктатуру национальной бюрократии против своего народа. Вот почему так легко рухнул советский социализм на рубеже девяностых годов, вот почему трудящиеся отвернулись от КПСС, когда ее незаконно запретила власть «новых русских» [17]. Автор справедливо отмечает, что нынешний рабочий класс против национальной буржуазии должен противопоставлять не «державный патриотизм», а интернационализм и международное сплочение левых сил. Однако пути к этому он не указывает.

А.Бузгалин обратился к проблеме социальной базы левого движения. По его мнению, «требуют существенных коррекций вывод марксистов XIX – начала XX века о промышленном пролетариате, как основной движущей силе коммунистической революции» [18].

Он считает (и вполне резонно!), что, учитывая современный процесс в социальной структуре буржуазного общества, явление интернационализации глобализации, необходимо критически снять представление классических марксистов об исторической миссии пролетариата. Одной из центральных проблем является вопрос о включении интеллектуалов в социаль-

ное творчество, т. е. в социалистические преобразования. Автор предложил свой «сценарий» этого процесса. С ним можно согласиться в одном – левому движению данную проблему надо решать и как можно скорее. По нашему мнению, в Украине КПУ и СПУ не только эту проблему не решают, но даже игнорируют. Ни П.Симоненко, ни А.Мороз, ни другие лидеры не поднимают эту проблему, и в программах партий она обходится молчанием. Причина одна – антиинтеллектуализм, поразивший в свое время КПСС, сохранился в руководстве левых партий до сих пор.

А.Кагарлицкий поставил вопрос о том, не являются ли нынешние оппозиционные движения новым вариантом «реакционного социализма». По его мнению, до известной степени являются, т. к. некоторые из них исповедуют до-капиталистические формы оппозиционности капитализма. Автор не разрешил вопрос и не представил пути его разрешения. Но с ним можно согласиться в одном – постановка в «Манифесте» вопроса о реакционном социализме после рекапитализации Восточной Европы и бывшего СССР актуальна.

В целом даже эти статьи участников научной конференции в Москве говорят о том, что новое научно-критическое прочтение «Манифеста Коммунистической партии» К.Маркса и Ф.Энгельса – единственно верный подход. К сожалению, он стал возможным только после полного краха КПСС и социализма. Путь к истине через практику восторжествовал с большим опозданием.

Материалы парижской конференции, нам доступные, не столь богаты по идеям и глубине анализа. В статье В.Кизимы акцент сделан на идею социальной справедливости в современных условиях. Автор впервые вводит понятие «бандократия» применительно к новому политическому режиму, возникшему на основе «нового финансового порядка». Можно понять стремление В.Кизимы подчеркнуть качественно новое явление в характере политических режимов, возникающих на волне усиления глобальной системы угнетения развитыми странами Запада всего остального мира. Однако сам термин более применим и оправдан в партийной публицистике, чем в политологии и политической истории, т. к. первая часть его («бандо») относится к криминальному миру, а современные правящие политические группировки и по культуре, и по характеру действий функционируют не по уголовным понятиям, а по своим законным (хотя и эгоистическим и бесчеловечным) интересам. Тождества здесь нет. Он более применим к некоторым государствам, возникшим на постсоветском пространстве, в том числе и в первую очередь к Украине, где некоторые высшие политические лидеры государства используют не только лексику,

но и практику, скорее напоминающие гангстерские формирования, чем цивилизованные правящие элиты. К государствам развитого капитализма этот термин вряд ли применим. Но это частный случай. Позитивный момент в том, что автор заметил, что уже формируется новый интернационал демократических сил. По его мнению (и это заслуживает внимания) «В теоретическом плане данные процессы требуют переоценки ленинских выводов о возможности победы социализма в отдельных странах, в определенной мере возрождения концепции Маркса и Энгельса о мировом характере коммунистической революции, а также учета теории «перманентной революции» Троцкого и дополнительного анализа раскритикованной Лениным теории Каутского об ультраимпериализме [19]. На наш взгляд, автор оправданно поставил под сомнение ленинскую теорию социалистической революции в современных условиях. Однако его упование на «мировую коммунистическую революцию», тем более с учетом идей Троцкого, – это скорее архаичный революционаризм, нежели серьезное теоретическое мышление. Полагать, что будущая трансформация глобального капитализма может происходить через новую коммунистическую революцию, значит оставаться в плену отжившей «эпохи войн и революций».

Вызывает сомнение и своеобразная теория «либертарного движения» В.Кизимы, на основе которого, по его мнению, возможно «подточить и разрушить систему наемного рабства на всех этапах» [20]. Прежде всего потому, что все теории «свержения» или «преодоления» капитализма не учитывают степени незрелости или исчерпаемости капитализма. Перепрыгнуть через все этапы развития капитализма и приблизить его эпоху заката и умирания естественным путем никакая социальная теория не может. Никто не определил, сколько еще понадобится столетий (а может быть и тысячелетий), чтобы капитализм на земле исчерпал себя. Без разрешения этой проблемы никакая новая посткапиталистическая теория не будет реалистичной. Может появиться только новый вариант утопического антикапиталистического социализма, на что, собственно, и направлена мысль В.Кизимы.

О.Куценко рассмотрел концепцию класса в «Манифесте» и современные тенденции в этом определении. Автор правомерно ответил, что она устарела, т. к. понятие собственности стало дифференцированным, а в классообразующем понятии такой элемент, как профессия стало играть большую роль в классовой идентификации человека, чем собственность. Последнее, правда, весьма спорно, т. к. не только и не столько профессия определяет связь с собственностью. Можно согласиться с автором и в том, что сегодня общей закономерностью яв-

ляется ослабление социальной роли рабочего класса [21].

Однако вряд ли можно согласиться с выводом автора о том, что «не коллективизм, а индивидуализм и равенство становятся важнейшими принципами стратификации современного общества позднего индустриализма» [22]. То, что является универсальным для западной цивилизации, совершенно не обязательно и не закономерно для Украины и России, где социо-культурная среда веками формировалась на устоях коллективизма, соборности, сострадания. Вряд ли индивидуализм когда-либо станет ведущим в классовой стратификации всего общества для нашей православной цивилизации. Даже высшие слои и классы нашего народа, где в большей мере проявляется индивидуализм, осознанно или нет, но тяготеют к коллективизму и консолидации, т. к. их выживание и благополучие может быть обеспечено только в лоне традиционной социокультурной среды.

Газета «День» (15 августа 1998 г.) тоже опубликовала некоторые материалы парижской конференции. В статьях Умберто Эко и Мирослава Поповича сделаны совершенно иные акценты – на полном отрицании идей и выводов «Манифеста». Умберто Эко увидел в этом документе проявление еврейского мессианства К.Маркса. Однако, автор не учел того, что хотя отец К.Маркса был по происхождению евреем, но он и вся его семья в 1824 г. приняла христианство и в культурном плане никакой связи с еврейством и иудаизмом никогда не имела. Автору следовало бы знать, что за статью «К еврейскому вопросу» (1843 г.) К.Маркса до сих некоторые исследователи считают антисемитом [23]. Немецкая и европейская культура XIX в. была основой духовного мира К.Маркса. Утверждения Умберто Эко свидетельствует о весьма поверхностном восприятии «Манифеста» и истории его идей.

Более глубоко и интересно выступил украинский ученый, философ Мирослав Попович. Можно в основном согласиться с автором, который полагает, что «Манифест коммунистической партии» – удивительное литературное произведение. Оно соединяет в себе черты памфлета, школьного учебника, религиозного прочтения и политической программы; эта смесь легкомысленного эссе с энциклопедией». Нельзя согласиться только с фразой, что это «легкомысленное эссе». Ничего легкомысленного в «Манифесте» нет. Надо учитывать историческую эпоху, состояния общественных наук и возраст авторов, которые в своем научном поиске сделали дерзкую заявку на не в полной мере корректный исторический прогноз. Но настоящий научный прорыв в обществоведении не возможен без таких попыток.

Можно согласиться с М.Поповичем и в том, что «при внимательном чтении оказывается, что

«Манифест» действительно содержит все основные положения коммунистической идеологии, которые характеризуют ее и сегодня.

Однако автор впадает в односторонность, когда утверждает, что «без подавляющего насилия невозможно осуществить перестройку общества, о которой речь идет в этой программе. Демократией такое массовое насилие авторы называют разве что потому, что оно осуществляется подавляющим большинством населения или во всяком случае, как стали говорить уже в сталинские времена, «в его интересах и от его имени». Если быть последовательным и не покидать почву историзма, то не следует забывать, что капиталистический способ производства везде внедрялся и становился господствующим путем насильственного ниспровержения феодальных отношений. На постсоветском пространстве (прежде всего в России и в Украине) правящие круги насильственно забрали вклады населения, насилием, без общенародного референдума, навязали рыночные отношения и путь общественного развития. Законодательной базы и результатов голосования под этим переходом от социализма к капитализму не было. Поэтому делать упрек авторам «Манифеста» и их последователям в том, что они упор делали не на демократию, а на насилие, исторически не корректно. Это значит впадать в абстрактное морализаторство. Абстрактной, «общечеловеческой» демократии не бывает, она всегда была инструментом осуществления интересов либо меньшинства, либо большинства, когда власть путем насилия уже взята. Да автор и сам фактически даже это не зная, утверждал, что «Глубочайшей и самой суровой критикой «Манифеста коммунистической партии» стала реализация его идей на необозримых пространствах Евразии в первой половине XX в. Коммунизм оказался и не более гуманным и не более эффективным чем буржуазное общество». Здесь можно согласиться с ним, что тот «реальный» социализм-коммунизм оказался не более эффективный, чем буржуазное общество. А в отношении гуманизма можно поспорить, ведь две мировые войны, колониальная система рабства, фашизм в Европе перетягивают все сталинизмы и тоталитаризмы вместе взятые. Жертвы мирового капитализма – это не абстракция, а жестокая и страшная историческая реальность. Забывать это не к лицу ученому – гуманисту.

С высоты исторического опыта XX столетия, опрокинувшего многие идеи марксизма в целом, в том числе «Манифеста», следует посмотреть на него более объективно. Его содержание состоит из 4-х глав: I. Буржуа и пролетарии; II. Пролетарии и коммунисты; III. Социалистическая и коммунистическая литература; IV. Отношение коммунистов к различным оппозиционным партиям. По мере выхода в свет в раз-

личных странах, К.Маркс и Ф.Энгельс писали к нему свои «Предисловия». В «Предисловии» к немецкому изданию 1883 г., вышедшему уже после смерти К.Маркса, Ф.Энгельс писал: «Хотя «Манифест» – наше общее произведение, тем не менее я считаю своим долгом констатировать, что основное положение, составляющее его ядро, принадлежит Марксу. Это положение заключается в том, что в каждую историческую эпоху преобладающий способ экономического производства и обмена и необходимо обуславливаемое им строение общества образуют основание, на котором зиждется политическая история этой эпохи и история ее интеллектуального развития, основание, исходя из которого она только и может быть объяснена; что в соответствии с этим вся история человечества (со времени разложения первобытного родового общества с его общинным землевладением) была историей борьбы классов, борьбы между эксплуатирующими и эксплуатируемыми, господствующими и угнетенными классами; что история этой классовой борьбы в настоящее время достигла в своем развитии той ступени, когда эксплуатируемый и угнетаемый класс – пролетариат – не может уже освободить себя от ига эксплуатирующего и господствующего класса – буржуазии, – не освобождая вместе с тем раз и навсегда всего общества от всякой эксплуатации, угнетения, классового деления и классовой борьбы.

К этой мысли, которая, по моему мнению, должна для истории иметь такое же значение, как для биологии имела теория Дарвина, оба мы постепенно приближались еще за несколько лет до 1845 г. [24].

Ф.Энгельс, таким образом, подчеркивает, что главной идеей «Манифеста» является идея о всемирно-исторической миссии пролетариата, а теория, обосновывающая эту идею, ставится им в один ряд, только для истории, с теорией Ч.Дарвина. Справедливости ради отметим, что теория Ч.Дарвина пережила теорию классовой борьбы К.Маркса.

Каким же образом К.Маркс и Ф.Энгельс обосновывают свою главную идею? Первая глава «Буржуа и пролетарии» – это одновременно и гимн во славу буржуазным (капиталистическим) отношениям, и некролог по неизбежной гибели капитализма. В документе исторически верно отмечено, что «буржуазия сыграла в истории чрезвычайно революционную роль», что «она впервые показала, чего может достигнуть человеческая деятельность», что «буржуазия не может существовать, не вызывая постоянно переломов в орудиях производства, не революционизируя, следовательно, производственных отношений, а стало быть, и всей совокупности общественных отношений», что «потребность в постоянно увеличивающемся сбыте продуктов гонит буржуазию по всему земному

шару. Всюду должна она внедриться, всюду обосноваться, всюду установить связи.

Буржуазия путем эксплуатации всемирного рынка сделала производство и потребление всех стран космополитическим. К великому огорчению реакционеров она вырвала из под ног промышленности национальную почву. Исконные национальные отрасли промышленности уничтожены и продолжают уничтожаться с каждым днем», что «на смену старой местной и национальной замкнутости и существованию за счет продуктов собственного производства приходит всесторонняя связь и всесторонняя зависимость наций друг от друга. Это в равной степени относится как к материальному, так и к духовному производству», что «буржуазия быстрым усовершенствованием всех орудий производства и бесконечным облегчением средств сообщения вовлекает в цивилизацию все, даже самые варварские нации», что «буржуазия менее чем за сто лет своего классового господства создала более многочисленные и более грандиозные производственные силы, чем все предшествовавшие поколения, вместе взятые» [25].

Все указанные тенденции прогресса капитализма в той или иной мере и форме можно увидеть и в наши дни в глобальном масштабе. Вместе с тем, авторы «Манифеста» отмечают и колоссальные противоречия, которые вызваны этими буржуазными отношениями. Буржуазное общество, по их мнению, «походит на волшебника, который не в состоянии более справиться с подземными силами, вызванными его заклинаниями» [26].

И далее идет перечисление этих противоречий и подчеркиваются особенно разрушительные последствия торговых кризисов в виде эпидемии перепроизводства. Они делают вывод, что «производительные силы, находящиеся в его (капитализма – авт.) распоряжении, не служат более развитию буржуазных отношений собственности; напротив, они стали непомерно велики для этих отношений, буржуазные отношения задерживают их развитие; и когда производительные силы начинают преодолевать эти преграды, они приводят в расстройство все буржуазное общество, ставят под угрозу существование буржуазной собственности. Буржуазные отношения стали слишком узкими, чтобы вместить созданное ими богатство:

Оружие, которым буржуазия ниспровергла феодализм, направляется теперь против самой буржуазии» [27]. И далее поясняют: «Но буржуазия не только выковала оружие, несущее ей смерть; она породила людей, которые направят против нее это оружие, – современных рабочих, пролетариев» [28].

Потом следует гимн пролетариату, как самому революционному и последовательному борцу против буржуазии и буржуазных отноше-

ний. «Из всех классов, утверждают они, – которые противостоят теперь буржуазии, только пролетариат представляет собой действительно революционный класс. Все прочие классы приходят в упадок и уничтожаются с развитием крупной промышленности, пролетариат же есть его собственный продукт» [29].

Здесь нам видятся первые два не в достаточной мере обоснованных вывода. Первый – это катастрофизм торгово-промышленных кризисов. За очевидными разрушительными последствиями кризисов, они не увидели тенденций выходов из них, сохраняющих в итоге динамику развития производительных сил, приспособляемость системы к циклическим кризисам. Для такого радикального вывода авторам тогда явно не хватало еще исторического материала. Они наблюдали лишь начальную фазу тенденций разрушающего характера и поспешили с выводом о том, что капитализм, буржуазия, преодолевая кризисы, «подготавливает более всесторонние и более сокрушительные кризисы и уменьшают средства противодействия им» [30]. Опыт истории XIX и особенно XX века показал, что капиталистическая система выработывала все более совершенные методы преодоления экономических кризисов (за счет чего – это отдельная тема), и одновременно все более современные способы развития производительных сил, не доводя их до саморазрушения. Тем самым авторы «Манифеста» симптомы реальной болезни приняли за хронически неизлечимый смертельный недуг. Это ошибка познавательного характера, когда не было ясно, какой объем исторического опыта необходим для определения исторического рамок существования новой общественно-экономической системы. Они отметили 100 лет господства буржуазии, но не соотнесли с 1000-летиями прежних общественно-экономических систем: рабовладельческой и феодальной. Историческая и экономическая науки тогда еще не выявили циклы жизни и упадка целых формаций.

Второй ошибочный вывод состоял в том, что, с одной стороны, «Низшие слои среднего сословия: мелкие промышленники, мелкие торговцы и рантье, ремесленники и крестьяне – все эти классы опускаются в ряды пролетариата, частью оттого, что их маленького капитала недостаточно для ведения крупных промышленных предприятий и он не выдерживает конкуренции с более крупными капиталистами, частью потому, что их профессиональное мастерство обесценивается в результате введения новых методов производства. Так рекрутируется пролетариат из всех классов населения» [31].

А, с другой стороны, положение пролетариата, по их мнению, становится невыносимым: «современный рабочий с прогрессом промышленности не поднимается, а все более опуска-

ется ниже условий существования своего класса в качестве регулирующего закона. Она неспособна господствовать, потому что неспособна обеспечить своему рабу даже рабского условия существования, потому что вынуждена дать ему опуститься до такого положения, когда она сама должна его кормить, вместо того, чтобы кормиться за его счет. Общество не может более жить под ее властью, т. е. жизнь несовместима более с обществом» [32].

Здесь мы видим две схемы развития: одна – в изменении социальной структуры общества в сторону ее упрощения за счет все большей пролетаризации широких слоев населения, а другая – в непрерывном абсолютном обнищании пролетариата. Обе схемы полностью опровергнуты историческим опытом XIX и XX столетий. Произошло прямо противоположное – социальная структура буржуазного общества не упростилась, а усложнилась. Пролетаризации средних слоев не произошло. Средние слои стали основным стабилизирующим фактором всей системы капиталистических отношений. Более того, на базе мелких собственников сложилась относительно устойчивая микроэкономика. Положение пролетариата значительно улучшилось во всех странах развитого капитализма. Зона нищеты и бедствий рабочих значительно сократилась, хотя и остается еще значительной (безработица остается на высоком уровне).

Во второй главе «Пролетарии и коммунисты» обосновывается теория уничтожения частной собственности как главного источника социальной несправедливости и деградации общества силами организованного пролетариата, который должен взять в свои руки политическую власть. С помощью коммунистической революции пролетариат превратится в господствующий класс. «Пролетариат использует свое политическое господство, – утверждают авторы, – для того, чтобы вырвать у буржуазии шаг за шагом весь капитал, централизовать все орудия производства в руках государства, т. е. пролетариата, организованного как господствующий класс, и возможно более быстро увеличить сумму производительных сил» [33].

Как видно, авторы здесь еще не употребляют термин «диктатура пролетариата» и не раскрывают государственный механизм осуществления политического господства пролетариата. История еще не дала конкретной формы такого процесса. Примечательно и другое, остававшееся за пределами внимания последователей, это робкая мысль – надежда на «возможно более быстро увеличить сумму производительных сил». Этим самым авторы показали, что новые общественные отношения должны обеспечить более быстрое сравнительно с передовыми рубежами капитализма, развития производительных сил. В этом они видели показатель превосходства нового общественного строя. Для

них эта мысль была аксиомой, в это они безоглядно верили.

Более конкретно и точно они понимали систему мер для преобразования буржуазного общества. В «Манифесте» их отмечено десять: «1. Экспроприация земельной собственности и обращение земельной ренты на покрытие государственных расходов. 2. Высокий прогрессивный налог. 3. Отмена права наследования. 4. Конфискация имущества всех эмигрантов и мятежников. 5. Централизация кредитов в руках государства посредством национального банка с государственным капиталом и с исключительной монополией. 6. Централизация всеобщего транспорта в руках государства. 7. Увеличение числа государственных фабрик, орудий производства, расчистка под пашню и улучшение земель по общему плану. 8. Одинаковая обязательность труда для всех, учреждение промышленных армий, в особенности для земледелия. 9. Соединение земледелия с промышленностью, содействие постепенному устранению различия между городом и деревней. 10. Общественное и бесплатное воспитание всех детей. Устранение фабричного труда детей в современной его форме. Соединение воспитания с материальным производством и т. д.» [34]. В этих мероприятиях раскрывалась суть того общества, при котором устраняются фундаментальные условия социальной несправедливости, а значит и классовых антагонизмов.

На этом, по-видимому, авторы считали, должна закончиться та всемирно историческая миссия пролетариата. А дальше, т. е. социализма самого социализма и коммунизма должны осуществлять уже другие классы. «На место старого буржуазного общества, – подтверждают они, – с его классами и классовыми противоположностями приходит ассоциация, в которой свободное развитие каждого является условием свободного развития всех» [35].

Все остальные предположения авторов о последствиях таких преобразований можно считать как угодно: поисковыми, гипотетическими или утопически-мифическими. Это не имеет существенного значения. История показала, что они реально осуществлялись на практике во многих странах мира. Поэтому это были не пустые мечтания фантазеров, а практическая система вполне осуществимых мероприятий серьезно и трезво мыслящих ученых-экспериментаторов. Сегодня некоторые (например, М. Попович) им бросают упрек в том, что они предлагали эксперимент для человечества. А разве переход от социализма к капитализму, да еще к дикому, эпохи первоначального накопления капитала, это не эксперимент на живых людях? И разве последствия сегодняшнего эксперимента менее болезненны для подавляющего большинства населения? Не следует впадать в примитивное пропагандистское кликушество, ког-

да эксперимент над буржуазией и капиталом – это плохо, а эксперимент над государственной и общественной собственностью и 90% населения – это хорошо. Социальный эксперимент на основе любой социальной теории всегда чреват тяжелыми последствиями для всего населения. Это не повод для получения

пропагандистских дивидендов и имиджа официального проповедника-морализатора, а предмет для серьезных размышлений и исследований. Рассмотренные нами документы и материалы в связи с «Манифестом Коммунистической партии» К.Маркса и Ф.Энгельса дают для этого богатую пищу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Подробнее об этом в кн.: Вагмут Й., Шморгун П. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні: Бібліографічний покажчик. 2-е вид. - Х., 1965; Шморгун П. М. Карл Маркс и Украина. - К., 1968. - С. 19-64; Конюшая Р. М. Карл Маркс и революционная Россия. - М., 1975. - С. 367-433; Демченко Е. Издание марксистской книги на Украине до Великого Октября. - К., 1987. -162 с.; Юрченко О. Т., Демченко М. В. Поширення марксизму и соціал-демократичні організації на Україні (80- 90-ті роки XIX ст.). - К., 1983. - 182 с.
2. Основоположник научного коммунизма. Тезисы к 150-летию со дня рождения Карла Маркса. - М., 1968. - С. 11.
3. Коммунистический манифест и современность. Материалы науч. Конференции, посвященной 125-летию «Манифеста Коммунистической партии» К. Маркса и Ф. Энгельса. - Москва, 9 - 12 марта 1973 г. - М., 1974. - С. 4.
4. Афанасьев В. Г. Манифест научного коммунизма.// Коммунистический манифест и современность: М., 1974. - С. 16.
5. Соболев А. И. «Коммунистический манифест» и современное рабочее движение// Коммунистический манифест и современность: -М., 1974. - С. 36.
6. Соболев А. И. Указ. соч.// Коммунистический манифест и современность: - М., 1974. - С. 38.
7. Соболев А. И. Указ. соч.// Коммунистический манифест и современность: - М., 1974. - С. 49-50.
8. Шириня К. К. Рабочий класс - ведущая сила, гегемон борьбы за демократию и социализм// Коммунистический манифест и современность: - М., 1974. - С. 144.
9. Шириня К. К. Указ. соч.// Коммунистический манифест и современность: - М., 1974. - С. 149.
10. См.: Марксистская философия в XIX веке.: В 2-х кн. - М., 1979. - Кн. 1. - С. 241 - 257; История марксизма-ленинизма: В 6-ти т. - М., 1986. - Т. 1. - С. 252 - 276; Историография истории нового времени стран Европы и Америки. - М., 1990. - С. 206 - 207.
11. Чепуренко А. Читать «Манифест» после «Капитала»// Вибір. -1998. - № 3 - 4. - С. 6.
12. Чепуренко А. Указ. соч.// Вибір. -Там же. - С. 7.
13. Колганов А. Буржуа и пролетарии. Теоретическая ошибка и историческая правота «Манифеста Коммунистической партии»./ Вибір. - 1998. - № 3 - 4. - С. 11.
14. Колганов А. Указ. соч.// Вибір. - 1998. - № 3 - 4. - С. 12.
15. Колганов А. Указ. соч.// Вибір. - 1998. - № 3 - 4. - С. 13.
16. Колганов А. Указ. соч.// Вибір. - 1998. - № 3 - 4. - С. 16.
17. Славин В. О некоторых проблемах интернационализма и патриотизма в Коммунистическом манифесте и современность// Вибір. - 1998. - № 3 - 4. - С. 20 - 21.
18. Бузгалин А. Социальная база левого движения в XIX в.: к вопросу об исторической миссии пролетариата и роли интеллигенции в осуществлении социалистических преобразований.// Вибір. -1998. - № 3 - 4. - С. 23.
19. Кизима В. Проблема социальной справедливости в условиях глобального наемного рабства.// Вибір. - 1998. - № 3 - 4. - С. 34.
20. Кизима В. Указ. соч.// Вибір. - 1998. - № 3 - 4. - С. 35.
21. Куценко О. Концепция класса как основа понимания противоречий капитализма: изменение через 150 лет.// Вибір. -1998. - № 3 - 4. - С. 39 - 41.
22. Куценко О. Указ. соч. - Там же. - С. 42.
23. См.: Меринг Ф. Карл Маркс. История его жизни. - М., 1957. -С. 29 - 32; Норд Гэри. Марксова религия революции. Возрождение через хаос. - Екатеринбург, 1994. - С. XXI.
24. Карл Маркс, Фридрих Энгельс. Манифест Коммунистической партии. - М., 1986. - С. 19.
25. К. Маркс, Ф. Энгельс. Манифест Коммунистической партии: - С. 36 - 39.
26. К. Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 39.
27. К. Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 39 - 40.
28. К. Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 40.
29. К. Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 43.
30. К. Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 40.
31. К. Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 41.
32. К.Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 45.
33. К. Маркс, Ф. Энгельс. Там же. - С. 53.
34. К. Маркс, Ф. Энгельс. Указ. соч. - С. 54.
35. К. Маркс, Ф. Энгельс. Указ. соч. - С. 54.

О. Р. ДАВЛЕТОВ

МААСТРИХТСЬКА УГОДА І УЗГОДЖЕННЯ ДІЙ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА НАТО У БЕЗПЕЦІ ТА ОБОРОНІ (90–І РОКИ ХХ СТ.)

Давлетов Олександр Рашидович – доцент кафедри всесвітньої історії Запорізького державного університету, кандидат історичних наук

Поняття про Європейську ідентичність в безпеці та обороні (ЄІВО) міцно укорінилось в політичній термінології Європи на протязі 1990-х рр., що однак не завадило постійним суперечкам відносно змісту та значення цього поняття. Хтось вбачав у ньому символ становлення незалежної зовнішньої політики, безпеки і оборони нової Європи. Хтось – тільки поступку з боку НАТО своїм європейським членам, що була призвана лише зовні задовольнити потяг європейців до самоствердження [6, 12].

Не випадково, що наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. про ЄІВО заговорили водночас і в європейських структурах, і в НАТО з його величезним політичним досвідом. Прагнення умістити в катівських рамках європейські імпульси, спрямовані на підвищення своєї ролі, було частиною загального пристосування НАТО до ситуації в Європі після закінчення холодної війни. Елементом такого пристосування було і визнання зростаючої ролі європейського компоненту Північноатлантичного союзу.

Перші ж значні рішення НАТО, спрямовані на пошук змісту свого існування в принципово нових обставинах, розпочали спроби визначити і нове місце Європейського континенту в Атлантичному співтоваристві. В Лондонській декларації, прийнятій саммітом НАТО 6 липня 1990 р. (в Північноатлантичному альянсі її подекуди називають «найбільш далекосяжною декларацією від часів утворення НАТО»), де були сформульовані перші підходи пристосування союзу до нових умов періоду після холодної війни, підтримувався «рух в Європейському співтоваристві до політичного союзу, включаючи розвиток Європейської ідентичності в галузі безпеки». При цьому підкреслювалось, що такий рух «повинен стати внеском до Атлантичної солідарності» [2, 48]. В прийнятій на наступному самміті НАТО (7–8 листопада 1991 р.) Римській декларації про мир та співробітництво Північноатлантичний союз закликав до того, щоб «розвиток Європейської ідентичності в галузі безпеки і оборони, відображений в подальшому зміцненні європейської ролі в альянсі, закріпив цілісність і ефективність Атлантичного альянсу» [2, 49]. Таким чином, НАТО чітко сформулювало свою мету – спрямувати європейське прагнення до «самоствердження» до руслу північноатлантичних структур.

Та це прагнення продовжувало розвиватися всупереч зусиллям НАТО як усередині Північноатлантичного союзу, так і поза ним. В

тій самій Римській декларації мова про ЄІВО йшла в зовсім іншому тоні: із закликом «забезпечити необхідну транспарентність та взаємодоповнення між Європейською ідентичністю в галузі безпеки і оборони та Альянсом» [2, 50]. Тут вже були зовсім інші акценти. Вони були ще більш посилені в Маастрихтському договорі, де в Декларації про Західноєвропейський союз говорилося: «Держави-члени ЗЄС погодилися із необхідністю розвивати Європейську ідентичність в галузі безпеки і оборони та посилену європейську відповідальність в галузі оборони» [2, 51]. Тобто від самого початку розвитку концепції ЄІВО до неї був закладений дуалізм, притаманний і головному носію цієї концепції – ЗЄС.

Серед багатьох спроб умістити це внутрішнє протиріччя до якихось більш-менш організованих рамок вирізняється формула, запропонована директором з політичних питань Західноєвропейського союзу Жаном-Феліксом Паганомом, за думкою якого ЄІВО має три виміри [1, 47]:

1. Альянс (Північноатлантичний), структурно адаптований так, щоб дозволити розширити європейську відповідальність у галузі оборони;

2. Міцний ЗЄС, спроможний оперативно забезпечити контроль і політичне керівництво операціями Петерсберзького типу;

3. Зміцнена ЗЗПБ, спроможна визначати і просувати європейські інтереси та швидко і адекватно реагувати на зміну ситуації.

Ця формула чітко окреслює точку зору «європейців»; передусім Франції, а також Німеччини. Проте усередині ЄС та ЗЄС була постійно присутня інша, часом полярна позиція, носіями якої були «атлантисти», і передусім – Велика Британія [3, 25; 7, 8].

Але сутички усередині ЄС та ЗЄС не обмежуються лише проблемами ЄІВО, вони охоплюють широкий спектр питань будівництва і розвитку процесу європейської інтеграції. Сфери розбіжностей є: по-перше, чітке прагнення Франції та Німеччини до утворення внутрішнього ядра ЄС, передусім в галузі Загальної зовнішньої політики та політики безпеки, але й в інших галузях також, з метою зміцнити ЄС, поглибити інтеграцію; по-друге, наполегливі пропозиції двох континентальних країн «підтягнути» ЗЄС ближче до ЄС, з часом інкорпорувати військову організацію в Європейський союз з метою посилити європейське обличчя ЗЄС, якщо знадобиться, то й за рахунок послаблення впливу його атлантичної половини. Велика

Британія виступала проти таких підходів, відображаючи і захищаючи позиції «атлантистів» та США.

Решта членів ЄС коливаються між двома полюсами, часом змінюючи свою позицію. Нідерланди, а іноді й Італія, схилились при цьому до Великої Британії (в спільній італо-британській декларації про ЗЗПБ і ЗЕС від 4 жовтня 1991 р. чітко пролунав заклик до розвитку ЗЕС передусім як опори НАТО). Іспанія, Вельгія, Люксембург, Греція зазвичай більш явно схилились на бік Франції та Німеччини, хоча часто із застереженнями [4, 15-18].

Слід підкреслити, що коаліція Німеччини та Франції не є абсолютно монолітною. Як зазначив директор Французького інституту міжнародних відносин Т'єррі де Монбріаль «у теперешній час відношення Німеччини та Франції до інститутів Союзу суттєво відрізняється порівняно з їх минулим. Німці виступають за федералістську концепцію.., де більш значна роль відведена Комісії та Європарламенту. Франція та Велика Британія цінують Європу держав, хоча у Франції існує і сильна неофедералістська течія» [1, 49]. Це правда, але слід відмітити величезну різницю між схожістю позицій Франції та Великої Британії з одного боку, та Франції і Німеччини з іншого. Останнє сильно переважає. І це виразно виявилось у значних спільних ініціативах, які були висунуті двома цими державами у галузі ЗЗПБ.

У ході підготовки та після прийняття Маастрихтського договору не тільки виявилися розходження, довгий час існуючі між його членами, але й виникли бурні дискусії у політичних та наукових колах Союзу про перспективи загальної політики Союзу –зовнішньої, безпеки та оборонної. Ці великі європейські дебати розвиваються у останні роки в самих різноманітних формах (аналітичні доповіді, конференції, виступи політичних партій, дебати в Європарламенті та Асамблеї ЗЕС). Дискусія не стихне в кінці ХХ ст. і, вочевидь, продовжиться й на початку ХХІ століття [5, 12-17].

Першим кроком, який привернув загальноєвропейську увагу в цій постмаастрихтській дискусії, був виступ фракції ХДС-ХСС у бундестазі з документом «Роздуми про Європейську політику», який був виданий у Бонні 1 вересня 1994 р. У ньому було чітко та категорично сформульовано пропозицію, яка висовувалась у різних формах і раніше: сформувати «міцне ядро» ЄС у складі Німеччини, Франції, Вельгії, Нідерландів та Люксембургу, а ядром цього «міцного ядра» зробити Німеччину та Францію. Ця проба куля політичних кіл ФРН зустріла різкий опір Італії (єдиного з засновників ЄС, якого не було включено у «ядро»), Великої Британії та ряду інших країн. Європарламент відкинув цю пропозицію переважною більшістю [8, 8].

Дискусія тим не менш тривала, то стихаючи, то спалахуючи з новою силою. Модним за-

няттям західноєвропейських політологів стає пошук та розкриття Європейської ідентичності в галузі безпеки та оборони, нескінченні суперечки про її взаємовідносини з атлантичною безпекою, про кордони незалежності Західної Європи, про її протиріччя та солідарність з США. Найбільш повно цей пошук у середині 1990-х рр. відобразився у дослідженні, яке було проведено т. з. групою експертів високого рівня по ЗЗПБ, яка була сформована за ініціативою відповідального за зовнішню політику та політику безпеки Союзу члена Європейської комісії Ганса Ван ден Брука. У своїй першій доповіді «Європейська політика безпеки на порозі 2000 р.», який був оголошений в Брюсселі 19 грудня 1994 р., група сформулювала ряд висновків, які були характерні для періоду ейфорії, яка охопила прибічників зміцнення ролі Європи у ЗЗПБ після набрання чинності Маастрихтського договору.

Автори доповіді обрушилися з різкою критикою на ЗЗПБ та ЗЕС за їх «інерцію та безсилля» в умовах, коли ЄС стоїть перед новими серйозними викликами та загрозами. «Раптово зникнення старого міжнародного порядку з двома ядерними наддержавами, –говорилось у доповіді, – залишило ЄС особливо незахищеним та безпомічним» [1, 58]. У доповіді пропонувалося терміново сформулювати та приступити до реалізації ефективної європейської зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи оборону та здатність до «застосування сили».

Було запропоновано й систему конкретних заходів. У їх числі «європейські сили інтервенції» кількістю 150-200 тис. чол., тобто, європейська армія з необхідними командними, розвідувальними та матеріально-технічними компонентами. Далі –підготовка до злиття ЄС та ЗЕС, прийняття зобов'язань про взаємодопомогу, які зв'язували б усіх членів ЄС, створення системи колективної оборони [9, 19-24].

Пропонувались і зовсім радикальні структурні реформи в ЄС (запровадження поста керівника зовнішньої політикою та обороною ЄС, рівного за статусом голові Європейської комісії, зміну у правилах голосування, які б полегшили прийняття рішень щодо воєнно-політичних питань та ін.). Знов, хоч і без натиску, йшла мова про «міцне ядро» ЄС та «політичну волю» Франції і Німеччини.

Досить акуратно автори доповіді обминули тему конфронтації з США. Вони підкреслювали, що зміцнення ролі Європи повинно здійснюватись задля укріплення всього Атлантичного співтовариства. Та все ж залишалось відкритим питання про межі самостійності ЄС, а тому й про ступень можливого зачіпання американських інтересів в альянсі.

Радикальні пропозиції «європеїстів» зустріли досить сильний опір, який формувався на ряді напрямків.

По-перше, розвинувся інституційний опір усередині ЗЄС. Він був направлений на збереження самостійності цього союзу та проти включення його до ЄС. Концептуальну основу цього підходу було сформульовано у шести крупних доповідях, підготовлених в середині 1990-х рр. в Асамблеї Західноєвропейського союзу: «Європейська політика безпеки» (листопад 1994 р.), «Майбутнє європейської безпеки та підготовка до Маастрихту-2» (травень 1995 р.), «Національні парламенти, європейська безпека і оборона та шлях до міжурядової конференції» (травень 1995 р.), «Міжурядова конференція та організація безпеки і оборони Європи» (листопад 1995 р.), «Організуючи безпеку Європи – політичні аспекти» (січень 1996 р.), «Організуючи безпеку Європи – оборонні аспекти» (лютий 1996 р.) [1, 67].

Суть цих концептуальних підходів стисло виражено у передостаннім з них «ЗЄС повинний залишатися окремо від Союзу... Повне та швидке злиття ЗЄС з Європейським союзом виключено». Разом з тим підкреслювалась необхідність поступового зближення ЗЄС та ЄС на протязі тривалого часу, залишаючи об'єднання двох організацій туманною метою.

По-друге, куди більш вагомими виявились протиріччя, які знов спалахнули між головними членами ЄС. Британський уряд у спеціальній доповіді «Концепція обговорювання європейської безпеки на міжурядовій конференції», яку було опубліковано 1 травня 1995 р., фактично відкинув всі пропозиції, ініційовані Німеччиною та Францією. Він підкреслив, що безпека Західної Європи повинна забезпечуватись НАТО, а ЗЄС повинний залишатися європейською опорою альянсу не зливаючись з ЄС. Щодо ЗЗПВ, то було запропоновано розвивати її обачливо, не забігаючи уперед.

По-третє, радикальні європейські ідеї зустріли опір американців. США згодні з ростом європейського внеску у безпеку та військові структури (передусім, шляхом переносу більш вагомого фінансового вантажу на європейців), але в суворо визначених межах, що не чіпають керуючу роль США в атлантичній системі.

Нарешті, в-четвертих, важливо підкреслити, що серед самих прибічників європейської ідентичності стали розвиватися побоювання, а чи не забігають вони дуже далеко вперед, чи не відштовхують Сполучені Штати надто сильно від Європи. Посилюлись настрої на користь вирішення виникаючих проблем в рамках «атлантичної солідарності».

В результаті перелічених вище причин у другій половині 1990-х років ентузіазм з приводу самостійного курсу Європи в галузі безпеки і тим більш оборони почав згасати. До цих причин додалася ще одна – успіхи на виборах у Конгрес США сил, які якщо і не стояли на неоліберальністських позиціях, то у всякому разі були готові йти досить рішуче на нав'язування

союзникам лінії США, поступаючись іноді й атлантичною солідарністю.

В нових обставинах «європейісти» почали піддаватися. Більш чітко вираженим стало в керуючих колах Західної Європи прагнення пошуку компромісу з США, у тому числі і з метою прискорити закінчення пристосування Заходу до нових реальностей періоду після закінчення холодної війни. Цей настрій образно відобразили тодішній директор Лондонського Королівського інституту міжнародних відносин Лоуренс Мартін та директор Паризького інституту дослідження проблем безпеки Західноєвропейського союзу Джон Ропер в колективній праці ведучих європейських спеціалістів «До загальної оборонної політики». Говорячи про збіг поглядів авторів праці, Лоуренс та Ропер писали, що по одному з них було досягнуто єдності: «Після багатьох років дебатів про те, зміцнить чи послабить НАТО міцна європейська опора, ми прийшли до висновку, що відповідь тепер є абсолютно позитивною. І що створення засобів, за допомогою яких Європейський союз може послідовно виступити по проблемам безпеки – це найкращий шлях збереження зв'язків зі Сполученими Штатами під час сьогодишньої досить тривожної втрати напрямку в американській політиці, яка, хоч і має характерні риси, властиві конкретній адміністрації, також чітко відображує характерні геополітичні зміни. Майбутнє альянсу можливо найкраще забезпечене Європою, яка пропонує чіткі відносини, в яких європейці візьмуть на себе порівняно велику долю регіональної відповідальності» [2, 53].

Заявка на посилення ролі Європи стала будуватися, таким чином, у напрямку зміцнення Атлантичного альянсу.

У свою чергу США, опираючись радикальним запитами прибічників європейської ідентичності, тим не менш прагнули знайти можливості компромісу, ідучи на зустріч ЄС та ЗЄС. Найбільш помітною конкретною формою такого компромісу стала ідея Спільної об'єднаної оперативно-тактичної групи (СООТГ). Вона передбачає утворення військових формувань силами ЗЄС чи обох організацій з використанням інфраструктури НАТО для вирішення конкретних завдань. Таким чином, вперше європейські союзники повинні були отримати можливість здійснювати військові операції самостійно, спираючись на значні натовські можливості.

Концепція СООТГ народилась на початку 1990-х рр., але довгий час була об'єктом палких дискусій, передусім, як справедливо зазначають європейські дослідники, тому що «породила значне протистояння усередині американського військового істеблішменту». Прагнення інкорпорувати європейську ідентичність в натовські структури, зберігаючи загальний контроль над цим процесом, примусило США піти на компроміс.

Рішення розпочати реалізацію концепції СООТГ було прийняте на берлінському самміті НАТО 3 червня 1996 р. Наступні кроки свідчили про те, що шлях буде довгим і невідомо коли і чим він закінчиться. Європейців бентежило те, що ЗЕС може знов залишитися «в тіні» НАТО та те, що США має право втручатися в місії ЗЕС, навіть коли американські військові й не будуть приймати участь в цих місіях, що свідчило про певний політико-військовий дисбаланс усередині альянсу. Американці в свою чергу побоювались того, що міцна європейська ідентичність може «роздвоїти» альянс – європейці можуть задалегідь домовитися про ключові рішення і поставити північноамериканців перед здійсненим фактом чи наполягати на такому складі командних структур, який відтіснив би керівництво США, водночас залишаючи собі доступ до американського військового потенціалу. Сперечання з Францією про те за ким залишити керівництво Південним регіоном НАТО тому розглядались «першою ластівкою». Хоч побоювання висловлювались з обох боків між ними є принципова різниця. Європейців бентежить збереження статус-кво, американців –небажані для них зміни.

І все ж лінія США усередині НАТО поступово перемагала. Концепції СООТГ співали дифірамби, але мало що робилося конкретного. Головна особливість СООТГ – свобода дій ЗЕС у використанні інфраструктур НАТО – поступово ставала вихолощеною. Все частіше говорилося про СООТГ як форму спільних дій НАТО та ЗЕС, причому іноді наголошуючи на керівній ролі НАТО. Рада НАТО в принципі може блокувати намагання ЗЕС.

На зустрічі голів держав та урядів країн НАТО у Мадриді 8–9 липня 1997 р. концепції ЄІВО та СООТГ була приділена велика увага. В Мадридській декларації про Євро-Атлантичну

безпеку та співробітництво про них згадувалося з десятків разів. Але кожен раз після слів «Європейська ідентичність в галузі безпеки та оборони» йшли слова «усередині НАТО» чи «усередині Альянсу» [1, 81]. Тому в фундаментальній праці Інституту національних стратегічних досліджень (який входить до складу Університету оборони США) «Стратегічна оцінка. 1997», яка була підготовлена під керівництвом директору Інституту Ганса Біннендика, справедливо зазначалося, що хоча «ЗЕС буде служити структурою для організації європейських акцій» все ж «рішення про такі дії буде приймати катівська Північноатлантична рада, а це означає, що американський уряд буде мати в принципі право вето» [2, 54]. В підсумку переважаючою силою, як і раніш, залишилося НАТО.

Це виявилось і у багаточисленних формах співробітництва структур НАТО і ЗЕС – організації спільних робочих груп, посиленні контактів між військовими штабами, підготовці військово-штабних навчань з керування кризами. Угода про безпеку між НАТО та ЗЕС, яка набрала чинності 6 червня 1996 р., забезпечила широкій обмін конфіденційною інформацією та інші форми співробітництва. Нерівність потенціалів НАТО та ЗЕС забезпечила домінування Північноатлантичного альянсу.

Підводячи підсумок складної, часто прихованої боротьби «європеїстів» та «атлантистів» на протязі фактично усіх 1990-х рр., можна сказати, що цей перший раунд закінчився компромісом, у якому взяли верх «атлантисти». Але, водночас, США прийшлося піти на серйозні поступки прибічникам європейської ідентичності та самостійності. І оскільки суперечності були не вирішені, а тільки загнані усередину, можна чекати різноманітних зрушень у системі зовнішньо усталеної Атлантичної солідарності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Журкин Ф.Д. Европейский Союз: внешняя политика, оборона, безопасность. – М.: РАН, 1998. – 78 с.
2. Баданюк А.Д. Европейский Союз. – Гомель: Высшая школа, 1997. – 215 с.
3. Барановский В.В. Европа: формирование новой международно-политической системы // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – №9. – С.24-27.
4. Блок Д. Двигатель европейского единства: германо-французскому договору 30 лет // Гутен Таг. – 1993. – №3. – С.15-18.
5. Борко Ю., Чистов В. Старый Свет образца XXI века // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – №2. – С.12-17.
6. Глухарев Л.И. Европейские сообщества: в поисках новой стратегии. – М.: Прогресс, 1990. – 189 с.
7. Кудрявцев В.Б. Эволюция военно-политической стратегии НАТО на современном этапе (1967-1992 гг.) в контексте европейской безопасности. – М.: Радуга, 1993. – 218 с.
8. Такер Э. «Третий столп» Маастрихта // Европа. – 1996. – №6. – С.4-9.
9. Устинов А.Л. Европейская оборона: станет ли ЗЕС гарантом мира в 90-е годы? // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – №6. – С.19-24.

О. Є. БАТУРІНА

РИТОРИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЗГОДИ

Батуріна Оксана Євгенівна – студентка III курсу відділення політології Дніпропетровського національного університету

Ще з античності відоме крилате висловлювання Сократа: «Забалакай, щоб я тебе побачив». Дійсно, мова людини – найкращий засіб скласти про неї уявлення. Для політичного діяча риторика є одним з найважливіших інструментів впливу на людей. Гарне володіння мовою дуже необхідне сучасним політикам. Риторичні здібності потрібні постійно для участі в полеміці, створенні або затвердженні власного іміджу, намаганні переконати аудиторію або навіть ініціювати її дії, пов'язані, наприклад, з голосуванням, прийнятті або, навпаки, неприйнятті рішення. Щоб успішно виступати в усіх цих ролях і бути здатним реалізувати в спілкуванні свої наміри, необхідно володіти високою комунікаційною компетенцією, яка ґрунтується на загальній культурі, спеціальних знаннях і власних мовних здібностях людини, тобто володіти політичною риторикою.

Термін «риторика» має теоретичне та практичне визначення. Риторика це: а) теорія ораторського мистецтва, наука про красномовство; б) практичне використання риторики як науки, оптимальний вираз вербально (словесно, усно) своїх прагнень для досягнення своєї мети.

Політична риторика – це застосування риторичних здібностей у політичній сфері. Вона слугує вербальним виразником інтересів політика.

Уміння балакати дуже важливе для політичного і державного діяча. Високий рейтинг багатьох відомих депутатів, окрім їх власної політичної позиції, пояснюється тим враженням високої культури та інтелігентності, які залишають їхні виступи, причому не в останню чергу дякуючи відмінному володінню риторикою. Мовний імідж представника політичної еліти, парламентарія або депутата місцевої ради займає далеко не останнє місце у боротьбі за електорат.

Проблемі мовного впливу приділяли увагу багато вчених. Вона стала об'єктом дослідження у лінгвістиці, літературі, психології – як аналіз процесу впливу, і як підхід до феномену соціальної влади та способів її здійснення. Але дуже мало розробок з приводу виявлення ролі риторичних здібностей у політичній згоді та політичному конфлікті. Автор роботи намагається змалювати цілісну картину використання та ролі комунікаційних здібностей у політичному житті.

Коли в якихось відносинах існують структурні та функціональні можливості взаємодії, ці відношення автоматично виявляються наділеними систематичними атрибутами комунікації. У цьо-

му сенсі можна сказати, що між державами завжди існує комунікація.

Мова – це технологія породження і вдосконалення соціальності. [1, 221]. Ставлення до знарядь, зброї, інших засобів, за допомогою яких людина взаємодіє зі світом та розширює свою експансію, генеруючи світ культури, завжди є для неї найбільш значущим. Без знарядь людина перетворюється на елемент природи. У цьому сенсі мова є знаряддям і суб'єктом порядку у світі людини.

Слово здатне вносити зміни в реальність. Людина включена у безліч комунікативних зв'язків, пов'язаних із соціальними, економічними, політичними, побутовими та іншими чинниками.

Мова є одним із важливіших засобів ідентифікації людини. Ефективність комунікації залежить від декількох характеристик. Комунікація може бути навмисною, мати ціллю передачу точної інформації або неправдивих свідчень, інформація може бути точно або не точно сприйнята, і навіть точно сприйнята інформація може бути адекватно або неадекватно інтерпретована.

Політична мова – це невід'ємний компонент політики, котрий передає її зміст, характер, спрямованість; один із основних показників і виразників структури й динаміки функціонування політичної культури. Політична мова є сукупністю знаків, символів, які використовує риторика.

Розрізняють п'ять основних сфер застосування політичної мови:

1. Мова законодавства та адміністративно-правова термінологія, основне завдання якої регламентувати та «проштампувати» вчинки та дії громадян, привести їх шляхом заборон, приписів та вказівок до законслухняної поведінки.

2. Мова управління, призначення якої – сформулювати розпорядженнями, інструкціями певні настанови для практичної діяльності членів суспільства.

3. Мова спілкування та переговорів, завдання якої полягає в намаганні привести до згоди сторони, що конфліктують, зблизити їхні позиції й словесно робити акцент на спільності інтересів.

4. Мова політичного виховання, яка має створити нормативну структуру та початкові терміни для формування громадської думки (у політичній освіті, в значній частині ЗМІ вона слугує засобом обґрунтування політичних цінностей та прищеплення відповідних переконань).

5. Мова політичної пропаганди, котра вживається передусім у політичних виступах і повинна приводити до мін ціннісних структур та думок (засіб словесної боротьби за владу, оперує поняттями, що зачіпають найбільш спірні проблеми, спрямована на те, щоб спонукати слухачів до дії на користь своєї партії чи на шкоду супротивній стороні).

Вищеназвані п'ять сфер функціонування політичної мови рідко зустрічаються у «чистому вигляді». На практиці вони найчастіше виступають у змішаних або перехідних формах. До найважливіших функцій політичної риторики належать комунікативна, мобілізуюча, пізнавальна і виховна.

Риторика сприймається з давніх часів як засіб контролю над суспільством. Вона є ефективним знаряддям політичної пропаганди. У такій країні, як США, з її міцними демократичними традиціями, вимагаючими від політика постійного спілкування з народом, завойовання симпатій виборців, слово завжди сприймалось як один з головних інструментів влади. З появою радіо, і особливо телебачення, роль слова дуже виросла. Досягнення політиком високої посади, успіх його діяльності і відношення до нього виборців у великій мірі залежить не тільки від реальних вчинків цього діяча, але і від того, як вони будуть представлені і ним самим, і іншими. Другими словами, успіх політика залежить від умілого використання засобів політичної комунікації. На сьогоднішній день це – самий розповсюджений і, мабуть, найбільш ефективний інструмент політичного впливу, бо веде маси до добровільного підкорення своїм лідерам.

Герберт Маркузе стверджував, що ті, в чіях руках знаходиться влада в суспільстві, використовує мову для того, щоб встановити і приховати реальну ситуацію. Так, створення та підтримання іміджу політика вимагає те, наприклад, щоб лідер володів мистецтвом правильного, ефективного мовного впливу і поведінки в інтерв'ю – основному виді публічної бесіди в ЗМІ.

Першим кроком у вивченні конфлікту і його вирішенні є встановлення ефективної комунікації, складовою частиною якої є риторика. Конфлікт і неефективна комунікація тісно пов'язані. Риторика виступає засобом досягнення і утримання влади, способом встановити лад відповідно до уявлень певного суб'єкту. Поведінка людей визначається порядками їхніх знань про те, як влаштована реальність. Ці переконання не можуть не різнитися у різних індивідів, соціальних груп, спільнот залежно від структури їхнього досвіду і форм сприйняття, розуміння своїх інтересів і майбутнього. Все це передбачає конфлікт.

Мова панування – це мова насилля [3, 134]. Щоб досягти панування або залякати встановленням панування, або затвердитись у власних

очах панівним, нехай навіть уявно, – необхідно забалакати відповідною мовою. І це – мова насилля, що, звичайно, є конфліктогенним.

Риторика – засіб владної зміни дійсності. Влада різноманітно практикує насилля. Мовне насилля, яке здійснюється владою, особливо небезпечне. Риторика часто застосовується владою як засіб впливу.

Політика, як відомо, є конфліктним явищем. Її сутність (розподіл цінностей, зіткнення інтересів та ін.) приймає форму мови, яка впорядковується і стає політичною риторикою як дисципліною і складає сутність політики як явища.

Суб'єкти політичної діяльності намагаються здійснити ефективний ідеологічний вплив на індивідуума, соціальні, професійні і неформальні групи суспільства. [4, 17]. Схильність суб'єктів політики до маніпулятивних дій в Україні яскраво проявляє себе в практиці мовного спілкування політиків між собою та масами народу.

Для демократичного суспільства характерною є політична риторика як мовне спілкування, що характеризується публічністю, відкритістю, толерантністю. Відкрите обговорення суспільно-політичних проблем робить політику зрозумілою для громадян, змушує політиків шукати раціональні аргументи в обґрунтуванні своїх намірів і дій. Риторика, таким чином, об'єктивно звужує можливості маніпулятивних процедур, сприяє прозорості владних взаємодій, гармонізує взаємини політиків і суспільства.

Прагнення до суто вольового здійснення політики веде до унеможливлення вільного політичного спілкування, політичної риторики. Спілкування вироджується у монологізм, упродовження тотальної волі. На місце обговорення й відкритості приходять практика домовленості й закритості, що й несе в собі значний маніпулятивний потенціал.

В історії різних суспільств інтелектуально-вербальні й силові методи вирішення конфліктних ситуацій тісно переплетені, військові зіткнення й дипломатія йдуть пліч-о-пліч. Взагалі найчастіше риторика стає потенційним джерелом конфлікту, коли:

- має місце агресія, лихослів'я;
- ця проблема із філологічно-історичної перетворюється у політичну;
- йдеться про проблеми етногенезу [5, 49].

Конфліктне зерно містить в собі політична демагогія, що є проявом використання політичної риторики. Політична демагогія – це форма свідомого обдурювання широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху. Політичній демагогії властиві фальсифікація фактів і штучно підтасована аргументація.

На виникнення конфлікту в риторичі великий вплив має «людський чинник». Важливою

реальністю переговорів, яка легко забувається в процесі здійснення політичних контактів, є те, що ми маємо справу не з абстрактними представниками «іншої сторони», а з людьми. Обидва партнери за столом володіють емоціями, переконаністю у якихось цінностях, різними життєвими засадами та поглядами, більш того вони непередбачувані. Цей «людський чинник» переговорів може бути і корисним, і руйнівним. [6, 34]. Емоції з одного боку викликають емоції з другого. Страх може викликати гнів, а гнів – страх. Емоції можуть швидко завести переговори у глухий кут або й зовсім припинити їх.

Таким чином, під час переговорів існує багато моментів, коли шляхом використання риторичних здібностей (або, навпаки, через невміння їх використовувати) виникають конфліктні ситуації, які можуть призвести до суперечностей або повної відмови від співробітництва. Конфліктологія з самого початку створювалась як наука, що вивчає шляхи врегулювання конфліктів, методи досягнення політичної згоди.

Найчастіше у демократичних країнах задля досягнення згоди використовують політичну риторичку, на відміну від тоталітарних, де перевагу має силовий чинник. Але комунікативний підхід в досягненні згоди часто потребує набагато більших зусиль, ніж застосування сили. Згода потребує інтелекту і довготерпіння. Здатність домовлятися взагалі спирається на можливості людини говорити в певному онтологічному вимірі. Як елемент комунікативної системи, договірний дискурс набуває особливо-го статусу мовного акту, що встановлює лад у світі й має певну силу.

Предмет науки про конфлікти – силове протистояння, тоді як користування добровільної солідарності – це, радше, предмет науки про діалог і взаєморозуміння, тобто науки про світ як узгоджений порядок. [1, 224]. У загальній системі конфліктних стосунків між двома сторонами – особами, партіями, державами, групами держав – наголос ставиться, звичайно, на силовому факторі, на досягненні односторонньої перемоги. Переговорам у цій системі відводиться місце «запасного виходу», коли продовження конфлікту силовими засобами вже або безперспективно, або невигідно.

Використання сили та погрози як засобів спілкування відоме дуже давно, однак історія застосування цих засобів показує, що вони не-

ефективні та ведуть до дезінформації. Єдиний шлях до того, щоб послання були одержані адресатом і були сприйняті саме так, як хотілося відправником, – це вербальна або візуальна комунікація.

Переговори – це обмін думками з приводу якоїсь проблеми задля досягнення згоди. Саме в переговорах виявляються справжні та найкращі риторичні здібності суб'єктів політики. Переговорів не існує без риторики. Переговори взагалі не потребують таких складників, як довіра, взаємозалежність, чесність, відкритість. Вони продовжують залишатися конфліктом, хоча в даному випадку вирішуються не воєнними, а політичними засобами [6, 8].

Пряму та непряму вебральну комунікацію встановлює дипломатія. Однак, ця форма спілкування не дуже сильно відрізняється від воєнної, бо діє в межах силових структур. Переговори є одним з основних способів за допомогою риторики досягти згоди. Переговори – це один із мирних засобів досягнення потрібних результатів. Г.Райфф обґрунтував ідею про те, що кожна людина повинна вміти ефективно залягоджувати суперечності та розбіжності, знаходячи та розвиваючи загальні інтереси. Висновки Райффа розвивали Р.Фішер та У.Юрі, які нагадали мудрість «Поганий мир краще доброї сварки». Бажання вести переговори повинно доповнюватися відповідними риторичними вміннями.

Однією з сфер людської діяльності, де риторика займає важливе місце, є політична діяльність. При її здійсненні необхідність переконання ворожо настроєної аудиторії, демонстрація себе з позитивної точки зору та інші задачі потребують від політика, а, особливо, парламентарія сформованих риторичних навичок.

Отже, роллю риторики у політичному процесі є те, що вона є одним з інструментів професійної діяльності парламентарія. І від того, наскільки він красномовний, наскільки розвинуте у нього вміння правильно, точно і доречно використовувати словарний запас, узгоджувати свою мову з тими цілями, які він ставить перед собою, та ситуацію спілкування, дуже залежить результат його роботи. Риторика політичного діяча може нести з собою конфліктний або узгоджувальний потенціал. Вона може викликати конфлікт, створювати протиріччя або, навпаки, виступати важливим чинником у досягненні порозуміння, політичної згоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С.Макеев. – К.: Політична думка, 1997. – 508 с.
2. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти. // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С.88-125.
3. Апресян Р.Г. Сила и насилие слова. // Человек. 1997., №5. –С.133-137
4. Слисаренко И. Дискурс-анализ политической риторики. // Персонал, 2001, №5. – С.17-20.
5. Здесенко А.П. Конфліктологія: Навч. посібник. –Д.: ДДУ, 1999. –112 с.
6. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. – М.: Наука, 1990. – 158 с.

РЕЦЕНЗІЇ

Р. Ю. ВАСКОВСЬКИЙ ДОСВІД МИНУЛОГО

[Рецензія на монографію: Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Монографія. – Дн-вськ.: ДДФЕІ, 2001. – 160 с.]

Васковський Ростислав Юрійович – доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичної академії МВС України, кандидат історичних наук

Напевне, ніхто не заперечуватиме, що демократія не може функціонувати без політичних партій, які є суттєвими інститутами й невід’ємними компонентами кожної демократичної системи. Саме вони забезпечують дієздатність будь-якої демократії. Разом з тим, історичний досвід розбудови держави в Україні показує, що не завжди вітчизняні політичні партії та групи знаходили у собі достатньо політичної виваженості, щоб піднятися понад вузькопартійні інтереси й об’єднатися задля порятунку країни. Чи не найяскравіший приклад тому – події доби Української революції 1917–1920 рр., коли саме політична заангажованість провідників національних державних утворень не дала змоги реалізувати повною мірою державотворчого потенціалу українського народу. «Historia est magistra vitae» (історія – вчителька життя); тож, аби двічі не наступати на ті ж самі граблі, маємо врахувати набутий попередниками досвід. У цьому контексті в актуальності звернення О.Висоцького до аналізу діяльності та взаємин Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – двох організацій, що користувалися найбільшою підтримкою населення і брали активну участь у політичному житті українських теренів початку ХХ століття, – годі сумніватися.

У монографії висвітлюються питання генези та функціонування вказаних соціалістичних партій від моменту оформлення ідейно-ціннісних засад української революційної молоді наприкінці ХІХ ст. до завершення української революції 1917–1920 рр. Вченим проведено ґрунтовну роботу з накопичення значної джерельної бази дослідження, що засвідчує вірогідність отриманих суджень і висновків. Автор слушно вказує (і це підтверджується детальним історіографічним оглядом) на недостатню вивченість теми українського соціалістичного руху Наддніпрянщини перших двох десятиліть, а проблема особливого та спільного у діяльності УСДРП і УПСР (обрана О.Висоцьким за основну мету

дослідження) взагалі «залишається однією з багатьох «білих плям» вітчизняної історії» (с. 15).

У цілому, визнаючи вдалою дану спробу проведеного комплексного й об’єктивного історико-порівняльного вивчення діяльності УСДРП і УПСР у 1900–1920 роках, хотілося б висловити ряд зауважень її авторові. Так, не зовсім коректним видається використання О.Висоцьким щодо Української партії соціалістів-революціонерів терміну «есерівщина» – ярлику, що зазвичай має різке, негативне забарвлення (с. 7, 9, 13, 18 і надалі).

На сторінці 12-й автор зазначає: «На відміну від праць В.Винниченка та П.Христюка, присвячених історії Української революції, роботи М.Шаповала торкалися також особливостей діяльності українських соціал-демократів та есерів у 1920 році». Однак, згідно загально-визнаної сучасною вітчизняною історичною наукою періодизації української революції, нижня хронологічна межа останньої сягає кінця (а точніше – листопада) 1920 року. Також незрозумілою видається теза про те, що на зламі ХІХ–ХХ ст. «національне пригнічення породжувало в інтелігенції комплекс національної неповноцінності, який, у свою чергу, вів до появи комплексу неповноцінності людської (виділено нами. – Р. В.)» (с. 25–26).

Говорячи про створення на початку серпня 1918 р. Українського національного союзу (УНС), котрий мав об’єднати опозиційні гетьманському режиму П.Скоропадського національні політичні сили, О.Висоцький не згадує, що він був трансформований з Українського національно-державного союзу, до складу якого входили ті ж організації, крім Української демократично-хліборобської партії, що заснували УНС, у тому числі – УСДРП і УПСР (шоправда, лише з правом дорадчого голосу).

Автор неточно вказує дату відкриття Конгресу трудового народу України (22 січня 1919 р.) і кількість його делегатів – «близько 320» (с. 88). Конгрес мав розпочати свою роботу 20 січня, проте з огляду на те, що не всі депутати

встигли дістатися до Києва, відкриття було перенесено на 23 січня. Та через умови воєнного часу, замість очікуваного представництва у кількості 528 делегатів від УНР і 65 – від ЗУНР, у засіданнях Трудового конгресу брало участь близько 400 чол. від Наддніпрянщини і 36 – від Наддністрянської України.

Проте вказані недоліки аж ніяк не применшують наукової якості монографії О.Висоцького та значення проведеного ним історичного дослідження. Хотілося б побажати авторові по-

дальшої плідної праці і творчих звершень на науковій ниві. Сподіваємося, що праця «Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні)» посяде своє чільне місце у науковій бібліотеці тих, хто цікавиться історією своєї країни, її суспільно-політичним життям, особливо у такий складний і неоднозначний для України час. Досвід минулого мусить стати в нагоді для майбутнього.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Міжнародний Інститут Бхактиведан-ти вперше в Україні, в г. Днепропетровске с 23 по 28 апреля, організує ряд зустрічей з **Майклом Кремо**, спеціалістом в області історії археології і археологічних аномалій. В Днепропетровске пройдуть лекції на теми:

- **Наука и злоупотребление знанием;**
- **Недостатки в научной теории эволюции;**
- **Наука и «фильтр знаний».**

Майкл Кремо – автор книг «Запрещенная археология» и «Неизвестная история человечества», которые являются мировыми бестселлерами в области археологии, а также книг «Влияние Запрещенной Археологии» и «Божественная природа: духовная альтернатива в кризисе окружающей среды».

Майкл Кремо всегда на острие научных и культурных вопросов. В то время как, он переходит дисциплинарные и культурные границы науки, он представляет своей аудитории убедительные аргументы для того, чтобы заключить новое единое мнение о природе действительности.

Немного о «Запрещенной археологии» и «Неизвестной истории человечества»

Археология сейчас подобна большому музею и для широкого осмотра открыта лишь маленькая его комната, где хранятся экспонаты, подтверждающие теорию о том, что человечеству 100 000 лет. Прочитав «Запрещенную археологию» и «Неизвестную историю человечества» вы сможете войти в другие комнаты этого музея и обнаружите там материалы, не согласующиеся с этой официальной точкой зрения. Долгое время эти сведения были вне поля зрения учёных благодаря так называемой «фильтрации знаний». Суть книг «Запрещенная археология» и «Неизвестная история человечества» сводится к тому, что современный человек существовал на Земле на протяжении многих миллионов лет.

«Всеобъемлющий, строго научный подбор и анализ имеющихся данных по этой теме. Приведенные в книге свидетельства могут быть признаны или же отвергнуты, однако совершенно очевидно, что игнорировать их невозможно.»

Дэвид Хеппель, Отдел естественной истории Королевского музея Шотландии.

«Необыкновенно полный обзор свидетельств относительно происхождения человечества, включая те, которые постоянно игнорируются лишь потому, что не вписываются в господствующую доктрину.»

Д-р Филип Джонсон, автор книги «Суд над Дарвином», Калифорнийский университет в Беркли.

«Гипотеза, изложенная в неизвестной истории человечества, потрясает своей новизной... Заслуга ваша в том, что вы представили подробнейшие доказательства вашей правоты. Мы все – я говорю о тех, кто пытался применить научные методы исследования имеющихся археологических данных, – знали заранее конечный результат, но никто из нас не смог привести столь масштабные доказательства, как это удалось вам.»

Джин Хант, президент Общества археологических раскопок Луизианы.

«Майкл Кремо, специалист в области истории и философии науки, и математик Ричард Томпсон бросили вызов господствующей точке зрения на происхождение и древнейшую историю человечества. Авторы книги, содержащей колоссальный объем как общепризнанных, так и спорных археологических свидетельств, критикуют существующую научную методологию с социологических, философских и исторических позиций, ставят господствующие взгляды под сомнение, обличают попытки сокрытия информации о происхождении и истории человека.»

«Вестник археологических исследований»

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

К. Н. КОЛЕСНИКОВ

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ XIV–XVIII ВЕКОВ

Колесников Константин Николаевич – заместитель главного редактора альманаха «Грани», доцент кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины (Днепропетровск), кандидат исторических наук

Длительное угасание Киевской Руси – политического и этнокультурного объединения восточных славян, во главе которого стоял стольный Киев, растянулось более чем на столетие с 1240-х по 1340-е годы. Экономическая мощь древнего Киева была окончательно подорвана в результате захвата города монгольскими войсками в 1240 году. Тогда же было окончено с политическим суверенитетом земель Руси, вошедших в состав *Золотой Орды* (*Улуса Джучи*) – западной окраины грандиозной Монгольской империи, которая протянулась от Китая до Европы. Распад единого духовного и церковного пространства бывшей Киевской Руси ознаменовался переносом в 1300–1309 гг. кафедры митрополита Киевского и всея Руси во Владимир и далее – в Москву, а также созданием в 1303 г. отдельной митрополии для Галицко-Волынского княжества и других земель Украины-Руси. К тому времени стало очевидным расхождение исторических судеб белорусских земель, активно включившихся в процесс становления Литовского княжества, русских земель, интегрировавшихся в татарскую Орду, и украинских земель, безуспешно пытавшихся защититься с восточной, и от западной экспансии. В 1340 г. при загадочных обстоятельствах умирает последний галицко-волынский князь, и претензии на «галицкое наследство» предъявляют литовские князья, польский и венгерский короли. Войны за «галицкое наследство», длившиеся до 1380-х гг., знаменуют собой окончательный развал политической общности Руси: никто из правителей бывших киевских владений – некогда прочно спаянной «княжеской братии» древней Руси, даже не принял участия в дележе галицко-волынских земель. Произошло разделение древнерусских земель на Русь Литовскую и Русь Московскую, которые испытывали разные культурные влияния и, несмотря на единое наследие, пошли различными путями развития.

С сер. XIV до сер. XVII века украинская культура переживала **литовско-польский период**,

на протяжении которого практически все земли Украины находились под властью *Короны Польской* и *Великого княжества Литовского*, *Русского* и *Жемайтийского*. Осознание самобытности и отдельности западнорусских земель (будущей Украины и Белоруссии) и земель восточно-русских (будущей России) обострилось благодаря политической обособленности этих территорий. Православное население Польского королевства и Литовского княжества начинает ощущать себя отдельным этнокультурным целым – **«русинами»**, резко отличными и от литовцев с поляками, исповедовавшими либо язычество, либо католичество, и от православных **«московитов»**, подданных Великого княжества Московского. Дифференциация украинской и белорусской народностей происходит несколько позднее, чему способствовало возникновение в Нижнем Поднепровье казачества, надолго ставшего символом Украины.

Характерной чертой национального развития позднего Средневековья и раннего Нового времени было то, что этническое самосознание было свойственно исключительно представителям высших, привилегированных сословий: князьям и магнатам, шляхте, верхушке мещанства, духовенству. Будучи обладателями высокой культуры и собственных родовых преданий, получая лучшее образование, ощущая свою этническую самобытность в силу регулярных контактов с иностранцами, знать потому и превращалась в носителя самосознания тогдашних наций. (Здесь и далее применяя термин «нация» для доиндустриальных обществ, мы исходим из его первоначального латинского значения, которое раскрывается в противопоставлении *latio* и *gens* этнополитического и исключительно этнографического образований.) Подобное самосознание включало не только элемент этнической идентификации, но и другую важную составляющую – могучий фактор социально-политического сознания. По образу жизни и по роду собственных занятий знать была призвана управлять государством и обществом,

защищать их от внешних посягательств и внутренних смут. От того-то она так остро и ощущала свою принадлежность к родной стране, отчизне. Низшее сословие, подавляющая масса населения все еще продолжала жить архаичным сознанием «малой родины», ощущением своей сопричастности только лишь родному селу, городу, максимум – уезду или волости. **Итак**, процессы украинского этнокультурогенеза повторяли многое из практики других центрально- и восточноевропейских народов. Впрочем, имелись и значительные отличия. **Во-первых**, византийская (а не римская) традиция преобладает в культуре, особенно духовной, художественной. **Во-вторых**, если в княжескую эпоху культурная жизнь Украины в целом находилась на типологически схожем уровне развития с Западной Европой, то теперь культура русинов, потеряв свой динамизм и, став надолго неспособной к генерированию нового, выполняет только лишь консервативную, охранительную функцию. Разрушение социокультурных структур Киевской Руси, утеря темпов развития различных форм культурного творчества вынуждает перейти к массовому усвоению достижений западноевропейских народов. Монгольское нашествие, золотоордынский режим, постоянные приграничные конфликты с татарами уничтожают целые пласты культуры, в особенности элитарной, задерживая культурное созидание. **В-третьих**, главное изменение в условиях развития культуры – разрушение княжеского государства. М. Грушевский утверждал, что падение государственности не позволило нормально развиваться украинской культуре, подрезав ее на самом корне. (Грушевский М. Иллюстр. история Украины. К., 1997. С.137.) Украинская народность и культура формировались, не имея собственной государственности и территориальной целостности, лишены государственного протекционизма и защиты. С одной стороны, культура украинцев испытывает серьезные потери от ассимиляции, с другой, находясь на границах православного и католического миров, христианской и мусульманской цивилизаций, активно включается в диалог культур, благодаря чему значительно обогащается, самобытно отвечая на культурные вызовы, брошенные соседями. Однако в целом судьба украинской культуры оказывается зависимой от толерантности государств, в чьих границах пребывали украинские земли. Конечно же, культура «государственных», господствующих наций имела преимущества перед негосударственной культурой украинцев: последняя испытывала пренебрежение и даже притеснения. Во 2 пол. XIV – 1 пол. XVII в. земли Украины входили не только в состав Польского королевства и Литовского княжества, которые слились с 1569 г. в единую державу – Речь Посполитую. Тесно переплетаются в этот период судь-

бы украинского и русского народов. Сначала в кон. XV нач. XVI в. северные земли (Чернигов, Стародуб, Новгород-Северский), а в XVII в. Левобережье (Гетманщина) с Киевом вошли в состав Российского государства. В его границах также формируются украинские этнические зоны – Слобожанщина и Кубань, колонизируемые впервые. В границах татарских и турецких владений долгое время пребывали южные и юго-западные земли современной Украины. Продолжительный период украинское Закарпатье принадлежало Венгрии.

Долгое время украинская мысль находилась под влияниями ортодоксальной политической идеологии, унаследованной через болгарское посредничество от Византии еще в эпоху Киевской Руси и укрепившейся в результате т.н. второго южнославянского влияния XIV–XVI вв. Вслед за Платоном, все византийские мыслители определяли монархическую власть как лучшую форму правления из всех возможных. К примеру, Феодор Метохит в XIV в. утверждал, что «единоначалие позволяет произвести правильную, подчиненную единому принципу расстановку сил, привлечь к управлению наиболее одаренных людей. Благодаря единству принципа управления, воплощенного в воле государя, нестройный концерт становится всеобщей гармонией, симфонией, хорошо настроенной политией». (Культура Византии. XIII 1 пол. XV в. М., 1991. С.257–258.) Особенно большую роль т.о. в установлении взаимоотношений между Империей и Церковью, Государем и Патриархом играла симфоническая концепция. Глобальное несоответствие украинских реалий позднего Средневековья данной доктрине в особенности удручала умы ее носителей – православных клириков. Ведь рядом с церковной властью киевского митрополита уже не существовало больше светской власти киевского князя – этого древнерусского квази-императора. Власть церковная («меч духовный»), таким образом, была лишена столь необходимой ей опоры власти государственной («меч светский»). Такая ситуация начала складываться в Киеве уже после монгольского нашествия: город был лишен самостоятельного князя и поставлен под непосредственный ордынский контроль. Титул киевского великого князя полностью превратился в номинальный. В нач. XIV в. киевские иерархи, о чем уже шла речь, перенесли свою резиденцию в более благополучные северо-восточные земли Руси под крыло тамошних властителей. Кстати, одним из мотивов переноса митрополичьей кафедры из Киева в Москву являлась как раз концептуальная необходимость воссоединения в одном центре власти светской и церковной. Пока существовала Византийская империя, пока литовские правители кое-как поддерживали православие и опирались на новую западнорусскую митрополию, пока в Киеве с согла-

сия великого литовского князя властвовали удельные князья Олельковичи, потомки Александра Ольгердовича, представления украинских клириков относительно нормального общественного устройства более-менее совпадали с местными реалиями. Но уже в 1453 г. турки, захватив Константинополь, ликвидировали власть императора, который номинально рядом с патриархом считался главой всех православных. (Культура Византии. XIII – 1 пол. XV в. М., 1991. С.265-267). А в 1471 г. великий литовский князь Казимир окончательно ликвидировал киевское удельное княжение Олельковичей, посадив в городе вместо самовластного князя послушно-го воеводу (кстати, католика). Острое несоответствие украинских реалий представлениям о должном мироустройстве неуклонно ведет к кризису, гармония исчезает, симфония расстраивается, мир будто бы распадается. Возникает необходимость определиться с характером политической лояльности к правителям «больших государств», в состав которых входил украинский этнос.

Относительно благоприятные условия культурного развития сложились в Литовском княжестве. Присоединяя к себе украинские земли, литовские князья стремились заимствовать культуру Киевской Руси: православие, общественное устройство, правовые нормы, письменность. Положение резко изменилось после Люблинской унии и перехода центральных и восточных украинских земель к Польской короне, проводившей весьма жесткую политику по отношению к «восточным схизматикам». Давление на украинскую культуру усилилось в условиях Реформации и Контрреформации, когда литовско-польское государство превратилось в один из фронтов борьбы протестантизма и римской католической церкви.

Польская культура того времени переживала периоды взлетов и топтания на месте, но в целом не была передовой европейской культурой, лишь отражая достижения немецкой и итальянской культур, не иницируя, а только подхватывая европейские идеи и культурные новации. Активное участие в Контрреформации, экспансия на восток Европы, открытие новых жизненных возможностей сплотили польское общество, создали благоприятную почву для развития блестящей светской культуры шляхты. В соперничестве с украинской культурой польская выигрывала как потому, что была государственной культурой, так и потому что литературный, школьный и канцелярский язык Польши – латынь – сближал ее с динамичными католическими и протестантскими культурами Запада, а также открывал богатейшее наследие античной традиции Рима. Украинская же культура оказалась в наступающем латинском мире обращенной в византийскую ретроспективу, в прошлое, византийские источники

иссыкали и не наполняли украинскую культуру. Мало того, даже греческий язык Византии, который мог позволить в полной мере приобщиться к античным корням Эллады, в отличие от латыни в Западной Европе, отнюдь не был широко распространен на православных землях Восточной Европы. Знание греческого – прерогатива узкого слоя церковных интеллектуалов. Сакральная литература, деловая и правительственная документация вполне удовлетворялись церковнославянским в своей основе литературным языком, что ограничивало информационные возможности широких церковных и светских кругов. Тем не менее, в соперничестве польской и русинской культур, которое выразилось в противостоянии католицизма и православия, византийские традиции восточного христианства сделали его единственной почвой для объединения нации, главной опорой отечественной культуры.

С кон. XV в. культура польского общества, как раз находившегося в фазе расцвета аристократической государственности и «золотых шляхетских вольностей», выполняла культуртрегерскую, донорскую функцию по отношению к культурам Восточной Европы. Украина, таким образом, вопреки всем тяготам полукOLONиального положения, о чем говорилось выше, через польскую государственность соприкоснулась с культурной жизнью Европы, познала ее достижения и вплела их в канву своих самобытных традиций. В условиях безгосударственности религия и культура стали единственным поприщем, где украинцы могли сохранить свою самобытность. Поэтому всплеск религиозно-культурной жизни в Украине XVI–XVII в. определяют как «национально-культурное возрождение». В процессе национального возрождения **украинская княжеская верхушка** всеми признанный лидер нации, символ преемственности со славным прошлым старой Руси – довольно быстро сошла со сцены, первой восприняв атрибуты и ценности польской культуры и западных конфессий. Православные князья изначально являлись естественными поборниками традиций отечественной культуры – защитниками православной религиозности и старорусской книжности, организаторами славяно-греко-латинского образования, основателями монастырей, типографий, храмов, строителями городов и крепостей. (Липинський В. Україна на переломі. Філадельфія, 1991. С.84.) Их политическая активность в XV–XVI вв. стремление отеснить представителей литовско-католических кругов от высоких постов и богатых владений в Литовско-русском государстве – трактовалась не просто как эгоистическая, узко сословная позиция, а как защита традиционных для Руси правовых понятий, социально-политического устройства и бытовых привычек. (Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. //Моя сповідь.

К., 1995. С.556.) Непрерывность исторического бытия народа и страны выделась в наследственной преемственности легитимной власти княжеских родов. К примеру, Захария Копыстенский писал в «Палинодии» (1621-1622) о князе Константине (Василии) Острожском так: «Княжа Острозькое, Василій Костянтинович, рожай свой з благословенного яфето-роського покоління провадить: пресловутого Володимира, в святом крещеніі Василія, монархи великого, і Даниїла, княжат роських, власний потомок...» (Копистенський З. Палинодія //Укр. літ-ра XVII ст. К., 1987. С.102.) Власть принадлежала по праву рождения лишь представителям определенных семейств и родов, которые вопреки своей подчиненности литовским князьям и польским королям продолжали вызываясь титуловаться, как независимые правители, властителями «с ласки Божьей». Однако, уже к кон. XVI – нач. XVII в. княжеско-магнатская элита, принимая католицизм, массово полонизируется, утрачивая культурные связи с древними традициями и собственным народом. К денационализации прибавилось еще и физическое угасание целых родов, пресечение славных фамилий. В итоге Украина утрачивает не только влиятельнейший социальный слой, но и целый пласт элитарной культуры, бывший в древнерусские времена, пожалуй, наиболее развитым среди всех других. Происходящее очень остро ощущалось и переживалось украинской интеллектуальной элитой, начавшей активный поиск нового лидера нации.

Законом претендентом на эту роль представлялась **православная шляхта** Речи Посполитой. В своей массе шляхта все еще сохраняла верность отечественным традициям, ценностям и идеалам. Шляхтичи защищали интересы православия в польско-шляхетских судах, заботились о своих областях, представляя их на Сейме, занимались благотворительностью, жертвовали храмам, вкладывали средства в издательскую деятельность и школы, сами были увлечены активным творчеством. Однако отсутствие самостоятельности в политическом плане приводило шляхту к утрате связей со своим народом. До XVI в. украинско-белорусская шляхта сильно зависела от княжеского сословия. Желая освободиться от опеки магнатов, она обращала свой взор на польское общество, в котором шляхта обладала значительно более широкими правами и привилегиями. В таких условиях сформировался тип шляхтича, который Станислав Ориховский-Роксолан (1513-1566) назвал *gente Ruthenus natione Polonus* – «этнический русин национальный поляк». Данный тип – выражение компромисса между территориально-национальным патриотизмом (язык и вера предков, преданность «старой Руси») и политическим патриотизмом, опирающимся на принадлежность к политическому

организму – государству (в данном случае Литовско-польскому), которому шляхтич, как воин и администратор, обязан служить верой и правдой. (Яковенко Н. *Gente Ruthenus natione Polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В.Липинського (В.Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К.-Філадельфія, 1994. С.97-102.) В перспективе, Польша из политического идеала украинского шляхтича превращалась в идеал этнокультурный и конфессиональный. Т.о. шляхетское сословие было просто обречено на ассимиляцию, став следующей после магнатов общественной группой, оставившей лоно православия, а за ним и отечественной культуры.

Говоря о всплеске культурного творчества в XVI-XVII вв., следует по достоинству отметить роль **городского населения – мещан**. Заинтересованное в развитии ремесел, производства, просвещения и науки, а также в ликвидации правового неравенства среди горожан по этническому и религиозному признаку, мещанство создает свои объединения – **братства**. Эти православные организации городского населения вобрали в себя лучшие традиции древнерусских братчин и организационные элементы западноевропейских цехов и гильдий. Изначальные цели братств – обеспечение взаимопомощи в среде своих членов (совместные пиры, свадьбы, похороны, отправление религиозных обрядов, помощь вдовам и сиротам) очень скоро трансформировались в задачи общенационального масштаба. Самым старым и авторитетным являлось *Львовское Успенское братство*, созданное в 1585 г. На содержании братства, в которое входило всего лишь около 30 семейств, находились школа, больница, типография, библиотека. В нач. XVII в. по образцу львовского создаются братства в городах Рогатин, Острог, Галич, Каменец-Подольский, Красностав, Самбор, Киев, Луцк, Немиров, Винница и др. Они основывали типографии, госпитали, школы, обеспечивали их литературой и учителями, очень часто приглашавшимися со стороны, из ведущих учебных заведений страны, лучшим ученикам предоставлялась возможность продолжать образование за рубежом. Вокруг братств объединялись ученые, писатели, издатели, педагоги, политики. Братства поддерживали связи с различными культурными центрами Украины, России, Белоруссии, Молдавии, Греции, Сирии. Украинские братства выступали против засилья духовенства в общественной жизни, за право мирян участвовать в управлении церковными делами и контролировать деятельность епископов. Братства стремились очистить религиозную жизнь от пышной обрядности, выступали за радикальную реформу церкви, стремились сделать ее «дешевой» и общедоступной. Эти требования братчиков были созвучны стремлениям западноев-

ропейских религиозных реформаторов. Многие братства добивались у Константинопольского патриарха *ставроплигии* – освобождения от подчиненности в церковных вопросах местным епископам, чем, с одной стороны укрепляли свою религиозно-просветительскую деятельность, а с другой – разрушали церковное единство Руси, подталкивая православных иерархов к унии (объединению) с католической церковью. Во 2 пол. XVII в. деятельность братств угасает. Только в Львове и кое-где на западных землях братства сохранились до сер. XVIII в. Упадок братств был обусловлен общим упадком городской жизни в Речи Посполитой, защищавшей интересы шляхты в ущерб другим сословиям. Кроме того, мещане (в Западной Европе – основа «третьего сословия», разрушившего феодализм и создавшего буржуазный строй и культуру) в Украине объективно не могли претендовать на лидирующие позиции. Во-первых, промышленное производство и торговля в крепостническом государстве основывались не столько на свободном рынке, сколько на различных формах зависимости. Во-вторых, города, обладавшие привилегиями и правами самоуправления (*магдебургское право*), были слабо связаны друг с другом, со страной в целом, являясь как бы замкнутыми островками, государствами в государстве.

Наконец, о религиозной жизни и традиционном активном участнике историко-культурного процесса – **церкви**. Изначально в Литовско-русском государстве конфессиональная принадлежность не играла серьезной роли в этнической идентификации. Православная знать охотно обустроивала католические соборы, а католическая – православные. Многие князья-католики (например, Свидригайло или Михаил Глинский) оказывались выразителями интересов русско-православной знати в Великом княжестве. Великий литовский князь и польский король считались и на деле были покровителями православия, предоставляющими «хлеба духовные» – права пользования доходами с церковных владений вступающим в духовный сан. С обострением противоречий между католиками и протестантами в Европе, с усилением Контрреформации, с распространением на Польское королевство деятельности иезуитов религиозная нетерпимость неуклонно возрастает. В отличие от католицизма, в православии не был распространен *обычай целибата* – безбрачия низшего и среднего духовенства. Благодаря этому в условиях денационализации светской верхушки священнические династии оказывались способными выполнить многое из задач национальной аристократии. Церковь и ее служители берут на себя не только душепастырские функции, а также функции культурные и политические. Т.о. в условиях пребывания в границах чужого государства, в условиях поло-

низации и перехода в католическое исповедание украинской аристократии православное духовенство превращается в одного из главных носителей национальной преемственности и идентичности. Отождествление католиков с поляками и православных с русинами начинает абсолютизироваться: этнополитическая и территориальная консолидация нации уступает место этноконфессиональной. Отныне православный – это украинец, католик поляк, а переход в греко-католическое – униатское – исповедание начинает рассматриваться как национальная измена. Подобная, крайне опасная для государства, поляризация только лишь и могла обеспечить сохранность культурных традиций Украины-Руси, защищенных теперь не мощью государства, а авторитетом религиозной догмы. Поэтому защита православия выходит далеко за рамки конфессиональной борьбы. Под знаменами православия отстаивались политические, этнические, социальные и культурные интересы украинцев. Православие становится стержнем национально-культурного вопроса в Украине XVI–XVII вв., объединяя священников, шляхту, мещан, казаков, даже крестьян.

Позднее других сословий участие в национально-культурной жизни приняло **казацество**, сформировавшееся как целостная социальная группа лишь на протяжении 2 пол. XVI века. После ухода в польско-католический лагерь княжеского и шляхетского сословий именно казачеству была суждена роль нового лидера и нового символа нации. Казачество по своей сути явилось порождением раздвоенности Украины на «лесную» и «степную» полосы, на оседлую и кочевую, христианскую и мусульманскую цивилизации. Оказавшись на украинско-татарском пограничье, **казаки** (от тюркского слова, обозначающего свободного, порвавшего связи со своим родом, человека) восприняли массу восточных особенностей от типа одежды, оружия, геральдических символов (лук как символ восточного рыцарства), способов ведения войны до целого ряда ментальных черт. (*Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу (Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. Том V. К., 1998. С.93–110.)*) К примеру, в сер. XVII в. крымский посол в Варшаве Мустафа Ага, объясняя родство душ татар и казаков, утверждал: «казакам и татарам нельзя унижаться до земледелия: война для них необходима». Войны, цель которых оборона своей земли, разрушение вражеского края, освобождение своих невольников и приобретение «казацкого хлеба», то есть трофеев, осознавались как особенный вид Службы Божьей. А поскольку христианские представления тогда соседствовали с весьма архаическими, эта служба воспринималась как кровавый банкет. Феномен казачества состоял

в соединении производственной и военной деятельности. Украинское казачество XVI-XVII вв. представляло собой значительное полувоенное, полупрофессиональное население и тысяч от трех до пяти профессиональных воинов на Сечи, которые составляли своего рода рыцарско-монашеский орден в середине этого иррегулярного войска. Как воинство, в котором была постоянно заинтересована Речь Посполитая, казаки претендовали на льготы и привилегии, которыми обладала шляхта, платившая государству только один налог – налог кровью. Как торговцы и крестьяне, казаки могли рассчитывать лишь на презрение со стороны правящей верхушки. В сословном обществе Речи Посполитой, в котором за каждой группой были закреплены определенные функции, – священники молятся во имя всего народа, шляхта управляет им и защищает его, крестьяне и мещане трудятся на благо всех, казаки оказывались «пятым колесом». Оттого значительная часть казачества отправлялась на неподконтрольные польским властям территории нижнего Днепра, за пороги на Великий Луг. Именно там запорожскими казаками была создана своеобразная политическая система в форме военной республики – *Запорожская Сечь*. В отличие от признанного королями после Сигизмунда II и Стефана Батория реестрового казачества, кое-как вписанного в правовую систему Речи Посполитой, Сечь принципиально не признает официального права. Все конфликты в низовом войске разбирались на основе традиционного обычного права, приспособленного к суровому военному быту. С точки зрения нормального общества с его структурами Низ представлял «антиструктуру» и «антимир». Само наименование «Низ» имеет не только географический смысл; Запорожье было пространством непосредственного контакта с «чужим миром», а потому «нечистым», «нижним», таким, что находится на границе Хаоса. Собственно, Сечь находилась «за порогом» своего, освященного и окультуренного веками, хозяйственно и духовно освоенного пространства. В мифологической географии с древнеславянских времен днепровские пороги имели сакральное значение границы с «нижним миром». В социально-культурном содержании запорожский Низ есть мир «навыворот», что и определяет его смеховую, карнавальную символизацию. Таково и особенное отношение казаков к вере, когда благоговейный трепет соседствовал с откровенным святотатством в повседневном поведении. Такова и роль восточных, исламских элементов в символике сечевиков: принятие их облегчалось потому, что было проявлением контакта с «чужим миром». (Полович М. Нарис історії культури України. К., 1999. С.164-168.) Вскоре Сечь берет на себя защиту культуры и православной церкви, чем порой шокирует самих священ-

ников. Военные победы, международный авторитет и слава казацкого войска становятся «визитной карточкой» всего украинского. Творится казацкая легенда, новый национальный миф, вытесняющий в самосознании народа всю предыдущую традицию. Казаки, сражавшиеся наемниками практически во всех европейских войнах, знакомят украинское общество с зарубежными техническими, производственными и культурными достижениями. Верхушка казачества выступает с претензией на консолидацию лучших национальных сил, стремится превратить формирующееся сословие в стержень национальной структуры, покровительствуя искусству и активно участвуя в организации просвещения. Усилиями казачества Киев возрождается как всеукраинский центр. Здесь в 1621 г. гетман Петр Сагайдачный, авторитетный военный и политик, стремившийся к мирному разрешению конфликта между казаками и шляхтой, наперекор одобренным королем решениям Брестского церковного собора способствует восстановлению православной митрополии, ликвидированной после 1596 года. Казачество участвует в храмовом строительстве, поддерживает монастыри и их просветительскую и прочую культурную деятельность. При храмах организовываются школы, госпитали и приюты для престарелых казаков (кобзарей). Казацкие старшины щедро одаривают храмы. Утверждается и общее правило: часть воинской добычи – одна треть «от всякого весла и меча» – отдавалась церкви. Под руководством П.Сагайдачного все Войско Запорожское вступает в *Богоявленское братство Киева*, обеспечив тем самым благоприятный морально-политический климат в восстановлении важнейшего культурного центра Украины, а также предоставив для этого значительные материальные средства. Пророчески предвещая роль казачества как авторитетного вождя нации, церковные интеллектуалы во главе с новым митрополитом Иовом Борецким в манифесте к польскому правительству 1621 г. («протестация») стремятся связать казачество с прошлым Руси, продемонстрировав преемственность украинской истории от княжеской государственности до казацких времен. «Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління вїйсько, що за Олега, монарха руського, в своїх моносілах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимиром, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали.» (Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.VII. К., 1991. С.391-393.) В XVII в. казачество переживает апогей своей политической, военной и экономической мощи,

открывая целую историческую эпоху в национально-культурном становлении Украины, и увещивая ее в искусстве «казацкого барокко».

Итак, без покровительства собственного государства, при минимальном участии национальной аристократии, при критическом положении традиционной православной церкви, но при активном участии «гражданского общества» – казаков, мещан, священников, мелкой шляхты формировалась украинская культура.

Национально-освободительная война 1648–1657 гг. содействовала раскрепощению творческих потенций украинского народа. Однако, унифицирующая политика государств, в состав которых оказались втянуты украинские земли после ослабления Речи Посполитой (Россия, Польша, Турция, Австрия), полностью игнорировала культурные потребности украинцев, завоевания былых времен. Освободительная война (или «казацкая революция») имела ряд важных последствий. **Во-первых**, на землях, охваченных войной и восстанием, изменился социально-экономический строй. Было уничтожено крупное магнатское землевладение и практически ликвидировано крепостное право, магнатские и королевские земли переходили в руки государства, казаков и крестьян, собственность сохранялась лишь за той шляхтой, которая поддержала восставший народ. В культурном плане это привело к утрате центральной и восточной Украиной целого пласта элитарной княжеской культуры, которая сосредотачивалась по замкам, дворцам и резиденциям своевольных магнатов «кресовых королевят» – полонизированных потомков литовско-русских князей. Социально престижным идеалом становится культура казацкого сословия, верхушка которого, впрочем, стремится во всем походить на прежнюю шляхту. **Во-вторых**, освободительная война сер. XVII в. расколола весь русинский народ королевства на два враждебных лагеря: православные украинцы и белорусы сражались в обеих противоборствующих армиях. События в Речи Посполитой кон. 1640-х – 1670-х гг. имели все признаки гражданской войны. Одна сторона боролась под лозунгами защиты православия и народной свободы, другая обороны государства от бунтовщиков и неверных (союзниками казаков долго являлись мусульмане – крымские татары и турки-османы). На землях, охваченных властью повстанцев, это привело к всплеску православной культурной реакции, а на территориях, которые остались под контролем официальных властей, – к усилению католических и униатских влияний, а также к массовой полонизации украинского мещанства и шляхты, оставшихся верными польскому королю. Произошел решительный разлом единого до революции 1648 г. шляхетского «русского народа», после восстания «русская и православная шляхетская Волянь оказалась «коронной и

католической», а над Днепром возникла уже не коронная и не католическая, и никак не польская – Гетманская Украина». (Липинський В.К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія, 1980. С.63.) **В-третьих**, восстание 1648 г. привело в культурно-национальном отношении к грандиозной «контрреволюции», направленной против чрезмерного и неограниченного распространения униатства. Вместе с унией православная реакция уничтожала ее пропитанную западную культуру и все динамичное и прогрессивное в украинской нации, способное противостоять ориентальному характеру культуры московской государственности. Было утрачено необходимое для существования самобытной Украины равновесие между Востоком и Западом. Украинская униатская «революция» и ею вызванная украинская православная реакция фактически привели к гибели химерической украинской целостности, которую ранее стремились укоренить на ценностях и достижениях синтеза восточно-европейской и западноевропейской культурных традиций. В итоге с сер. XVII в. окончательно закрепляется культурный дуализм Востока и Запада христианской Европы, линия цивилизационного разлома раскраивает Украину пополам. **В-четвертых**, на части украинской территории формируется новое казацкое государство, заканчивается трехсотлетний период украинской безгосударственности. Государство, созданное Богданом Хмельницким и последователями, хоть и просуществовало недолго (1648–1782), оставило неизгладимый след в истории, культуре и психологии украинского народа.

Это государство было создано на основе Запорожской Сечи, которая никогда государством не являлась: запорожцы сражались под хоругвями чужих монархов то польско-литовского, то московского или петербургского. **«Войско Запорожское»** – официальное наименование этой державы – принципиальным образом отличалось как от современных ему соседних государств, так и от традиций старой Руси. Вопреки стараниям ряда гетманов (Б.Хмельницкий, Д.Многогришний, И.Самойлович, И.Мазепа) установить деспотический, самодержавный порядок в стране не удалось, сохранялась преемственная связь с республиканским устройством Запорожской Сечи, а отчасти и Речи Посполитой. Республиканская форма правления и принадлежность верховной власти выборному не титулованному предводителю – гетману – резко контрастировала с устройством окружающих Украину монархий, а также с авторитарными (самодержавными) традициями восточного христианства, носителем которых являлось православное духовенство. Украинские священники видели идеал правления в неограниченной ни-

чем, кроме церковных правил, монаршей власти, образцом чего якобы были времена св. Владимира Великого (980-1015) и других князей древней Руси. Немаловажным в те времена представлялось происхождение государства, его правителей и их слуг. В этом отношении казачья Украина также отличалась от соседних стран с древними династиями, благородными воинствами и устойчивыми режимами. Управленческий аппарат и армию нового украинского государства составляли безродные в массе своей казаки, во главе правительства стояли не князья или короли, а в лучшем случае – обыкновенные шляхтичи, по тогдашним международным правовым и политическим меркам не достойные обладать высшей властью, а призванные лишь исполнять ее волю. Мало того, молодое государство возникло в результате восстания, кровавого бунта, противоправного и преступного деяния, совершенного в стоворе с врагами и иноверцами, т.е. гетманская Украина незаконна в самих своих истоках. Т.о., во 2 пол. XVII-XVIII вв. перед вождями нации возникли задачи не только практического, но и идеологического характера: остро встала необходимость грамотного оправдания законности державы, ее права на существование, наконец, легитимности собственной власти.

В период острого противостояния с Польшей, да и в дальнейшем казацкое руководство исходило из необходимости поиска внешнего союзника в своей борьбе. Таковыми виделись могущественные соседние владыки – турецкий падишах, московский царь или шведский король. Однако в представлениях казацкой старшины их значение не сводилось только к военной или дипломатической поддержке, им предлагалась роль верховных властителей, «протекторов» и покровителей Украины. Взаимоотношения между ними (как сюзеренами) и Войском Запорожским виделись на договорно-контрактной основе. Искренняя и самоотверженная служба рассматривалась старшиной как отплата властителю за гарантии сохранения традиционного строя в подчиненной стране. Подобная модель контактов с российским (или шведским) центральным правительством, оформленная в литературе казацких публицистов XVIII в., была определенной вариацией на тему конституционной, договорной монархии. Лидеры молодого государства, лишеного законного монаршего руководства, искали себе формального главу-сюзерена на стороне, желая одновременно оставаться полностью самостоятельными во внутренних делах. Освободить де-юре Украину от контроля польской Короны в сер. XVII в. могло только установление над нею легитимного суверенитета кого-либо из авторитетных монархов мира.

Таким сувереном стал российский самодержец, который, согласно политическим пред-

ставлениям украинских церковников, способен обеспечить возрождение *царственного града богохранимого Киева*. Печерским старцам, авторам «Синописа» (историко-политического сочинения созданного в Киево-Печерской Лавре в 1674-1681 гг.), виделось возрождение отчизны путем ее возвращения под власть «наследника Благочестивой Российской державы Св. Владимира Пресветлого и Благочестивого Государя нашего Царя и Великого князя Алексея Михайловича, Всея Великой и Малой, и Белой России Самодержца». (Синопис // Укр. літ-ра XVII ст. К., 1987. С.167.) Идея восстановления традиций благочестия старой Руси т.о. опиралась на признание России, Украины и Белоруссии нераздельным династическим наследием московского скипетра. Отсюда лаврские идеологи делали вывод о существовании единого политического тела – *народа славяно-российского* с общим историческим прошлым и единым будущим. Большинство украинских церковных интеллектуалов тех лет рассматривали казаков и их борьбу с поляками как дополнение глобального религиозного противостояния, практически игнорируя существование светской казацкой державы Войска Запорожского. Вопросы законности украинского восстания 1648 г. для церковников вообще не стояло. Он либо игнорировался, поскольку множество православных епархий располагалось на землях, не включенных в зону восстания, и потерять которые в случае его поддержки было очень легко. Либо попросту вопрос этот был излишен. «Синопис» квалифицирует переход украинских земель из-под законной власти «славяно-русских князей» под скипетр польского короля как завоевание, иноземное порабощение, ярким доказательством чего являлось негативное отношение польской Короны к православию. Противостояние же иноземным и иноверным поработителям – не только право, а и священный долг христиан. Авторы «Синописа» всерьез рассматривали союз с московским царем, якобы законным наследником киевских князей, как средство возрождения сакральной идеи симфонии (гармонического правления монарха-самодержца и главы церкви). «Не желая подчиняться власти гетмана, киевская церковная элита стремилась получить в московской политической и церковной структуре особое положение просвещенной хранительницы священной идеи «всея Руси». (Pritsak O. Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea //Harvard Ukrainian Studies.Vol.X.1986. P.291, 296-297.)

С усилением авторитета гетмана и стабилизацией ситуации в кон. XVII в., а также благодаря появлению новой светской знати, происходящей из казацкой старшины, появляются новые объяснения законности свержения польского господства. К примеру, известней-

ший преподаватель Киево-Могилянской академии и влиятельный церковник эпохи петровских преобразований **Феофан Прокопович** (1681-1736) в прологе к трагикомедии «Владимир» провозглашал наследником Владимиро-ва самодержавия могущественного украинского гетмана Ивана Мазепу. (Прокопович Ф. Владимир // Укр. літ-ра XVIII ст. К., 1983. С.258.) Произведение заканчивается монологом св. апостола Андрея, славящего Мазепу как правопреемника правителей Руси и Киева (хотя мазепинская столица располагалась в Батури-не). Желая продемонстрировать древность казачьего рода, а, следовательно, благородство и законность созданной державы, казацкие публицисты идут еще дальше. По образцу «Протестации» И.Борецкого (см. выше: п.1) и польско-сарматской легенды (шляхта якобы происходила от свирепых сармат, контролировавших в старину земли от Причерноморья до Балтики) рождается новый *казарский миф*. Запорожское казачество, согласно **Самуилу Величко** и **Филиппу Орлику**, выводится из воинственных хазар, покорителей степных просторов Европы. Творцы казачьего мифа считали киевского князя-кагана и его дружину прямыми предками «шляхетно урожденных» казаков. Борьба с поляками рисуется теперь не в красках бунта, а объясняется как восстановление законных прав казачества на свои древние владения. Кроме того, казачьий миф увязывал гетманскую Украину с символической эпохой Киевской Руси, когда наши предки впервые приняли Слово Божье, «Веру Православную Восточного Обряда, которой когда-то отважный Казачий народ был просвещен через хазарских князей от Константинопольского Апостольского престола». (Пакти й Конституції законів та вільностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р.) // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. К., 1993. С.27.) Вся тональность идей казацких публицистов, в отличие от их современников-церковников, выразительно республиканская. Монарх для Украины исключительно формальный внешний покровитель. Конституция Ф.Орлика (1710) прямо указывает, что гетман должен избираться «вольным волеизъявлением согласно старому закону и обычаям отчизны», неоднократно осуждаются прежние гетманы, «которые, наследуя деспотическое московское правление, дерзко желали присвоить себе, вопреки праву и равенству, неограниченную власть». Главное внимание казацких авторов привлекают рыцарские деяния народа, а не монаршие свершения. Казачий полковник **Григорий Грабянка** писал: «Я хотел явить всем народам, что не только славяно-русские монархи своей силой напускали страх на все стороны, но и их подданные, отстаивая отчизну и вставая за обиды россиян, способны против наи-

могущественнейших властителей оружно стоять». (Літопис гадацького полковника Грабянки. К., 1992. С.12.) Когда казачество становится политическим лидером Украины, а нормы и ценности казачьего войска охватывают широкие круги народа, писатели заговаривают о «казачьей нации». Краеугольным камнем украинской политической идеологии тех лет становятся представления о себе как «вольном народе, который никогда не позволял себя завоевать силой оружия». Подобные представления возникли за два столетия перед тем: еще в XVI в. включение украинских земель в состав Литвы и Польши трактовалось не как завоевание, а как добровольный союз, контракт между «народом» (правящими сословиями) и иноземными монархами. Эти представления, функционировавшие в сознании шляхты, получили определение *люблинской и переяславской легенд*. К слову, корни данных легенд можно отыскать в старинных летописных рассказах о призвании варягов или о заключении между древнерусскими князьями и городскими вечами договоров (рядов) об условиях правления и совместных обязательствах. Первая легенда исходила из факта якобы добровольного договорного объединения Руси и Короны на основе признания равных прав и сохранения стародавних обычаев. Вторая – таким же образом трактовала объединение Малороссии и Московии. Создание подобных легенд было отделено значительным промежутком времени от ключевых событий – Люблинской унии 1569 г. и Переяславского договора 1654 г. Их главная функция состояла в идеологическом и юридическом приспосабливании украинской шляхты Речи Посполитой и казачьей знати России к жизни в культурных условиях политико-правового поля чужих держав. Культивация подобных легенд позволяла украинской аристократии избежать положения завоеванного сословия, подчиненного по праву меча, предоставляя ей все права и привилегии государственной нации. (Липинський В. Україна на Переломі. Філадельфія, 1991. С.24-25.) Люблинская легенда, модифицировавшись в переяславскую, используется казацкими публицистами для легитимации status quo, измененного «през шаблю козацьку». Неоднократно подчеркивается братство Руси и Ляхов, верность казачко-малороссийского народа своим законным сюзеренам – «наияснейшим королям польским». Восстания конца XVI-XVII в. объяснялись «предательством ляхов», которые преступили присягу, желая против приказов и заветов монархов «запрячь вольный сармато-казачий и весь малороссийский народ в ярмо подданское», как писал С.Величко. Таким образом, казацкие авторы, чуткие к принципам законности, поясняли антипольское восстание Б.Хмельницкого 1648 г. или антимосковское выступление И.Мазепы 1708-1709 гг. средневе-

ковым правом на сопротивление (*jus resistendi*), принадлежащем казакам как верным слугам-рыцарям, свободы которых были нарушены их сюзереном. (Яковенко Н. Нарис історії України з найдав. часів до кін. XVIII ст. К., 1997. С.249.)

Итак, сформировалось две разновидности украинских легитимистских концепций XVII-XVIII вв.: церковно-патримониальная и светская договорно-контрактная. Первая трактовала события сер. XVII в. как возвращение Руси под законный скипетр российских самодержцев, а вторая – как заключение Украиной, как полноправным субъектом международного права, взаимовыгодного договора о принципах правления с подходящими монархами. (См. также: Sysyn F. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690 //Harvard Ukrainian Studies. Vol.X. 1986. P.393-423.)

С ослаблением автономии гетманской Украины, когда в XVIII в. имперское правительство решало вопрос о преобразовании ее в обычную провинцию, договорно-контрактная концепция актуализируется. Накануне ликвидации Гетманщины в 1762 г. служащий гетманской вейсховой канцелярии **Семен Дивович** составляет историко-политический памфлет «Разговор Великодержавии с Малороссией», в котором Малороссия, обращаясь к Великодержавии (обе предстают в облике светских дам), утверждает: «Не тебе, а государю твоему поддалась... Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, Но государь, твой и мой общий повелитель». (Дивович С. Разговор Великодержавии с Малороссией //Укр. літ-ра XVIII ст. К., 1983. С.394-396.) Симптоматично, что С.Дивович, подчеркивая равноправие Малой и Великой России, квалифицирует малороссийскую автономию не как завоеванную кровью и скрепленную путем двусторонней договоренности (что характерно для более ранних авторов), а как дарованную односторонним актом монаршей щедрости, который, собственно, может быть и отменен. (Лисяк-Рудницький І. Переяслав: Історія і міф //Істор. есе. Т.1. К., 1994. С.76.) Украинская казацкая аристократия, сначала сопротивляясь имперскому давлению, уже в конце XVIII начале XIX в. поддается русификации. «Подобно тому, как украинская аристократия двести-триста лет тому назад всеми силами приспособлялась к порядкам и условиям Польского государства, в которое ее забросила судьба, и не только старалась изучить польское право, польский язык, но и сама ополячивалась, окатоличивалась, усиленно уподобляясь государственной народности, – так теперь эта новая украинская аристократия с таким же рвением и поспешностью шла навстречу обрусительным планам российского правительства: не только приспособлялась к новым порядкам, но и принимала культуру нового государства, великорусский язык делопроизводства, литературы и всего обихода.

Оторванная от народа, не чувствующая под собой твердой почвы, украинская старшинская интеллигенция колебалась в политике, колебалась в культурной национальной жизни и с легким сердцем принимала чужие обычаи, чужой язык, чужую культуру, к которой понуждали ее вершители судеб Украины». (Грушевский М. Иллюстр. история Украины. К., 1997. С.439.)

К моменту объединения гетманской Украины и Московского царства в сер. XVII в. русский и украинский народы отличались друг от друга по исторической практике культурного, этнического, политического развития. Их культуры были «разновекторными» и разноуровневыми. И в дальнейшем их положение в империи различалось. Русская народность развивалась под защитой мощного монархического государства, которое отстаивало интересы своей культуры. Стремясь европеизировать российскую культуру, цари и императоры активно использовали высокий интеллектуальный, творческий, художественный потенциал Украины. Украинское влияние сказывалось во многих сферах: государственной, религиозной, просветительской, художественной. 2 пол. XVII 1 пол. XVIII в. характеризуется **интенсивным культурным воздействием Украины-Руси на Московию-Россию**. Данное воздействие проявилось не просто в переезде в Москву и Петербург множества образованных украинцев, а в заимствовании российской культурой целых направлений и пластов культуры украинской. Максимально усилившись при Петре I, украинская культурная экспансия приобретает фактически культуртрегерские признаки. По отношению к России Украина начинает играть роль посредника, транслятора в передаче достижений латинской европейской культуры. Такую же роль по отношению к Украине столетие перед тем играла католическая Польша. Можно в какой-то степени согласиться с мнением, что «старая великорусская, московская культура при Петре I умерла; та культура, которая со времен Петра живет и развивается в России, является органическим и непосредственным продолжением не московской, а киевской, украинской культуры». (Трубецкой Н.С. К украинской проблеме // История. Язык. Культура. М., 1995. С.365-366.) Это проявилось в различных отраслях культурного строительства: в литературном языке, поэтической (стихотворной) традиции, прозаической повествовательной литературе, ораторском искусстве, драматической литературе, вокальной и инструментальной музыке, живописи, церковной архитектуре. К примеру, до XVII в. в Москве и Киеве сформировалось две самостоятельные редакции литературного церковнославянского языка, отличные как в словарном составе, так и в отношении синтаксиса и стилистики. Вытеснение московской редакции наблюдается уже при Никоне в области богослужения.

жебних книг, а пізніше і в інших видах літератури. В результаті церковнослов'янський язук, котрий послужит основою для «слав'яно-російського» літературного язика петровської і післяпетровської епохи, формується іменно на осноі киевської редакції. (Трубецької Н.С. Общеслав'янський елемент в російській культурі // Там же. С.176, 183-189, 208.) Т.о., нескілько преувеличивая, можна заключити, что на рубежі XVII-XVIII вв. произошла українізація великоросійської духовної культури. Различіе между западноросійської (української) і московської редакціями восточнослав'янської православної культури було упразднено путем искоренення московської редакції, і культура стала єдина в своїх елітарних проявленнях. Эта елітарная післяпетровська культура була западноросійської по своєму походженню іли скорее по своей западнической направленности, но російская государственность была по своему походженню великоросійської, а потому і центр культури должен был переместиться из Украины в Великоросію. В результаті полу-

чилося, что імперське духовно-культурне пространство, котрое мыслилось і создавалось как универсальное, общеросійське по своему содержанию, поглотило высокие проявления национальной самобытности культур, его составляющих. Украине в этом пространстве, как и другим слав'янським регіонам імперії, была предопределена роль культурної провінції. После Петра она постепенно перестает играть роль посредника, транслятора в процессе вестернізації імперського общества, поскольку его верхи обращаются непосредственно к «первоисточникам» западной культуры.

Итак, 2 пол. XVII-XVIII в. были парадоксальной эпохой в истории Украины. Это эпоха национально-патриотического взлета украинского народа, замечательного расцвета украинской литературы, образования, науки и искусства. Одновременно создаются условия, при которых украинская культура лишается своих самобытных черт и начинает приспособляться к російським імперським образцам.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1997.
2. Історія Української ССР в 10 т. Т.2. (2 пол. XIII – 1 пол. XVII в.). К., 1982.
3. Культура і побут населення України. Навч. посібник. К., 1993.
4. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Філадельфія, 1991.
5. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія, 1980.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе в 2-х тт. К., 1994.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. К., 1992.
8. Попович М. Нарис історії культури України. К., 1999.
9. Трубецької Н.С. Історія. Язык. Культура. М., 1995.
10. Українська культура. Лекції за ред. Д.Антоновича. К., 1993.
11. Українська література XIV-XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полеми. твори. Переклад. повісті. Поет. твори. /Упор. В.П.Колосової та ін. К., 1988.
12. Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упор. В.І.Крекотня. К., 1987.
13. Українська література XVIII ст.: Поет. твори. Драмат. твори. Прозові твори. / Упор. О.В.Мишанича. К., 1983.
14. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: сер. XV – кін. XVI ст. кн. 1-2. К., 1994.
15. Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль, 1994.
16. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 т. К., 1990.
17. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997.

НА ГРАНИ

В. Г. ЗАИЧЕНКО

РАМЫШЛЕНИЯ О СУЩЕМ

(ЧАСТЬ III)

Заиченко Владимир Георгиевич – мыслитель

Вот добавились ипостаси и с этого момента началось творение, ибо наша первосушая **теперь уже** ипостась сказала себе [28]:

*«– Да будет Меня еще три единых во Мне!
И стало Меня еще три единых во Мне.*

И отделило Первосущее себя от Других ипостасей и их Друг от Друга. И увидела отделенная Первосущая ипостась, что это хорошо...»

Хорошо-то хорошо, но как же с этой четверицей дальше жить?

Слава богу, у автора уже имелся личный опыт освоения двойной правосубъектности, ставший интеллектуально-эмоционально-волевым трамплином к освоению многоипостасности. Это был опыт одновременно надъюридического и законопослушного освоения юридического сущего, и, как показывает практика, в юридико-психологическом зазоре надъюридическое – законопослушное даже при небольшой изобретательности умещается почти все что угодно.

Самым естественным образом в нем уместилась и вышеприведенная цитата из интросубъектного монолога. Это был акт воления. Это был интеллектуальный прорыв. Это была сугубая эмоциональность. Иными словами, данный акт воления носил интеллектуально-эмоциональный характер. В этом акте и его характере как раз и воплотилось тождество нашей неразрывной интеллектуально-эмоционально-волевой эманации нашего конкретно-сущего и нашего несущего (четвертой ипостаси по принятой ранее системе счисления ипостасей) нашему первосущему (первой ипостаси). Что не мешает различать нашу эманацию от нашего первосущего, про каждое из которых можно сказать – одно в другом, но не целиком другое; или одно из другого, но и другое из одного. Даже в логической или естественнонаучной картинах мира это не софизм и не бессмыслица – так получилось, что эманация актуализировала ипостасно безвидное первосущее. Или, возвращаясь к исходному вопросу, каждую из указанных ипостасей можно метафорически уподобить яйцу (или курице). Если же обходиться без

метафор и уже говорить по серьезному, то первичный вопрос теперь следовало бы переформулировать так:

«Является ли для идеи «яйца» идея «куриного начала» сущей или несущей?»

или даже:

«Является ли для идеи «сущего» идея «несущего» сущей или несущей?»

«Является ли для идеи «несущего» идея «сущего» сущей или несущей?»

Такие вот получаются, с позволения сказать, эйдосы.

Эх! Будь жив сейчас Платон – как бы он поразился! А так придется радоваться самим, стараясь, по возможности, радовать окружающих хоть чем-нибудь, ну хоть своими эйдосами.

Но радости радостями, а ведь все еще неясна роль в интросубъектной коммуникации конкретно-сущего и несущего, которые в неявной форме уже введены нашим первосущим монологом. Они ведь осуществились не только виртуально в виде своей совместной эманации.

Несущее, точно так же как в нашем варианте разрешения тринитарной проблемы, является носителем эманации (как это происходит мы здесь не будем детально рассматривать – носит себе и носит, и, слава богу, – есть кому носить и есть кого), а вот конкретно-сущее мы предлагаем рассматривать как непосредственно наш конкретный лик, данный всем субъектам обеих коммуникаций в чувственных, в сверхчувственных (в основном зрительных, слуховых и текстуальных) и трансцендентальных ощущениях – конкретнее придумать что-либо в таких условиях не только трудно, но, пожалуй, и невозможно.

Вот так мы в первом приближении разобрались с нашими ипостасями. И что же раскрывается при ипостасно-субъектном рассмотрении нашей интросубъектной коммуникации?

То, что скрывается в интерсубъектной – причины исторических оптимизма и пессимизма.

Интросубъектная коммуникация стала действенной интеллектуально-эмоционально-волевой интерпретацией не просто чужого, а чуждого всему предыдущему и личному, и общечеловеческому опыту первосущего воления (решения про ипостаси). И поскольку это был акт принятия чужого воления, постольку это был акт доброй воли. И, соответственно, был основанием для личного исторического оптимизма. Если же истолковывать изложенное в герменевтической картине мира, то это было не самоутверждение и не самоотрицание, а самовопрошание с самоотвечанием – также вполне оптимистичными по своей сути.

Фактически интросубъектный монолог стал исходом из рая первобытности первосущего. Именно исходом, а не изгнанием. Исходом с «яблоком познания» в зубах [29]. Это в ветхозаветной картине мира (переосмысленной метафизически-метафорически и с метафизически-метафорическим же слиянием Адама и Моисея [30]). В психологической и «бытовой» – с дулей другим субъектам интерсубъектной коммуникации и не «с дулей в кармане», а, позволим себе еще одну метафору, – «с дулей с открытым забралом» как знаковым элементом этой коммуникации.

Здесь уже можно чуть подробнее остановиться на сущности четвертой ипостаси – совместной эманации второй и третьей. Ее определение как неразрывно интеллектуально-эмоционально-волевой легко уяснить из пусть и существенно вульгаризированного, но зато почти зрительно воспринимаемого уподобления простейшим геометрическим представлениям. Психика при таком уподоблении имеет интеллектуальное измерение, эмоциональное измерение и волевое измерение. Соответственно любые психические акты или состояния трехмерны. То, что во многих исследованиях пренебрегают одним или даже двумя этими измерениями и концентрируют внимание на оставшихся оправдано в рамках каких-то конкретных трудов, но не является даже поводом для отрицания наличия указанной условной психической трехмерности. Это как стол – смотришь не него сверху и ничего про ножки не скажешь. Но они (по меньшей мере, одна ножка) обязаны быть, ибо в противном случае ты видишь не стол, а что-то на него сверху похожее. Так почему же при рассмотрении, скажем, интеллектуально-эмоциональных проявлений психического можно отрицать наличие волевого измерения психики даже при минимальности его внешних проявлений? Однако ввиду условности уподобления представления о психике представлениям о столе мы употребляем здесь не понятие «измерение», а понятие «начало» [31].

Собственно говоря, вся интросубъектная коммуникация может рассматриваться как своеобразная интроспекция, проведенная в ипос-

тасно-субъектном режиме (и это достаточно строгий режим), с особым вниманием к четвертой ипостаси.

В моменты усиления эмоционального начала восприятия интросубъектной коммуникации возникали всякие каверзные идеи, например, идея проклясть виновных в нашей многоипостасности участников интерсубъектной коммуникации (юристов и все их органы), а то и весь тварный мир с его курами, яйцами, юристами и пр. Ведь что интересно – в рамках юридической картины мира на всей территории страны, где было постановлено решение суда, это проклятье, во всяком случае по формальным признакам, несопоставимо более значимо любых анафем, которыми здесь ранее развлекались. Ведь это (согласно их же нормам) непосредственно божественное проклятье, заведомо несопоставимо более веское любых человеческих, т.е. посреднических [32].

В моменты усиления интеллектуально-волевого начала – напротив – тварный мир представлялся жалким, пусть не достойным моего благословения, но небезынтересным. Пора, кстати, пояснить основание для использования нами прилагательного, производного от «интеллект». В нашем понимании ни ум, ни логос, ни ум-логос, ни усия, ни даже разум не отвечают потребностям нашего исследования из-за их принципиальной отличности от эмоционально-чувственного и волевого. В этом смысле было бы уместно употребить Софию, но именно было – этак, полтора или два тысячелетия тому назад. Интеллект же, в нашем здесь понимании, относящемся скорее к психологической картине мира, сам по себе в некоторой, хоть и весьма малой степени, содержит эмоциональное и волевое начала, что дает еще одно разрешение тринитарной проблемы – первосущая психика представляется троицей интеллектуального, эмоционального и волевого начал, в которой как бы цементирующим является интеллектуальное. Именно это начало за счет содержания в нем двух других начал обеспечивает не просто комплиментарность, а «когерентность» общей связи и, в конечном итоге цельность первосущего. Даже апологеты воли или чувственности не должны бы в этом нам возражать, ибо обнаружить элементы интеллекта в их началах возможно, по нашему мнению, лишь при гипертрофированной фантазии.

На этом, собственно, можно бы остановиться. Хотя не помешает сделать еще несколько замечаний.

Классическая метафизическая традиция, когда зачастую слишком буквально антропологизируется сущее в духе вывернутого наизнанку замечания Протагора, еще и антропологически однобока – в этих системах выводится или изначально принимается что-то одно: Мировой Разум, Мировая Любовь, Мировая Воля

– и только затем к этому добавляется (а то и не добавляется) или на это накладывается (а то и не накладывается) соответственно эмоционально-волевое, интеллектуально-волевое или интеллектуально-эмоциональное, как нечто подчиненное или вторичное. Понятно, что Мировой Разум оказывается бездушным и слабозольным, что актуализируется вселенской глупостью; Мировая Любовь – глупа и безвольна, что приводит к ее воплощению в неприязнь, ненависть и равнодушие; Мировая Воля – тупа и морально ущербна, волеет самым диким образом, фактически дискредитирует себя самое и так им и надо.

Причиной такой односторонности мы считаем интеллектуально-эмоционально-волевые лень, бесчувственность и неразумение, принуждающие при построении таких систем быстренько ментально «схватить» что-то одно, соответствующим образом обозвать и строить свою метафизику.

Пусть для значительной части профессионально занимающихся философией специалистов последующие суждения покажутся дилетантским и профанным, но нельзя без негодования не отметить и давнюю философскую традицию в попытках «схватить» что-нибудь – представление, нечто априорное или феноменологическое, а то и само Бытие. В последнем случае Бытие продолжает себе бытийствовать, а у попытавшегося схватить его субъекта остается дырка от бублика, порефлексировав с которой он от безнадёги вполне может попытаться схватить еще и проблему «ничто». Поскольку схватить «ничто» [33] уж совсем непросто, постольку схватывается что-то на «ничто» отдаленно похожее и приходится выдавать это что-то схваченное за «ничто». В общем, как нам представляется, это уже скорее относится к проблеме нашего яйца в его выеденном состоянии, т.е. не того или иного его начала, а конца. Сущего нет и уже не будет, а не сущее никак получается сделать несущим.

Мы считаем, что в духе «человек есть мера всех вещей» следует:

– во-первых, рассматривать человека в полной мере;

– во-вторых, не подменять это суждение противоположными («все вещи есть мера человека», «вещь есть мера всех человеков», «все человеки есть мера вещи»);

– в-третьих, не только не отождествлять мироздание с вещью, но и не уподоблять ей человека, социальный и психический мир.

Тогда интеллектуально-эмоционально-волевая эманация, производная от человека, но и

тождественная ему, сможет заиграть в полной мере.

В такой системе взглядов проблема «ничто» – ничто.

А снять такую проблему – уже нечто. Впрочем, ничто не может помешать свыкшимся с этой проблемой продолжать заниматься ею, и в такой системе взглядов путем, например, возведения «ничто» в квадрат. Что само по себе вполне комично.

Кстати, о комическом.

В наличной культурной традиции комическая линия Аристофана, Рабле, Шоу, Леца пунктирна и величины пробелов (провалов) между пунктирами несопоставимы с ними самими. Серьезность почти всегда и почти у всех поглощает комическое или избегает его. Даже в посвященных комическому работах Бахтина, его исследователей и последователей комическое найти невозможно – эти работы серьезны.

Мы же всеми своими ипостасями утверждаем, что в серьезном почти всегда присутствует **комическое**.

В трагедии, в драме, в сентиментализме и романтизме, в реализме всех мастей и марок вплоть до скор – почти всегда присутствует **комическое**.

Наконец, как это не покажется кому-то парадоксальным, в серьезном рассмотрении комического почти всегда присутствует **комическое**.

Это очень серьезно, потому что в меру смешно.

Это очень смешно, потому что в меру серьезно.

Если при чтении предыдущего текста читатель хотя бы улыбнулся раз 5-10, значит, для него текст был не напрасен и по-настоящему серьезен. Ну, а на нет и суда нет.

На закуску укажем [34] на кулинарно-гастрономическую картину мира, в которой (естественно только для части блюд и изделий [35]) первоначальный вопрос выглядит никак не лингвистическим или философским, а вполне практическим и требующим того или иного разрешения в зависимости от вполне конкретных гастрономических обстоятельств или даже просто вкуса.

ПОСЛЕСЛОВИЕ

(вместо предисловия)

Вышеприведенный текст не рекомендуется для самостоятельного чтения людям без чувства юмора. Им категорически **запрещается** обсуждать данный текст в каких-либо аспектах кроме как в качестве оселка этой своей ущербности. Нарушение данного запрета **чревато!**

ПРИМЕЧАНИЯ:

28. При Творении время останавливается и казуальность исчезает, что легко, но по-разному понимаемо и обладателями юридической картины мира, и творческими людьми. Поэтому кажущееся противоречие между первичностью судебного решения и первичностью интросубъектного творения – действительно кажущееся.

29. В этом предложении каждое понятие («исход», «яблоко познания», «зубы») использовано метафорически. В этом предложении каждое понятие («исход», «яблоко познания», «зубы») использовано метафорически.

30. Еще раз напоминаем, что с Ницше мы здесь не соревнуемся. Никакой поэтики! Еще раз напоминаем, что с Ницше мы здесь не соревнуемся. Никакой поэтики!

31. Здесь же заметим давнюю и общую тенденция ограничения в исследовании чего-нибудь, связанного с духовностью или культурой, дуальностью – будь-то дихотомия, диалог или еще что-то подобное. Все реже и реже дуальность даже там, где она превалирует, обосновывается как абстрагирование от иного, имеющегося в предмете исследования, но вторичного и временно, подчеркиваем – временно, изъятого из рассмотрения. Тут тебе и «Я» – «Не-Я» Фихте, и «право» – «не право» Шопенгауэра, и диалоги Восток-Запад или Север-Юг, эпох или культур, примеров не перечесать. В этом отношении наше «сущее»-«несущее», как уже ранее мог почувствовать или осознать читатель, ни исходно, ни при его восприятии, ни в каких угодно иных аспектах не дихотомично и в нем нет диалога при наличии антиномичности и взаимной обусловленности. Особенно ярко это выразилось в интросубъектной коммуникации, где любое межипостасное взаимодействие непременно многоипостасно. Всегда присутствует третий (на самом деле – третьи).

32. В таком контексте именно я могу сказать любому кристу: – Я ближе к Вам, чем Вы сами к себе.

Вообще огромный массив наработанных культурой понятий и словосочетаний, вошедших уже в ее плоть на уровне штампов, обретает принципиально новое звучание. Например, «страх Божий» – нам-то с нашими ипостасями тоже есть чего страшиться. Или «суд Божий». А если еще не просто переосмыслить, а перефразировать – «не ссудите и не ссудимы будете» (а ведь неплохой лозунг для кредитно-финансовой сферы). Или – «я не знаю что (вариант – чего) я знаю (вариант – не знаю)». Впрочем, последнее было и остается доипостасной задумкой, к которой, бог даст, еще вернемся отдельно и по-настоящему.

33. Ничто можно считать синонимом небытия, а небытие как антоним бытия для «мыслящего тростника» содержательно распадается на три совершенно разных типа, определение которых через антоним сводится к «до-бытию», «после-бытию» и «вместо-бытию». Рефлексия этого «тростника», являющаяся во время его рефлексии его бытием, на предмет «до-бытия» и, особенно, «после-бытия» оказывается, на наш взгляд, именно «вместо-бытием», т.е. противоположностью самому себе или тождественно-противоположным. Кстати, тождественно-противоположное, будучи предельным случаем тождественно-различного, также имело место в одном из наших юридических экспериментов, а именно – нам удалось показать, что в некоторых коммуникациях антонимы могут функционировать как синонимы.

34. Не хотелось этого делать, но объективность превыше всего. Не хотелось этого делать, но объективность превыше всего.

35. Например, куриный бульон с яйцом или куриные котлеты, но не настоящий холодец – здесь уже петуха его половиной не заменить. В кулинарно-гастрономической картине мира все это очень серьезно.

ABSTRACTS

HISTORY

Michel Cremo. The Evolution in Paleolit's Age: The Influence of The Looking For Pitecantrop on The Definition of Human Genesis

Svitlenko S.I. Pikviks in Katerynoslav

This article deals with questions of the history of the oppositional movement liberal-democratic intelligentsia in Katerynoslav the day before of reforms of the Russian tsarism in the second part of the XIXth century. The article is devoted to analyzing the ideology and activity of the pikviks in Katerynoslav.

Lunyack E.M. The Actual Problems of The Modern Historiography of Kirilo-Mephodievsky Fellowship

Arhireyscky D.V. Anarchist-communist Abraham Budanov

This article is devoted to the activity of veteran of the Mahno's movement Abraham Budanov.

Gula R.V. The Specifics of The Development of The World Outlook's Foundation of The Protecting Ideology of Tsarizm in Ukraine in 1900-1914 years

Lebedeva G.O. The Proclaiming of Ukrainian Popular Republic and The Attitude of Russian Socialists To It

Volosnyk Yu.P. Businessmen of Ukraine and Bureaucrats in NEP's Period

In this article the relationship between businessmen and soviet bureaucrats of Ukraine in the years of NEP is analyzed.

Terletska I.V. Stalin and Stalinism: The Basic Tendencies in Historiography During 1991-2001

The author predominantly deals with Russian historiography of the theme «Stalin and stalinism», analyses social and political factors influencing the process of study. It is considered that Stalin as a person draws lately a rising interest in Russia. Many historiographical sources are used: monographs, collected articles, scientific periodicals, social and political.

Afanasjev O.E. The Natural and Gardening-Parking Ensemble of Ekaterinoslav (XVIII century)

Pahomenkov Yu.G. Organization of Ukrainian's arms forces in the Katerynoslav in 1917 – beginning 1918 years

The questions of Ukrainian national movement of taims of Ukraine Central Rada in Yekaterinoslav – don't known fact of history. The traditional idea remain about political weaknees Ukrainians in town. But this opinion was mistakeniy. In article has used the contemporary records and give an appreciation of a work Yekaterinoslav's Ukrainians in organization of the national arms forces.

Polivets N.S. Ekaterinoslav, The Spring-Summer 1917 year: The Interlacing of Powers and The Struggle of The Political Forces

SOCIOLOGY

Kenneth Roberts. Problems and Priorities for The Sociology of Youth

This paper seeks secure theoretical foundations on which the sociology of youth can build incrementally. It argues: a) sociology must make its own youth questions, if necessary redefine the policy agenda, and stick to its own questions rather than simply adopt the wider society's forever changing youth problems; b) sociology needs to prioritize its own youth questions. Two criteria are proposed: making a difference to individual young people's, and society's, future; and acting as a sub-structure vis-a-vis experiences in other domains. On these criteria it is argued that school-to-work and family/housing transitions have been, and remain, the core problems in the sociology of youth; c) established quantitative and qualitative research methods are no longer adequate and need to be adapted to engage with youth's current condition.

Brodetskaya Yu.Yu. To The Analysis of The Sociocultural Aspects of The Phenomenon of The Marginality

Given clause is devoted to the analysis of marginalizational processes in a modern society and their complementarity with processes of modernization as a whole. By the author are mentioned first of all sociocultural opportunities of marginality, as last allow most full to open heuristic potential of marginality.

Mahamatdinova G.A. The Traditions of Family Socialization in The Limits of Ukrainian Mentality

These results be interesting in studying modern tendencies of children socialization in families. It will lead to such phenomenon as social-unhappy family.

PHILOSOPHY

Talko T.M. Religion-Mythcreational, Historiosophical and Ethnic-Anthropological Aspects of The RUNFaith's Phenomenon in The Context of Ukrainian Culture

Yatchenko V.F. The Problem of The Moral Consciousness Formation in The Ukrainian Fairy-Tails

The article describes different forms of man's feelings in the existent situations that were fixed in the fairy-tales. The main attention is stressed upon the formation of moral phenomenon and moral consciousness laced on these feelings.

Gaznyuk I.M. Person's Realities of Human Somatic World in Society

Konoh M.S. Scientific-Technical Progress and Philosophy of Education

This article is about creative search of the scientists from different contrives in flu field of philosophy education and influence of scientific and technical progress on its development. The author dives us the detailed consider of strategic tasks of philosophical and pedagogical sciences in this trend taking into account the conditions of higher education system reforming in Ukraine.

The author has given consideration to popularization of scientific achievements which has certainly an influence on the consciousness of the people, joins a lot of supporters and consequently, potential investors because the science have to live, but not to survive. And in their turn education and science will promote to economic growth, unemployment decreasing, improvement of working people life.

Zolkina S.E. Russian Fate of Nietzsche's Zarathustra

Shevtsov S.V. Wilhelm Dilthey and The Sunset of The Metaphysics

This article shows the main aspects of beginning and becoming of metaphysics as science in binaries of natural and humanitarian knowledge. De-sacralness is one of the most cause of the sunset of metaphysics. The author considers that non-classical method is the way of scientific understanding of metaphysics as science.

Marchenko O.A. Mentality: Language: Musical Thought

Most of the various ethnographic features reflect real cultural difference. Language, which contains specific codes, and semiospheres, which are symbolic forms of speech, constitute the defining frame of possible mental differences of an ethos. A.Asafiyev draws a conclusion about the identity between the notions of linguistics, language and its structure and the notions of musicology, music and its forms. Music as a an ancient form of abstract thinking preceded language as a sign system. It originated from onomatopoeia and comprises emotional and intellectual codes of ideology and world view of a given ethos. There is no doubt about the importance of the analysis addressing the interaction of music order and music culture of an ethos with peculiarities of ethnic mentality since it allows to research the formation of archetypes by analyzing prime forms of culture. Archetypal sound pattern lays the foundation of rhythm and inflexion complex of folk and professional music and literature. Thus, music determines originality of a culture and contributes to forming of a psycho-informational space of ethos through the order of: «sound – inflexion – sign – symbol – language – sensory unity».

Morgun E.A. Sociocultural Vectors of Development of The Pridneprovsk-Krivorozhsky Ethnic-Region

POLITICAL SCIENCES

Yakunin V.K. Why The Ghost Got Lost... («The Manifest of The Communist Party» K.Marx and F.Engels in The Light of The Historical Experience of XX century)

Davletov O.R. Maastricht's Agreement and Concordance of The Actions of European Union and NATO in Safety and Defense (90-years of XX century)

Baturina O.E. The Rhetoric as The Element of The Political Conflict and Political Agreement

REVIEW

Vaskovsky R.Yu. The Experience of The Past

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Michel Cremona. The Cycle Lectures from History of Anthropology (23-28 April 2002 Year)

HELPING OF TEACHER

Kolesnikov K.N. The Materials To The Course «Ukrainian and Foreign Culture». The Historical Conditions and The Peculiarities of The Development of Ukrainian Culture in XIV-XVIII Centuries

ON THE EDGE

Zaichenko V.G. Meditations About Being (Part III)